पृ०	पं०	अ०	शु०
२६४	१	दोया	दोषा
२६८	४	काह्व	कारु
२६८	६	पुराय	पुराण
३००	४	भाप्ये	भाष्ये
३०३	६	हनन	हन
३०५	१३	तोन्या	तोर्न्या
३०७	४	पवंणां	पर्वणां
३०८	१२	स्याथो	यथो
३०९	१	हात	हात्त
३०९	७	मेदे	भेदे
३१०	११	सत्यत्यु	सत्यु
३१४	३	प्रञ्च	प्रपञ्च
३०९	४	प्रञ्च	प्रपञ्च
३१५	२	माव	भाव
३१६	४	ज्ञज	ज्ञस
३१७	६	विमु	विभु
३२७	२	ख्येम्य	ख्येभ्य
३२७	३	स्यश	शस्य
३२७	१७	कारंका	कारं
३२८	१०	त्यू	त्यु
३२०	३	जान	ज्ञान
३४२	२१	चेका	चैका
३४४	११	त्त	त

पृ०	पं०	अ०	शु०
३४६	११	जद	जवद
३४७	६	क्त्यख्य	व्यक्त्याख्य
३५४	६	तह्नि	तह्नि
३५९	२०	रवयं	स्वयं
३६०	३	नैष्ट	नैर्घृ
३६२	७	धुर्ता	धूर्ता
३६६	१८	नास्या	नस्या
३७२	६	क्ष्मती	क्ष्मवती
३७२	१९	त्वचि	त्वच्चि
३७४	९	पर	पार
३७६	१०	विषवसवन्ध	विषयसंबन्ध
३८१	१८	शदवदं	शवदं
३८३	१०	नीरौ	नीरौ
३८९	१२	थच्च	यच्च
३९४	२	योहा	योर्हा
३९६	१२	क्तेशा	क्लेशा
०	१३	क्तेशा	क्लेशा
४००	१३	मूच्मा	सूच्मा
४०४	१	ल्यागाभ	ल्यागांभ
४०५	१७	नूक्तैव	नूक्तैव
४०६	४	क्तापाणा	क्ता:प्राणा:
४०८	१४	मतव्यम्	मन्तव्यम्
४०९	१४	करंगां	करणां

पृ०	पं०	अ०	शु०
४१०	२०	द्दान्त	द्धान्त
४१०	२१	शिपयते	विशिष्यते
४१०	२२	पृथिव्या	पृथिव्या:
४११	६	मूक्त	मुक्त
४१३	१३	सात्म	मात्म
४१८	१७	वाद्द	बाङ्ग
४१६	२	वयेभ्य	व्येभ्य
४१७	१	प्यकी	छत्रेकी
४१७	२०	मदम्	मन्दम्
४२०	८	मूय	भूय
४२०	१६	कारा	काशा
४२२	१६	इत्यक्त	इत्युक्त
४२३	३	भूष	भूय
४२३	४	वरहौ	वरोहौ
४२४	४	वराहौ	वरोहो
४२४	१६	सप्तक्यल	सप्तपाताल
४२८	४	भवन्ति	भवति
४३१	५	ब्रह्मण	ब्रह्मणा:
४३१	१६	नर्मा	निर्मा
४३२	२२	भूयभा	भूयमा
४३३	२	मिव्य	भिव्य
४३४	१	ब्याावी	ब्याावी
४३५	८	ववनी	वचनी

पृ०	पं०	अ०	शु०
४३६	११	यो ऽत:	यो ऽन्त:
४३६	१४	प्राणात्र	प्राणान
४४६	७	मूत	भूत
४५०	३	सद्यां	सद्या
४५४	२१	शंन	शंनं
४५८	८	तारातम्य	तारतम्य
४६५	१	मवेम्	भवेत्
४८५	६	मात्मन	मात्मन:
४८७	२	विघे	विधे
४६२	६	मनव्य	मन्तव्य
४६२	२२	विदान्	विद्वान्
४८३	१६	सुरछन्द	सुरच्छन्द
४६३	१७	छन्दान्सि	छन्दांसि
५०१	१	तत्व	तत्त्व
५०३	१३	गोऽख	ब्रह्मगोरखगढं
५०४	७	त्यंतर	त्यन्तर
५०८	४	इश्वर	ईश्वर
५१८	७	मत्वा	सत्त्वात्
५१८	७	सत्वा	ऽसत्त्वा
५१६	२	सत्वे	एसत्त्वे
५१६	३	सत्वा	सत्त्वा
५२१	१६	सत्वा	सत्त्वात्
५२७	१	त्यादि	त्यादि

पृ०	पं०	अ०	शु०
५३७	१३	प्रव्र°	प्रव्रजन्ति
५४२	१७	त्तगाहक	हूपक
५४३	३	र्थंत्वं	र्थंत्वं
५५६	५	वत्व	वत्त्व
५५७	६	यांत्र	याम
१६५	१३	तं	कृतमि
५६५	१८	तात्वि	तात्त्विका
५६८	२	स्यार्थं	सूत्रस्यार्थं
५७३	४	भव	भवन्तीति
५७३	१४	साचात्सा	साचात्कारे
५८०	२२	त्यप्य	प्यस्य
५८३	४	यान्य	यान्यं
५८७	२१	वित्व	वित्त्वं
५९५	२	ष्ठ	वासिष्ठे
६०५	५	हत्य	साहित्य
?०५	९	ष्मिमु	ष्मिकमु
०७	३	चते	परीच्यते
०८	१७	ङ्क्षया	काङ्क्षाया
६१६	७	विमुत्व	विभुत्व
१७	२०	त्यय:	त्यर्थ:

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

विज्ञानाऽमृताख्यम् ।

विज्ञानभिक्षुविरचितम् ।

सर्वत्र यो यत्र सर्वं यस्य सर्वमतो भवेत् ।
चिदचिच्छक्तये तस्मै नमश्चिन्मात्ररूपिणे ॥१॥
अन्तर्यामिगुरूद्दिष्टज्ञानविज्ञानभिक्षुणा ।
ब्रह्मसूत्रर्जुव्याख्या क्रियते गुरुदक्षिणा ॥२॥
श्रुतिस्मृतिन्यायवचःक्षीराब्धिमथनोद्धृतम् ।
ज्ञानामृतं गुरोः प्रीत्यै भूदेवेभ्यो नु दीयते ॥३॥
परिविषय्य सद्बुद्ध्या मोहिन्येवाथ दानवान् ।
कुतर्कान्वञ्चयित्वेदं पीयताममृतंऽसुभिः ॥४॥
पीत्वैतद्बलवन्तस्ते पाखण्डासुरयूथपान् ।
विजित्य ज्ञानकर्मभ्यां यान्तु श्रीमद्गुरोः पदम् ॥५॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिसिद्धपरमपुरुषार्थसाधनताके ब्रह्मज्ञाने विधिः श्रूयते "आत्मेत्येवोपासीत" "स म आत्मेति विद्यात्तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण" इत्यादिरूपः तत्र किं

ब्रह्म किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणजातं कीदृशं वा तस्य ज्ञानं कीदृशं वा तस्य ज्ञानफलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षूणां जिज्ञासितं भवति श्रुतिष्वापाततो ऽन्योन्यविरुद्धार्थतायाः शाखाभेदेन प्रतिभासनादिति अतस्तन्निर्णयाय ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपेक्षितम्। नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिपूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानरूपधर्मस्यापि मीमांसितत्वान्नास्ति पुनराकाङ्क्षा, ब्रह्मज्ञानस्य च धर्मत्वं चोदनालक्षणत्वात्सिद्धम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमित्यादिस्मृतेश्च। वक्ष्यति चाचार्यः, सर्वासु वेदान्तविद्यासु चोदनां सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादितिसूत्रेण, तत्र कुतर्कजातस्य च पश्चान्निराकरिष्यमाणत्वादिति, मैवम्। सामान्यतो धर्मत्वादिना निरूपणेऽपि अशेषविशेषनिर्द्धारणार्थं कल्पसूत्रादिवद्ब्रह्ममीमांसाया अप्यपेक्षितत्वात्, ननु तथाऽपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपपद्यतइति चेन्न। तदेव ज्ञानं किं सांख्ये सिद्धं जीवचैतन्यं, किं वा चैतन्यान्तरमित्येवंस्वरूपजिज्ञासासत्त्वादिति। तदेवमाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भं प्रतिजानीते भगवान्वेदव्यासः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अत्राथ शब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपो ऽधिकारवाचकः, अधिकारश्च प्रकरणं प्राधान्येन निरूपण

मिति यावत्, अतो ब्रह्मशेषतया ऽन्येषामपि मीमांसनमर्थात्सिद्धं, तथा प्रत्यधिकरणं ब्रह्मशब्दाभावे ऽपि प्रकरणितया ब्रह्मैव लब्धव्यमित्यादिकमथशब्दस्य प्रयोजनम्, अत इत्यत्रेदमा प्रकृतं सूत्रमुच्यते, पञ्चमी चाऽवधौ, तथा च इदं सूत्रमारभ्येत्यर्थः, अर्थज्ञानात्प्रागेव सूत्रस्योपस्थितत्वान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः वक्ष्यमाणस्यापीदमा परामर्शदर्शनात् उत्तरसूत्रमारभ्येत्यर्थस्त्वतिसमीचीनः, तथा च यथा ग्रन्थशेषे ऽनावृत्तिः शब्दादिति समग्रसूत्रद्विरावृत्तिः शास्त्रोत्तरावधिसूचिका, तथैवात इति शब्दोपि तत्पूर्वावधिवाचकः, एवं हि शास्त्रस्य पूर्वापरान्तद्वयावधारणे सति ग्रन्थमहावाक्यार्थबोधाय वाक्यान्तराकाङ्क्षयो शिष्याणां विलम्बो न भवतीत्याशयेन शास्त्रकृद्भिराद्यन्तावधी परिच्छिद्येते, अवश्यं चाथातःशब्दयोर्यथोक्तार्थतैव शास्त्रान्तरेष्वभ्युपेया, यथा अथातो व्रतमीमांसेत्यादिश्रुतौ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम्।
अस्पष्टानां[1] विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवदित्यादि॥

स्मृतौ च, न हि तत्राधिकारावधौ विहायाऽथातःशब्दयोरन्यार्थता सम्भवति। ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दार्थस्य जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा अतो विशिष्य पूर्वं ब्रह्मज्ञानाभावे ऽपि शिष्याणां न सूत्रवाक्यार्थबोधासम्भवः, ब्राह्मणवेदहिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मशब्दस्य

(१) कात्यायनकृतकर्मप्रदीपस्य प्रथमः श्लोकः।

गौणत्वेन न ब्रह्मशब्दार्थतेति वक्ष्यामः । जिज्ञासाचात्रविचारो मीमांसापरनामकः । जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसाशब्दवद्विचारे रूढत्वात्, अथातो धर्मजिज्ञासेत्याद्यनेकशास्त्रेषु जिज्ञासां प्रतिज्ञाय विचारकरणदर्शनात् । श्रुतावपि ब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नं शिष्यं प्रत्यपि "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" पुनर्जिज्ञासोपदेशाच्च । अत एव अजिज्ञासितसद्धर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेदित्यादिवाक्येषु विचारएव जिज्ञासाशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते तत्रेच्छार्थकत्वासम्भवात् । तस्माद्योगेन रूढतया च प्रकरणभेदेन जिज्ञासाशब्दो विचारेच्छयोरुभयोरेव वाचक इति बोध्यम्, विचारश्च विवरणं निर्णयहेतुभूतं लिङ्गाद्यवधारणम्, निर्णयश्चोक्तो न्यायाचार्यैः, विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । स च निर्णयो वेदान्तैरेवेति वक्ष्यति । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण ॥ तथा चायं सूत्रार्थः इदं सूत्रमारभ्य प्राधान्येन ब्रह्मविचारः तच्छास्त्रमस्माभिः क्रियतइति ॥ यदि च जिज्ञासाशब्देन तच्छास्त्रं न लक्ष्यते तदा आचार्येण पूर्वमेव ब्रह्मणो निर्णीतत्वाद्विचारप्रतिज्ञा नोपपद्यते । नोपपद्यते च विचारं प्रतिज्ञाय सूत्रपरम्परारचनमिति॥ आधुनिकास्तु प्रौढ्या सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते अधीतस्वाध्यायैर्विचारितकर्मकाण्डैरप्यकर्तृत्वादिरूपेणात्मनो ऽनवधृतत्वात्तन्निर्द्धारणे चाविद्यानिवृत्त्या पुरुषार्थसिद्धेस्तन्निर्द्धारणायात्मनो ब्रह्मणो जिज्ञासा-

तदुपलक्षितो विचारः शिष्याणां कर्त्तव्यतया शास्त्रस्यादौ विधीयते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । अथशब्दो नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रफलभोगविरागशमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयानन्तर्यमाह । अथशब्दस्य वक्ष्यमाणहेतुवाचकः । ज्ञातुं साक्षात्कर्त्तुमिच्छा जिज्ञासा तद्धेतुको विचारः । तथा चायमर्थः । यस्मादग्निहोत्रादिकर्माऽनित्यफलकं ब्रह्मज्ञानं चानन्तफलकमतः सर्वकर्माणि संन्यस्य शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपन्नेन विविदिषुणा ब्रह्मविचारः षड्विधलिङ्गैर्वेदान्ततात्पर्यावधारणरूपो ब्रह्मसाक्षात्काराय कर्त्तव्य इति ॥ "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतेः" । लिङ्गानि च पूर्वाचार्यैरुक्तानि ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयइति[1] ॥

तथा च विचारविधिपरं सूत्रमिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते कथं पुनः सर्वतन्त्रसाधारणमपेक्षितं चोक्तार्थं हित्वा सामान्याभ्यामथातःशब्दाभ्यामेतादृशोऽर्थविशेषोऽवधारित इति । साधनाध्यायसूत्रेभ्य इति चेत् तर्ह्यलमत्र तत्सूत्रणेन एकाक्षरलाघवाद्ध्याचार्याः पुत्रोत्सवं मन्यते न वा साधनाध्याये सर्वकर्मत्यागं वा विचाराङ्गत्वेन शमदमादीन्वा विधास्यति किं तु विद्याया अकर्मशेषतया पुरुषार्थहेतुत्वं प्रतिज्ञाय तत्साधकत्वेन समाधिनि-

(१) इति बृहद् वार्त्तिके।

ष्ठानं न्यायसिद्धं कामतः कर्मत्यागमनुवदति उ-पमर्द्दं चेति सूत्रेण तथा विद्याप्रधाने संन्यासाश्रमे विधिं व्यवस्थापयिष्यति न सर्वकर्मत्यागे तथा संप्रज्ञातयोगजब्रह्मसाक्षात्काररूपायामेव विद्यायां फलपर्यवसायिन्यां शमदमाद्यन्तरङ्गसाधनं वक्ष्यति शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषा-मवश्यानुष्ठेयत्वादिति सूत्रेण। "तस्मादेवंविच्छान्तो-दान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितो भूत्वा आत्मन्येवा-त्मानं पश्यती" त्यादिश्रुतौ। संप्रज्ञातजसाक्षात्कारा-ङ्गतयैव शमदमादिविधानात्। नारदीये नित्यानित्य-विवेकादिसाधनचतुष्टयप्रतिपादनानन्तरं।

चतुर्भिः साधनैरेतैर्विशुद्धमतिरच्युतम्।
सर्वगं भावयेद्विप्राः सर्वभूतदयापर[१]॥

इति वाक्येन साधनचतुष्टयस्य ध्यानाङ्गताया एव लाभाच्च। तत्र च यदि अङ्गाङ्गतया बहिरङ्गैरग्नी-न्धनादिभिः कर्माङ्गैर्विक्षेपात् शमादिर्न संभवति तदा अन्तरङ्गानुरोधेन बाह्याङ्गान्यग्नीन्धनादीनि न ऽ-पेक्षणीयानीत्येव वक्ष्यति। अत एव चाग्नीन्धनाद्य-नपेक्षेति सूत्रेण। न तु कर्मत्यागं तेनापि सूत्रेण विधास्यति। तथा सति सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्ववत् सहकारित्वेन चेत्युत्तरसूत्रविरोधात्। कर्मा-नपेक्षेत्यस्यैव वक्तव्यतौचित्याच्च। नन्वेवमपि सूत्र-द्वयोक्तयोरग्न्याद्यपेक्षानपेक्षयोर्विरोध एवेति चेन्न।

(१) बृहन्नारदीयअ० ३१ श्लो० ५४।

संन्यासिनां बाह्याग्न्याद्यभावेऽपि स्वसमारोपितानां बाह्याग्न्यादीनामन्तरग्निहोत्रकाले प्रेक्षणीयत्वेनाऽविरोधात्। तथा च विष्णुपुराणे संन्यासप्रकरणे।

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
श्चिताग्निना स व्रजति स्वलोकानिति[1] ॥
मोक्षधर्मे च संन्यासप्रकरणे।
प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥
उत्तानआस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदइति[2] ॥

न्यायाचार्यैश्च समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इत्युक्तम्। अग्न्यादीनामात्मन्यारोपणात्कर्मणामप्रतिषेध इत्यर्थः। अत्र मोक्षधर्मवाक्ये ऽङ्गहानावप्यन्तर्यागो योगिनां न दुष्यतीत्युक्तम्। एतेन संन्यासिनां सर्वकर्मत्यागो ऽशास्त्रार्थः, तथा च श्रुतिरपि। "अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदिति सन्धिं समाधावात्मन्याच-

(१) अं० ३ अ० ७ श्लो० ३०

(२) अ० २५४ श्लो० २७।

रेदिति च आत्मनि स्वशरीरे समाधिभावेण देवैः सह सन्धिं सन्ध्याख्यं कर्माचरेदित्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरं परमात्मात्मनो रेकत्वे विज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सांध्यम् संध्येति। तथा मनौ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति[1] ॥

इत्यनेन ज्ञानस्यात्मयागेन सह समुच्चय उक्तः॥ आत्मयागश्च स्वशरीरस्थानामेव सर्वदेवानां स्वकीयस्नानाहोरादिकालेषु स्वभोगैरेव मन्त्रादिनैरपेक्ष्येण यजनम्॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति॥
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शने ऽनिलम्॥

इत्यादिमनुवाक्यान्तरात्। तस्य चात्मयागस्य मनोमात्रसाध्यत्वमाह वसिष्ठः वैदिकं कर्म प्रकृत्य।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति प्रत्येकं मुक्तिसाधनम्।
बाह्यं बहिःक्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः॥
आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि।
तयोरन्यतरत्कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि॥

मोक्षधर्मे च।

शान्तियज्ञरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञरतो मुनिः।

---

(१) अ० १२ श्लो० ९१।

वाङ्मनःका[१]ययज्ञैश्चभविष्याम्युरगायन इति[१] ॥

गौतमीयतन्त्रे च ।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनां ।
संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसः कथितो विधिः ॥

इत्युक्तम् ॥ केवलमित्यनेन बाह्यकर्मणामेव त्यागो लब्धः । मानसकर्मविधानात् । वसिष्ठेनात्मयागस्य प्रशंसा च कृता ।

यष्टुमात्मन्यशक्तश्चेद्यजेद्बाह्येषु सर्वदा ।
स्वयमुत्पन्नलिङ्गे वा स्थापिते वा विशेषतः ॥

इत्यात्मयागाशक्तावेव बाह्यस्यावश्यकत्वमित्यर्थः । एवं च सति संन्यासिनामप्यन्तरग्निहोत्रं गायत्र्यर्थब्रह्मात्मताध्यानरूपसंध्यादिकं वास्तीति न "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधः । तथा

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ।
तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति चोच्यते ॥

इत्येवंविधवाक्यान्यपि संन्यासविधिना न विरुध्यन्तइति मन्तव्यं । मोहादकर्त्तव्यताज्ञानात् कर्मत्यागस्य वैधत्वे तु तत्तच्छ्रुतिस्मृतयः संकुच्येरन् । असंकोचेनोपपत्तौ संकोचश्चान्याय्यो वैधस्य रात्रिश्रा-

(१) कर्मयज्ञैश्चेतिपुस्तकान्तरपाठः ।
(२) अ० १७५ श्लो० ३२ ।

इत्येव प्रतिषेधानुपपत्तिश्च । प्राप्ताप्राप्तविकल्पग्रासात् पर्युदासाश्रयणे च रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादाविव कर्मत्यागवाक्येष्वपि लक्षणाभ्युपगमेन गौरवात्कर्मत्यागवाक्यानामस्य उपदर्शितविकल्पाद्यनुसारेण बाह्यकर्मत्यागपरत्वस्यैवौचित्याच्च । एतेन,

सर्वाणि भूतानिसुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद[1] ॥

इत्यादीनि जातवेदानां विदुषां कर्मत्यागविधायकवाक्यानि बाह्यकर्मत्यागपराण्येवावगन्तव्यानि।

"आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यादिश्रुतिभि"रात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात् ।

ज्ञानिना ऽज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणं ।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
निवृत्तफलतृष्णस्य मुक्तिस्तस्यकरे स्थिता ॥ इति

वसिष्ठकौर्मादिस्मृतिभिर्विदुषोऽपि कर्मावश्यकत्वस्मरणाच्च । तथा कर्मत्यागहेतोर्हिंसाविक्षेपादेरान्तरकर्मण्यसम्भवाच्च । संन्यासिनां कर्माभावे स्वशरीरे

(१) महाभारतमोक्षधर्मपर्वणि अ० २४४ । श्लो० २५ ।

ऽग्न्यादीनां देवादिनां वारोपणस्य वैफल्यापत्तेश्च ॥ ननु भवतामप्यारोपणमदृष्टार्थमेवाऽग्न्यादीनां देहे सत्त्वादिति चेन्न। बाह्याग्निसूर्याद्याधारकोपासनापरित्यागजदोषपरीहारस्यैव बाह्याग्न्याद्यारोपफलत्वात् एवं ह्यन्तरेव 'समष्टिव्यष्ट्यभेदेन(१) सर्वदेवानां बाह्ययागोपि संपद्यतइति। एवमन्यान्यपि वाक्यानि "किमर्था वयं यक्ष्यामहे" "अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे"।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः।
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

इत्येवमादीनि विदुषां हिंसाविक्षेपादिदोषदुष्टबाह्यकर्मत्यागविधायकान्येव न त्वावश्यकभिक्षादावप्यन्तर्यागस्य नमस्कारजपादेर्वा प्रतिषेधकानि। कर्मत्यागस्य शमादिपालनाय गुणलोपो न गुणिन इति न्यायेन दृष्टार्थकत्वात्। अत एव,

ऋतुं प्राप्य यथा वृक्षः पत्रं त्यजति निस्पृहः।
तत्वं प्राप्य तथा योगी त्यजेत्कर्मपरिग्रहम् ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपि कर्मपरिग्रहस्य कर्मोपकरणस्यैव त्यागोऽवगम्यते। अन्यथा त्यजेत्कर्मेत्येव वक्तुमौचित्यात् प्रणवजपे च शिखायज्ञोपवीताद्यभावेप्यधिकारोऽस्ति तापनीयेऽशिखा अयज्ञोपवीता इति परमहंसं प्रकृत्य प्रणवे एव पर्य्यवसिता इति श्रवणात्। यत्तु

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरेनास्ति।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥
न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम्।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम्।

इति भगवद्गीताकूर्मयोर्वाक्यं तन्निष्पन्नसमाधियोगिपरं। तेषां बाह्यसंवेदनाभावेन कर्मसामान्याभावोऽदोषात्॥ तदुक्तं गीतायां।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।

इति तस्मात्स्वयमुद्भवत्समाधिं परित्यज्यान्तरमपि कर्म न कर्त्तव्यं प्रधानानुरोधेन गुणात्यागस्य न्यायसिद्धत्वात्। अत एवानेकसंवत्सरं व्याप्यापि बाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मपरित्यागेन समाधाववस्थानं परमर्षीणां श्रूयतइति। तदपि च व्युत्थानकाले यथाशक्ति भिक्षादावन्तर्यागादिः क्रियतएवेति।

यत्तु यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्[१]॥१॥

इति मनुवाक्यं तदशक्तपरं बोध्यम्। तत्र हि कर्मत्यागो न विधीयते। किन्तु रोगाद्यशक्त्या कर्माभावे प्रसक्ते विद्वान्नात्मज्ञानादितत्परो भवेदित्येव विधीयते, किंचित्तु

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥

(१) अ० १२ श्लो० ९२।

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्वदविद्वद्विषयभेदेन कर्मत्यागकर्मणो व्यवस्थेति वदन्ति । तन्न । उत्पन्नज्ञानस्यापि कर्मविधिश्रवणेन ज्ञानयोगशब्दस्य समाधिवाचकत्वात् । तथा च एकाग्रतालक्षणज्ञानयोगेन समाध्याख्येन सांख्यानां विवेकाभ्यासिनां निष्ठा ज्ञाननिष्पत्तिः । कर्मयोगेन तु योगिनां योगाभ्यासिनां निष्ठा योगारूढता भवतीत्यर्थः ॥

तथा चोक्तं गीतायामेव ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमःकारणमुच्यतइति ॥

नन्वेवं कर्मत्यागस्याविधेयत्वे विधिर्वा धारणवदिति साधनाध्यायस्थसूत्रेण किं विधेयमुक्तमिति चेत् । संन्यासाश्रम इत्यवेहि । कः पुनरयं संन्यास शब्दार्थः, उच्यते ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद् इतिमन्वादिवाक्योक्तः स्वशरीरे अग्न्यादारोपणपूर्वकः पुत्रगृहादाभिमानत्यागेन गृहात्प्रव्रजनरूप आश्रम इति । अपरश्च केवलकर्माभिमानकर्मफलत्यागादिः कुर्यात्कर्मसंन्यासचिन्तनं ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरित्यादियाज्ञवल्क्यगीतादुक्तो गौणसंन्यासएव नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छतीति गीतावाक्येन कर्मफलं संन्यासफलस्य नैष्कर्म्यसिद्धिरूपस्य म-

त्वादुक्तसंन्यासाश्रमस्य पूर्वोक्तफलसंन्यासापेक्षया प-रमत्ववचनादिति । नैष्कर्म्यशब्दस्य अनुगीतादौ सं-न्यासविशेषवाची दृष्टो यथा,

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतसमो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः[१] ॥

इतिकर्माभिमानतत्फलत्यागयोश्च गौणसंन्यास-त्वेपि मुख्यकल्पत्वं मन्तव्यं ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यतइति गीतावाक्ये अभिमानफलत्यागपूर्वकस्य कर्मयोगस्यैव सर्वकर्मत्यागापेक्षया श्रेष्ठत्ववचनात् । समाधिप्रयुक्ता-ऽशक्त्या रोगदारिद्र्याद्यशक्त्या चैव हि बाह्यकर्मत्याग-सिद्धिरिति । अत एव श्रुतिः "आत्मरतिः क्रियावा-नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इति । अत एव जनकादिषु वसिष्ठादिषु च ज्ञानकर्मसमुच्चय एव दृश्यतइति । अधिकं तु साधनाध्याये वक्ष्यामः । तस्मात् अवणार्थ-मविदुषां सर्वकर्मत्यागो बाह्यकर्मत्यागो वा शक्तानां न शास्त्रार्थः । आतुरस्य तु बाह्यकर्माशक्तस्यान्तरक-र्मानुष्ठानपूर्वकं जाबालोक्तसंन्यासं नैव निराकुर्मः ।

अकर्त्तुमसमर्थश्चेज्जुहोतियजतिक्रियाः ।
अन्धःपङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्विजः[२] ॥

इति कूर्मवाक्यादिति । यत्र श्रौतोऽयं विविदिषू-णामपि सर्वकर्मसंन्यासः ।

---

(१) अश्वमेधपर्वणि अ० ४५ ।
(२) कौर्मे अ० ३ स्लो० १० ।

"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै सविद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यामिति श्रुतेः, अत्र गुरुमेवेत्येवकारादिभिः सर्वकर्मत्यागावगमादिति तत्र एवकारादगुरुभावेनोपगमव्यावृत्तेरेव लाभान्न तु कर्मव्यावृत्तेः। "क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वन्तएकर्षिं श्रद्धयन्तः तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेदिति" वाक्यशेषे क्रियावतामेवोपदेश्यत्वविधानात्। समित्पाणित्वलिङ्गेन होमावगमाच्च। समित्पाणिशब्दस्योपहारपाण्यर्थकत्वोपवर्णनं तु स्वाऽज्ञानवर्णनमेव। नास्त्यकृतःकृतेनेत्यनेन च कर्मणां मोक्षसाधनत्वमेव निराकृतं फलवत्सन्निधावफलस्यैवाङ्गत्वेन तस्यमोक्षाऽसाधनत्वात्। न तु कर्मत्यागो विहित इति। प्रशान्तचित्तायेत्यनेनापि विद्याग्रहणोपयोग्येव प्रशम उक्तः न तु कर्मत्यागः। अर्जुनादिकर्मिभ्योऽपि ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनादिति। तथा "न कर्मणा न प्रजया न धनेनेत्यादि श्रुतिरपि कर्मादीनामङ्गानामभावेपि एकेषां जडभरतादीनां मोक्षमेवानुवदति। न तु कर्मत्यागं विदधाति। या च पुत्रैषणादित्यागश्रुतिः साऽपि पुत्रादीच्छानामेव त्यागं विदधाति न तु कर्मणः।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज[१] ॥

इतिश्रुतिश्च धर्मादेस्तत्त्यागहेतुविवेकख्यातेश्च रागद्वेषादित्यागं विदधाति ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च कर्त्तव्यानीत्यादि गीताद्येकवाक्यत्वात् । अन्यथाजीवतां धर्माधर्मादित्यागासम्भवात् । मूत्रोत्सर्गादावप्यन्ततः पिपीलिकादीनां विनाशात् ।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इति गीतावाक्यादिति । "तस्माद् विद्यां चाविद्यां च य स्तद्वेदोभयं सहेत्यादि परब्रह्मप्रकरणस्थवाक्यविरोधात्सर्वकर्माणि सन्न्यस्य श्रवणं कुर्यादित्याधुनिकानां विधिकल्पनं कुकल्पनमेवेति द्रष्टव्यम् । अत एव श्रवणानन्तरमेव मनुना संन्यासाश्रमो विहितः । वेदान्तान्विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज इति । तस्मात्संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्यायमेवार्थोऽज्ञस्याऽशक्त्या बाह्यकर्मत्यागरूपं संन्यासे सति श्रवणमवश्यं कर्तव्यमिति । ज्ञानकर्मसमुच्चये चायं विशेषः ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इत्यादि वाक्यानुसारेणावगन्तव्यः । आरुरुक्षुत्वेनोत्सर्गतो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः कर्माधिक्येनाऽनुष्ठेयं ज्ञानं तु तदुपसर्जनं युज्यमानस्य तथा च वानप्र-

(१) मोक्षपर्वणि अ० ३७२ श्लो० ४० ।

स्थस्योभे एव समे समुचिते योगारूढतया तु परिव्राजकस्य ज्ञानं प्रधानम् । आन्तरं कर्म तदुपसर्जनमिति । एतेषु प्रकारेषूत्तरोत्तरमायासबाहुल्याद्धिंसादिदोषह्रासाच्च मोक्षाख्यफलेऽप्याश्वाऽशुतरादिरूपेण विशेषो मन्तव्यः ॥

जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि[१] ॥

प्राप्नोतीति विष्णुपुराणादिति । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य युज्यमानस्येत्यर्थः । यथोक्तव्यवस्थया च प्रत्येकप्राधान्यसमसमुच्चयबोधकवाक्यानां पूर्वोत्तरमीमांसयोश्चाविरोध इति प्रत्येकप्राधान्यसमुच्चयवाक्यं च यथा मोक्षधर्मे ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलं ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेन मे ॥
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
भावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः[२] ॥

इति जनकेनोक्तं । तत्र कर्मप्राधान्यसमसमुच्चयज्ञानप्राधान्यानां फलरूपं त्रिविधं मोक्षं क्रमेणाह ततुमसमासांख्यसांख्यस्य भाष्ये पञ्चशिखाचार्यः ।

---

(१) अं० ६ अ० ७ श्लो० ३३ ।
(२) अ० ३२० श्लो० । ३९ । ४० । ३७ ।

आद्यो तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति कृच्छ्रक्षय आत्यन्तिकदुःखाभावः । इदानीं समाधिरहितस्यापि विविदिषुतामात्रेण सर्वकर्मत्यागे परोक्तकुतर्का अपि परिक्रियन्ते । ननु श्रुतिस्मृतीनां कर्मत्यागाऽविधायकत्वे ऽपि । ज्ञानिनामर्थादेव कर्मत्यागो लभ्यते ज्ञानकर्मणो रेकदाविरोधादिति मैवम्, यदि ज्ञानशब्देन समाधिरुच्यते तदा एकदा विरोधे ऽपि व्युत्थानदशायां भिक्षाटनादात्मयागसम्भवात्कालाद्युद्धानात्रपि योगिनामदोषस्योक्तत्वात् । यदि पुनर्ज्ञानशब्देनानुभवमात्रमुच्यते तदा तेन सहकर्माभिमानस्यैव विरोधान्नतुकर्मणः । जडभरतादीनां भिक्षाटनादेर्भवताम्यभ्युपगमात्कुर्याद्विद्वांस्तथाऽशक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमित्यादिवाक्यैर्वैदिककर्मणामपि विदुषि विधानाच्च । न चा ऽभिमानाद्यभावेन ज्ञानिनां कर्मनिष्फलमेवेति तत्त्याग एवोचित इति वाच्यम् ।

उत्सीदेयुरिमेलोका न कुर्यां कर्मचेदहं ।
सङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

इत्यादिवाक्यतो लोकविनाशनजप्रत्यवायानुत्पत्तेरेव फलत्वसिद्धेः, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धय इत्यादिवाक्यैः सत्त्वशुद्ध्याख्यपापक्षयहेतुतयैवाभिमानाख्यसङ्गशून्यकर्मणां साफल्याच्च । अन्यथा पापजन्यरोगादिना शरीरनाशादिभिर्ज्ञानपरिपाके

प्रारब्धच्चयैव प्रतिबन्धसम्भवात्कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यमिति सांख्यसूत्रादिभ्यः आनर्थक्यं ज्ञानस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । नन्वविद्याया अदृष्टहेतुत्वादविद्यानिवृत्तौ पापोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति कुतो मोक्षप्रतिबन्धशङ्केति चेन्न, ज्ञानिभ्यो ऽपि कर्मविधानाद्वृथाकर्मत्यागजपापातिरिक्तादृष्टेष्वेवाऽविद्यायाहेतुत्वावधारणात् अत एवाऽप्रायणात्तथाहि दृष्टमिति सूत्रेण मरणपर्यन्तमेवाऽनुभविनोऽपिविद्यावृत्तिं वक्ष्यति प्रतिबन्धनिरासार्थमिति । अतो ऽपि चाऽनिर्दिष्टकालविशेषाणां ज्ञानाङ्गकर्मणां ज्ञानकालिकतया मरणपर्यन्तता लभ्यत इति । ननु अभिमानाभावेनाऽत्मनि नियोज्यत्वप्रत्ययासम्भवाद्विदुषां विद्या किंकरता न सम्भवतीति चेन्न । अभिमानाभावे ऽप्युपाधौ नियोज्यत्वप्रत्ययसम्भवात् । अन्यथा भिक्षादावपि नियोज्यत्वप्रत्ययो न स्यात् । स्यादेतत्प्रवृत्तौ स्वीयसुखादिसाधनताज्ञानं कारणं । परसुखादिषु तत्साधने वा हानोपादानादर्शनात् । तथो च सुखादीनामनात्मधर्मतया तेषु स्वीयत्वज्ञानाऽसम्भवात्कथं तत्साधने कर्मादौ विदुषां प्रवृत्तिः स्यादिति । उच्यते सांख्यादिभिः स्वभोग्यत्वमेव धनादिष्विव सुखदुःखयोरपि स्वीयत्वमुच्यते । न तु नैय्यायिकादिवत्स्वसमवेतत्वं स्वभोग्यत्वं च स्वसाक्ष्यत्वं । साक्ष्यत्वं चोपाधिवृत्तिविषयत्वं विना भास्यत्वमतो न योगिनां परमेश्वरस्य वा परसुखादिषु स्वीयत्वम् । एतेन ज्ञानिनां स्व-

कृतिसाध्यतादिज्ञानमप्युपपादितं । स्वोपाधिकृतावपि साक्षात्तदृपस्वीयत्वसंभवात्संस्कारादौ घनादौ च स्वीयसुखादिसाधनत्वात्स्वीयत्वं । नन्वेवं नाहं सुखीत्यादिविवेको नोपपद्यतेति चेन्न । समवायसम्बन्धेनाहंसुखीत्यादिप्रत्ययस्यैवाविद्यात्वेन समवायसंबन्धावच्छिन्नतदभावप्रत्ययस्यैव विवेकशब्दार्थत्वात् । अविकारित्वेनैव शास्त्रेषु बुध्यादिभ्य आत्मनो विवेचनाच्चेति । तस्माद्विदुषामपि स्वीयसुखादिसाधनताज्ञानं स्वोपाधिप्रवृत्तेर्हेतुः सम्भवत्येव । अथ तथाऽपि आत्मतृप्ततया ज्ञानिनां सुखादाविच्छैव नास्तीति चेन्न, रागरूपाया अविद्याजन्येच्छाया एव ज्ञानिनां शास्त्रेषु प्रतिषेधात् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति न्यायसूत्रादिभिः । न तु लीलारूपादीच्छा प्रतिषिद्धा भिक्षादिदर्शनविरोधात् । ननु तथा ऽपि देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धाभावाद्विदुषां कथं प्रवृत्तिः । नह्यसङ्गस्यात्मनो देहादिभिः स्वाभिमानातिरिक्तः सम्बन्धः सम्भवतीति चेन्न, विदुषां ज्ञानोपपत्त्यर्थम् असङ्गवाक्यैर्लेपाख्यस्य विकारहेतुसंयोगस्यैव निषेधान्नतु पुष्करपत्रे जलस्यैवासङ्गे ऽपिचेतने स्वोपाधेः संयोगविशेषः प्रतिषिध्यते । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इतिश्रुतेः । स च संयोगविशेषः प्रारब्धकर्मक्षयादेव नश्यतीति सर्वैरेवाऽभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानाद्यनुपपत्तेरिति । विषयैः प्रतिबिम्बरूपस्य बन्धस्या

ऽपि च ज्ञानिसाधारण्याद्विषयभोगो ऽपि ज्ञानिनामुपपन्नः। स्वप्रतिबिम्बितस्योपाधिसुखस्य भानमेवभोग इति वक्ष्यमाणत्त्वा '१सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति पातंजलसूत्रेण क्लेशसत्त्व एव कर्मविपाको भवतीति वचनात्कथं विदुषां भोगः स्यादितिवाच्यं। क्लेशाभावे कर्म विपाकारम्भेन भवतीति तत्सूत्रभाष्यतो विपाकारम्भे क्लेश हेतुताया एव तत्सूत्रार्थत्वात् ज्ञानिना च प्रारब्धविपाकमेव भुज्यत इति'। येत्वभिमानमेव बुध्यात्मनोः संबन्धं मन्यन्ते तेषामेव ज्ञानेन सवासनाज्ञाननिवृत्त्या विदुषां भोगाऽनुपपत्तिः। ज्ञानपरिपाकोत्तरमपि यावद्देहपातमविद्यालेशस्वीकारे च स लेशो न नश्येतैव देहारम्भककर्मनाशस्य वासनानाशकत्वे प्रमाणाभावात्। अविदुषोपि पुनर्जन्माऽसम्भवाच्च स्वयं विनाशे कदाचित् ज्ञानं विना ऽपि मुक्तिः स्यात्। अज्ञानज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावे व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। कार्यतावच्छेदकविशेषस्य च दुर्वचत्वात्। किं च बुध्यात्मनोरध्यासरूपः संबन्धः, किमहंकरोमीत्यादिविशिष्टबुद्धिनियामकतया कल्प्यते, किं वा बुद्धि प्रवृत्तिनियामकतया नाद्यः, अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः सम्बन्धविधया स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात्। स्वजनकत्वे तु आत्माश्रयात्। अधिकाधिकाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थादिप्रसङ्गात्, अहंकर्तेत्यादिविशिष्ट-

(१) प्रथमाङ्कमारभ्य प्रथमाङ्कान्ती पाठ० २० पु० ना०।

बुद्धिविवेकज्ञानाऽनाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्याज्ञानरूपसम्बन्धस्य समवायादिवत् पारमार्थिकत्वादिति । न द्वितीयः ईश्वरस्याऽज्ञानाभावेनोपाधिसंबन्धाभावप्रसक्त्या तस्य विश्वनिर्मातृत्वानुपपत्तिः ननु प्रपञ्चदर्शनानुपपत्त्येश्वरस्याप्यगत्या बाधितार्थाभिमान आहार्यज्ञानरूपः कल्पनीय इति चेन्न । चेतनेप्रतिबिम्बितस्यैव विषयभानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् नतवज्ञानस्य । अन्यथेश्वरस्य क्लेशकर्मादिशून्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । नन्वेवमप्यसत्प्रपञ्चाकाराद्वृत्तिरेवेश्वरोपाधावज्ञानंस्यादेवेति चेन्न, प्रपञ्चस्या ऽत्यन्ततुच्छतायाः निराकरिष्यमाणत्वात्तस्मात्किमर्थमभिमानस्य संबंधत्वमितिनविद्मः । अत आत्माऽनात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बो ज्ञाननियामकः संबन्धः । बुद्धेः प्रवृत्तिहेतुस्तु पद्मपत्रजलयोरिव संयोगविशेषःसंबन्धः ।

यथा काशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

इत्यादिवाक्यैर्लेपसङ्गादिनियामकस्य स्वाश्रयविकारहेतोः संयोगविशेषस्यैव प्रतिषेधावगमादिति । [१]आत्माऽनात्मनोरभेदबुद्धिस्तुभ्रमएवेति न तदर्थसंबन्धापेक्षेति[१] । स्यादेतत् । ज्ञानेन शुक्तिरजतवत्प्रपञ्चस्य बाधे किं गोचरा किमर्था वा प्रवृत्तिः स्यात् न हि सुप्तोत्थितस्य स्वप्नमविषयगोचराप्रवृत्तिर्दृश्यते तस्माद-

(१) अङ्कित पाठः २ पु० ना० ।

विद्यावद्विषयाण्येव सर्वाणि प्रमाणानि शास्त्राणि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयश्चेति। अत्रोच्यते। ईश्वरस्य ज्ञानिनां च प्रवृत्तिभोगादिश्रवणादेव शुक्तिरजतादिविलक्षणव्यावहारिकसत्ताकार्याणामभ्युपगम्यते।

सद्भाव एषो भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते[१]॥

इति विष्णुपुराणादिषु सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वं। प्रकृतितत्कार्यसाधारणम्। एकधर्मेण सत्तादशायामपि विकारिपदार्थानां धर्मान्तरेण सदैवासत्तानियमात्। कूटस्थनित्यस्य चात्मनो नास्ति धर्मतोप्यसत्त्वमिति स एव परमार्थसन्निति शास्त्रमर्यादा तथा चोक्ता ऽसत्तावधारणमेव बाधः, स च न प्रवृत्यादिविरोधी तस्य विवेकवैराग्यमात्रहेतुत्वादिति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिरपि दृष्टान्तमुखेनेदृश एव सत्त्वासत्त्वे ब्रह्मविकारयोः प्रतिपादयति। तस्याश्चायमर्थः यतः प्रलये च ब्रह्मणि सर्वं विकारजातमव्याकृतरूपामसत्तां गच्छति अतो वाचानां कार्यो नाममात्रशेषश्चात्यसत्यो भङ्गुरो विकारः कारणं ब्रह्मैव सत्यं। नित्यमिति अतीतानागतावस्थयोः कार्याणां नाममात्रे-

(१) अं० २ अ० १२ श्लो० ४५।

णावशेषता तु नामैवैनं जहातीति श्रवणात् । ननु नामधेयशब्दस्यात्यन्ततुच्छत्त्वमर्थः स्वविकारस्य तुच्छता शतशःसाधितत्वेन दृष्टान्तत्वासंभवात् पचसमत्वात् अपागादग्नेरग्नित्वमितिवाक्यशेषे विनाशमात्रश्रवणाच्चेति स्वयमूह्यं ।

सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ।
भूतं च सिद्धं च परेण यद्यत्-
देव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इत्यादि वाक्यानि चानुभवकारणाभ्यां विभागेनानुभूयमानकार्ययोरसत्त्वमेव बोधयन्ति । न तु तयोरत्यन्तासत्त्वमेव । तथा सति ते नस्त इत्येवोच्येत न तु ताभ्यां सह तयोरभेद इति । सदसतोरभेदायोगात् । एवमेवाऽन्या अप्येवं विधाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इति । अपि च भवतु ज्ञानकर्मणोर्यथा कथंचिद्विरोधस्तथाऽपि विविदिषूणां सर्वकर्मत्यागोऽनुचित एव विचारेण सह कर्मणां विरोधस्य भवतामप्यनभ्युपगमात् तदानीमभिमानस्य सत्त्वात् प्रत्युताऽनुत्पन्नज्ञानस्य सत्यां शक्तौ देवताराधनरूपबाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मत्यागे ज्ञानमेव नोत्पद्येत देवकृतविघ्नसम्भवात् । "तदेतद्देवानां न प्रियं यदेतन्मनुष्याविदुरिति श्रुतेः । ननु विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवाक्याज्जिज्ञासाद्वारैव ज्ञाने कर्मणामुपयोग इति जिज्ञासानन्तरमेव तत् त्याज्यमिति चेन्न । तेन वाक्येन यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वस्यैवावगमात् । नत्विच्छा

साधनत्वस्य । सर्वत्रैव नामधातुस्थले मूलधात्वर्थेन सहैव कारकाणामन्वयव्युत्पत्तेः। अन्यथा रथेन जिगमिषतीत्यादौ रथादीनामिच्छासाधनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात्। न चैवं संभवति। न च।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमागतिः।
कषाये कर्मभिः पक्के* ततो ज्ञानं प्रवर्तते[१] ॥
पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो वैराग्यजिज्ञासाद्वारैव कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वमवसीयतइति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां वैराग्यजिज्ञासाद्वारपरत्वे ऽपि द्वाराऽन्तराप्रतिषेधकत्वात्।

कर्मणा सहिताज्ज्ञानात्सम्यग्योगो ऽभिजायते।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम्[२] ॥

इति कौर्मादिवाक्यैर्जिज्ञासोत्तरं जाते ऽपि ज्ञाने सम्यक् योगाख्यसंप्रज्ञातसमाधौ ज्ञाननिर्दोषत्वे च ज्ञानाभ्याससहभावेन कर्मोपयोगश्रवणात् । दोषाः रागद्वेषमोहाः पापानि च तथा।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः[३]।
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

---

* रसज्ञाने च तिष्ठतीति पाठः भारते दृश्यते।
(१) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २६४।
(२) अ० ३ श्लो० २३।
(३) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २०४ श्लो० ८।

इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा ऽपि कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं बोध्यते । तथा कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमवाप्नुयादिति[1] वसिष्ठवाक्यान्नैष्कर्म्याख्यसमाधिहेतुत्वमीश्वरप्रीतिद्वारा ऽपि कर्मणः सिद्धः । एवं ज्ञानसमुच्चयवाक्येभ्यो मोक्षप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा मोक्षहेतुत्वमपि कर्मणामनुमेयम् । अन्यथा सहकारित्वेन च । अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवेति वक्ष्यमाणसूत्रद्वयविरोधात्तथा च जिज्ञासामात्रेण न कर्मत्यागः । जिज्ञासोत्तरमपि ज्ञाने योगे मोक्षे च प्रतिबन्धकसम्भवादिति । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तत इति वाक्यं च परम्परया विधिकिंकरत्वाभावं फलं बोधयति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति वाक्यशेषात् । ननु योगजिज्ञासामात्रेण कर्मत्यागं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति च कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं बोधयति । अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेति वाक्यं चाऽभ्यासाऽसमर्थस्य केवलं कर्म विदधाति परमशब्दादिति । तस्मात्सर्वकर्माणि संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यपसिद्धान्तः कल्पित एव ।

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ।
पिण्डप्रदानपितृतोयविवर्जितानां

---

(१) कूर्मपुराणे अ० ३ श्लो० २४ ।

संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति[1] ॥

इति विष्णुपुराणात् । इत्था समाधिरोगादग्रशक्तिं विनेत्यर्थः । तथा ।

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
कुलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकी भवेत् ॥
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न मे प्रियः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यवधेयम् यच्चान्यैरुक्तं,विचारविधिपरमिदं सूत्रमिति तदपि मन्दं,श्रुताविव "तद्विजिज्ञासस्व आत्मा वा अरे श्रोतव्य"इति विचारे निःसन्दिग्धविधिसत्त्वेन तत्र सूत्रवैफल्यात् शास्त्रादावभिधेयाप्रतिज्ञायामुन्मत्तप्रलापवदुपेक्षणीयतापत्तेः,सर्वशास्त्रदृष्टप्रतिज्ञापरत्वसम्भवे तत्त्यागानौचित्याच्च । अत एव पूर्वपक्षसूत्रवदस्य शिष्यप्रश्नसूत्रत्वमपि नोचितम् । अभ्यर्हिताया ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञाया एव संभवादिति । ननु यदि शमदमादिसम्पन्नः सर्वकर्मसंन्यासी नानाधिकारी तदाऽस्या ब्रह्ममीमांसायाः कीदृशोऽधिकारीति वक्तव्यम् । उच्यते शास्त्रार्थग्रहणोपयोगिशमादियुक्तो गुरुभक्तिनित्यकर्मतपआदिसम्पन्नो जिज्ञासुः कर्मफलविरक्त इति । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-

(१) अं० ३ अ० २८ श्लो० १० २ ।

तान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया"दित्याद्युक्तश्रुतेः ।

"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥
इत्यादि श्रुतेश्च ।

इदं ते नाऽतपस्काय नाऽभक्ताय कदा चन ।
न चाऽशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति । शास्त्रोक्तविद्याभ्यासे पुनरधिकारी योगशास्त्रोक्तयोगाङ्गादिसम्पन्नः श्रवणमननाभ्यां कोमलकण्टकन्यायेनोत्पन्नज्ञानो नारदीयोक्तनित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्कवान् "शान्तो दान्त उपरत" इत्याद्युक्तश्रुतेः । तत्र चोपरतिर्योगविरोधिकर्मभ्य उपरम इति । तत्रापि मन्दाधिकारी गृहस्थादित्रिदण्डिपर्यन्तः । उत्तमाधिकारी च परमहंसः ।

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च श्रेयांश्चैषां यथोत्तरम् ॥
आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
चतुर्थोयं महानेषां ध्यानभिक्षुरुदाहृतः ॥

इति विष्णुधर्मसंहितादिवाक्यात् परमश्चासौ हंसश्चेति परमहंसः परमात्मा "यमाऽऽज्ञः परमहंस"मित्यादिस्मृतेः तन्निष्ठत्वाद्यतिरपि परमहंस उच्यते हंसशब्दश्चात्मवाची ।

मकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ।

हंसहंसेति वै मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥

इति स्मरणात् हंसाश्रमस्तु केवलजीवोपयोगीति विवेकः। तेष्वाद्यास्त्रिदण्डिविशेषास्तेषां लिङ्गानि धर्माश्च तत्रैव विष्णुधर्मसंहितायामुक्ता विस्तरभयान्न लिख्यन्ते। तत्र विविदिषुसंन्यासः आद्ययोरेव। तयोस्तपःप्रधानत्वा "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति" श्रुतेः। मनौ

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत[१]।
संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदत्।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्[२] ॥

इत्यादीनां वेदसंन्यासस्यापि स्मरणाच्च। विद्वत्संन्यासस्त्वन्त्ययोः जीवपरमात्मनिष्ठताभेदेनेत्यपि विवेक्तव्यम्।

भौतिकी भावना पूर्वे* सांख्ये त्वक्षरभावना।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी[३] ॥

इत्यादिना कौर्मे त्रिविधयोगिकथनात् वैश्वानरादिभावना भौतिकी सा चाद्ययोः संन्यासिनोरिति। तच्च परमहंसा जाबालश्रुतौ परिगणिताः तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय इति। ननु भरतस्य य-

(१) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ८६।
(२) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ६६।
* प्रथमाभावनापूर्वेइतिपाठः कूर्मपुराणे दृश्यते।
(३) अ० २ श्लो० ८६।

ज्ञोपवीतश्रवणादस्य कथं परमहंसत्वम् ।

विदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चापि कपालिकाम् ।
जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुरिदं त्यजेत् ।

इति परमहंसप्रकरणस्थविष्णुधर्मवाक्यादिति ।

आत्मन्येवात्मना बुद्ध्या न्यस्तसर्वपरिग्रहः ।
अव्यक्तलिङ्गो ऽव्यक्तश्च चरेद्भिक्षुः समाहितः ॥

इति विष्णुधर्मवाक्योक्ताऽव्यक्तलिङ्गतासंपादनाय मनसा यज्ञोपवीतादीनामात्मन्यारोपणे ऽपि सूत्राभासधारणसंभवादिति तस्मात्सूत्रस्य विपरीतार्थकल्पनया सर्वकर्मत्यागे शिष्यो न प्रवर्तनीयः किं तु मुमुक्षवे ज्ञानमुपदिश्य कर्मार्थं समाधिभङ्गो न कर्त्तव्यो गुणलोपो न गुणिन इति न्यायात् जडभरतादिशिष्टाचाराच्चेत्येवोपदेष्टव्यम् समाध्याविर्भावे च कर्मत्यागस्तद्विरोधेन स्वयमेव क्रमेण भवति "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे" इति श्रुतेः ।

न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ।
विदिते परतत्त्वे तु समस्तैर्नियमैरलम् ॥
तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ।
ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ॥
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥

इत्यादि स्मृतेश्चेति । यच्चान्यत्परैरुच्यते अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यं विषयः तज्ज्ञानस्य च न कर्मशेषत्वमिति, तदपि न, अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यविषयत्वे लि-

ङ्गादर्शनात्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि-ति गीतावाक्येन सूत्राणां ब्रह्मविषयतामात्रावगमात्। तथा सत्यथातो जीवब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव सूत्रणौचि-त्याच्च शास्त्रमहावाक्यार्थं परित्यज्य तदेकदेशप्रतिज्ञा-नौचित्यात्। ब्रह्मसूत्ररूपैरधिकरणैर्युक्तिमद्भिरसंदि-ग्धैर्गीतमित्यर्थः जीवनिरूपणं चात्र ब्रह्मशेषतयैव प्रा-णादिनिरूपणवदिति जीवप्रकरणे वच्यामः। य-द्यपि ब्रह्मात्मतैवात्र शास्त्रमहावाक्यार्थः तथाऽपि ब्रह्म-त्वेनैवात्मत्वमाक्षिप्तमित्याशयः। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति गीयतइति स्मृत्यादिभिरात्मब्रह्म-शब्दयोरर्थैक्यं वा अतो अस्मन्मते सूत्रन्यूनता न श-ङ्कनीयेति यश्चास्य विषयो ब्रह्म तज्ज्ञानस्य कर्मशेष-त्वमप्यस्त्येव।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति दिक्॥ सपरिकरं ब्रह्म वि-चार्य्यमित्युद्दिष्टं तत्र ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनि-मित्तं च प्रकृतिपुरुषादिव्यावृत्तमाह।

जन्माद्यस्य यतः॥

अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य चेतनाचेत-नरूपस्य प्रतिनियतदेशकालसंस्थानव्यापारादिमतो ऽचिन्त्यरचनात्मकस्य जायते ऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते ऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं रूपं जन्मादिषट्कं यतः प-

रमेश्वरादन्तर्लीनप्रकृतिपुरुषाद्यखिलशक्तिकात्स्वत-श्चिन्मात्राद्विशुद्धसत्त्वाख्यमायोपाधिकात्क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टाच्चेतनविशेषाद्भवति आकाशादिव वायुर्महाजलादिव च पृथिवी पृथिव्या इव च स्थावर-जङ्गमादिकं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अत्र चैतद्यत इत्यनुक्त्वा जन्माद्यस्य यत इति वचनादव्यक्तरूपेण जगन्नित्यमेवेत्याचार्याशयो ऽवगन्तव्यः । यत इति पञ्चमीचाऽत्राधिष्ठानकारणत्वे । महदाद्यखिलजगदधिष्ठानकारणत्वं च ब्रह्मण एव "आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं च। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"त्यादिश्रुतेरिति न, प्रकृतिपुरुषादिष्वतिव्याप्तिः । किं पुनरधिष्ठानकारणत्वम् उच्यते तदेवाधिष्ठानकारणं यत्राऽविभक्तं येनोपष्टब्धं च सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते यथा सर्गादौ जलाऽविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्याः जलेनैवोपष्टम्भात्पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो जलं महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । तथा च स्मर्यते ।

यस्य यत्कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हीति ॥

तथा चैतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमिति मूलकारणत्वमिति चोच्यते । ब्रह्मणश्च स्वाविभक्तप्रकृत्याद्युपष्टम्भकत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्कारणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न वा प्रकृतिपुरुषादिष्वतिप्रसङ्गः । सर्गात्पूर्वमन्येषां साक्षित्वासम्भ-

वात्। अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगदभेदश्चोपपद्यते। विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्युपादानत्वव्यवहारात्, *कार्याविभागाधारत्वस्यैवोपादानसामान्यलक्षणत्वात्। अविभागश्चाधारतावत् स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः। तत्र समवायसम्बन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम्[१]। यत्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम्। यथा जलं पृथिव्या इति। न हि जलस्य साक्षादेव पृथिवीविकारस्तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुतिस्मृतिविरोधाद् न च द्वयोरेवोपादानत्वम्। विजातीयानामनारम्भकत्वात्। एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम्। सम्भवत्यविरोधे सृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधानौचित्यादिति। वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वमिष्यत एव। परं तु तैरिदमपि निमित्तकारणतेति परिभाष्यते। अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति। तदेतत्सर्वं तत्तु समन्वयादिति सूत्रेणाऽऽचार्यो वदिष्यति। शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं त्वत्राप्यस्माभिः किंचिदुक्तमिति। इमं चार्थं तत्रैव प्रपञ्चयिष्यामः। ब्रह्मणः साक्षात्परिणामवादं विवर्त्तवादं च तत्रैव निराकरिष्यामः। ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

स्वोपाधिमायोपाधिकं परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्याद्यौपाधिकमपीष्यत एव। तथा चोक्तं

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः।
संसारं तन्निवृत्तिं च करोत्यविरतोदयमिति॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते वा परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकमिति च *अस्मिंश्च कारणताद्वये कुलालोर्णनाभौ दृष्टान्ताविति[1] एवं च जगतः सर्वप्रकारकारणत्वमपि ब्रह्मलक्षणं कर्त्तुं शक्यते। प्रकृतिपुरुषादिषु शक्तिषु प्रत्येकमुपादानत्वादिरूपेण प्रकृतिनियतमेव कारणत्वम्। ब्रह्मणस्तु सर्वशक्तिकत्वात्तत्तदुपाधिभिः सर्वकारणत्वं यथा चक्षुरादीनां दर्शनादिकारणत्वम् यत्प्रत्येकमस्ति तत्सर्वं सर्वाध्यक्षस्य जीवस्य भवतीति। एतेन जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं व्याख्यातम्। अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रिया-महदादिक्रमेणैव सांख्ययोगयोरिव वक्ष्यते वियदादिपादे सृष्टिप्रकरणे विशेषस्त्वेवोच्यते प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः स्वयमेव पुरुषेण आद्यजीवेन संयुज्यत इत्यभ्युपगम्यते अयस्कान्तेन लोहवत्। अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग ईश्वरेण क्रियत इत्यभ्युपगम्यते। "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्ट" इति श्रुतेः।

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ* ॥

इति स्मृतेश्चेति । पुरुषोऽत्र जीवः ।

चित्यात्मा गृह्यते यस्तु बुद्ध्यवस्थित आत्मनः ।
पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यात् । परमेश्वरे च पुरुषशब्दः उपाधिसम्बन्धमात्रेण गौणः । ननु संयोगविशेषहेतुः क्रियाविशेषः क्षोभो विभ्वोः प्रकृतिपुरुषयो†र्न सम्भवतीति चेन्न । प्रकृतेर्गुणत्रयरूपतया परिच्छिन्नगुणांशेन क्षोभसम्भवात् पुरुषस्य च तदौपाधिकक्षोभात् । आकाशस्य वाय्वौपाधिकक्षोभवत् । अथ वा संयोगोन्मुखत्वेन पुरुषे क्षोभोपचारः । अत एव गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे इत्यादिस्मृतिषु गुणानामेव क्षोभः श्रूयत इति[1] । न तु पुरुषस्येति प्रकृतिपुरुषयोश्चेश्वरस्य प्रवेशः शास्त्रवदवधानमात्रमिति । विभावपीश्वरोपाधौ विभोरीश्वरस्य नित्य एव संयोग इत्यगत्याभ्युपेयम् । नित्यसंयुक्तयोरपि वैधर्म्यात् जीवतदुपाधिदृष्टान्तेन भेदसिद्धिरिति । एतच्च जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि बोध्यम् । मूलकारणस्यैव निरतिशयबृहत्त्वात् ब्र-

* कूर्म पुराणे अ० ४ श्लो० १३ ।
विष्णु पुराणेप्ययं श्लोकः दृश्यते अं० १ अ० २ श्लो० २७ ।
† कौर्मे प्रविश्याशु महेश्वर इति पाठः ।
(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

ब्रह्मशब्दश्च पङ्कजादिवद्योगरूढः। अतो न जीवादिर्मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः। तथा चोक्तं नारसिंहे।

आदिसर्गमहं तावत्कथयामि द्विजोत्तम।
रहस्यैर्ज्ञायते येन परमात्मा सनातनः॥
प्राक्सृष्टेः प्रलयादूर्ध्वं नासीत्किंचिद् द्विजोत्तम।
ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत्सर्वकारणम्॥
नित्यं निरञ्जनं शान्तं निर्गुणं नित्यनिर्मलम्।
आनन्दसागरं स्वच्छं यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षवः॥
सर्वज्ञं ज्ञानरूपत्वादच्युतं व्यापकं महत्।
सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम्॥
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे।
तस्मात्प्रधानमुद्भूतं ततश्चापि महानभूदिति॥

रहस्यैः संगुप्तशक्तिवर्गैः सहेत्यर्थः। नासीदिति विरतव्यापारतया कारणरूपेण गर्त्तस्थमृतसर्पवद्विलीनमासीदित्यर्थः। अन्यथान्तर्लीनविकारं चेत्युत्तराऽसङ्गतेः। अत्यन्तासत्त्वे सत्त्वाच्चावरस्येत्यागामिसूत्रविरोधापत्तेश्च। शान्तम्, रागादिरहितम्, औपाधिकव्यापारशून्यं च। न तु सुषुप्तवद्विषयसंवेदनरहितम्। सर्वज्ञमित्युत्तरात् निर्गुणं नित्यमेव गुणानभिमानेन गुणासङ्गेन च गुणातीतं गुणानां विलयाद्वा निर्गुणत्वम्। नित्यनिर्मलमिति जीवव्यावृत्तिर्जीवानामौपाधिककादाचित्कमालिन्यात्। मलाश्च क्लेशकर्मविपाकाशयाः। सर्वज्ञम् ज्ञानरूपत्वादित्य-

नेन साधननैरपेक्ष्यमीशस्य सर्वाकारहृत्तेरुक्तम्। ज्ञानरूपत्वमत्र निरावरणसत्त्वमूर्तिकत्वं विवक्षितम्। प्रधानस्योत्पत्तिश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगेनाभिव्यक्तिर्गौणीति बोध्यम्।

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा ऽनयो
रिति मात्स्यात्[१] ॥

अनयोः पूर्वोक्तपुरुषयोः। तथा ऽनयोर्लयो ऽपि वियोगरूप एव कौर्मे प्रोक्तः।

विजोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ॥
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः[२]।

इति। अत्र वाक्ये ब्रह्मसंज्ञमित्यनेन परब्रह्मण्येव रूढिः ब्रह्मशब्दस्योक्ता। तथा विष्णुपुराणे ऽपि परमेश्वरे एव ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरुक्ता।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नाम जात्यादिकल्पनाः।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम स चात्मा परमेश्वरः।
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः[३]।

इति आत्मनः पर इत्यनेन जीवस्याब्रह्मत्वमुक्तम्। विष्णुर्महाविष्णुः बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति गीयत इत्यादि वाक्यं चांशांश्यविभागेनात्मसामान्य-

---

(१) इदं वचनं भारते मोक्षधर्मेऽपि दृश्यते अ० २१६ श्लो० ११।

(२) उत्तरार्धे अ० ४८ श्लो० १९।

(३) विष्णुपुराणे अं० ६ अ० ४ श्लो० ३६।

परम्, परमात्मपरं वा । जीवे सर्वशक्तिमत्त्वविहितत्वाभावादिति । तस्मात्परमेश्वर एव मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः । परम जैमिनिर्मुख्यत्वादित्यागामिसूत्रात् । हिरण्यगर्भे त्वपरब्रह्मणि ब्रह्मात्मन्यूनशक्तितया तदव्यवहितकार्यत्वादिना ब्रह्मशब्दो गौण इति वक्ष्यति । सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश इति सूत्रेण । अत एव मनौ ।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयतइति ॥

"एतद्वै तद्ब्रह्म परमपरं" चेत्यादौ श्रुतौ गौणमुख्यभेदेन ब्रह्मद्वयवचनं बोध्यम् । अन्यथा "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासतइत्यादिश्रुतिविरोधात् । अन्यजीवेषु तु ब्रह्मशब्दप्रयोगों ऽशांश्यभेदाद्विभुत्वसर्वाधारत्वादिगुणयोगाद्वेति बोध्यम् । आधुनिकास्तु जीवब्रह्मणोरखण्डतया जीवे ऽपि ब्रह्म शब्दो मुख्य एव आकाशशब्द इव घटाकाशे । जीवस्याब्रह्मत्वं त्वज्ञानकल्पितम् । तथा हि । "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि "नान्यदतोस्ति द्रष्टा" इत्याद्यभेदश्रुतिशतेभ्यो जीवो ऽपि ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वाविशेषात् । ऐश्वर्यबन्धयोश्चोपाधिद्वयधर्मत्वात् । न च "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्। *आत्मनि तिष्ठन्[१] ॥

आत्मनोन्तरः स म आत्मेति विद्यात्।
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ॥
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः।

इत्यादिभेदश्रुतिशतानुपपत्तिरिति वाच्यम्। औपाधिकभेदानुवादकत्वेन तादृशवाक्योपपत्तेः। यथा हि घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नान्महाकाशो ऽन्य इति व्यवह्रियते तथैव बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्याज्जीवादन्यः परमेश्वर इति श्रुतिषु व्यवह्रियते। अथ वा यथा मायाविनः खड्गचर्मधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः सकाशात्स एव मायावी परमार्थभूतो भूमिष्ठो ऽन्यस्तथैवाविद्याकल्पितात्कर्तृभोक्तृलक्षणाज्जीवादन्यः परमेश्वरो ऽस्तु तदेवम् अवच्छेदभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण वा जीवेश्वरयोर्भेदः। तथा श्रूयते ऽपि आकाशमेकं हि यथाघटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिष्विति वदन्ति। तत्रोच्यते अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपाधिकभेदपरत्वं यथा कल्प्यते। तथा भेदवाक्यानुरोधेनाऽभेदवाक्यानामविभागादिलक्षणाभेद परत्वं कथं न कल्प्यते। अविरोधस्योभयथैव सम्भवात्। श्रूयते चाविभागादिरूपाऽभेदो ऽपि यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्वि-

जानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतिषु । स्मृतिषु च ।

अविभक्तं च भूतेष्वविभक्तमिव स्थितम् ।
व्यक्तं स एव वा व्यक्तं स एव पुरुषः परः[१] ॥

इत्यादिषु । प्रत्युताविभागादिलक्षणाभेदस्य पारमार्थिकतया तत्परत्वमेवोचितम् । औपाधिकभेदस्य तु मिथ्यात्वेन तत्परत्वं नोचितमिति । न चाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणा ऽस्ति भिदिर्विदारणइति विभागे ऽपि भिदिधातोरनुशासनात् । *ननु जीवे ऽपीश्वरभेदस्य स्वानुभवसिद्धतया तत्र श्रुतेर्न प्रामाण्यं किं तूपासनाद्यर्थं अनुवादतामात्रम् । प्रमाणान्तरानधिगतत्वात्तु तयोरभेदएव तात्पर्यमिति चेन्न । अभेदोपासनवाक्येन प्रसक्तस्य भेदाभिभवस्यैव विवेकवाक्यैः प्रतिषेधस्यास्माभिरभ्युपगमात् । दुःखभोगादिदोषाणामीश्वरे प्रतिषेधात्[२] । ननु मोक्षफलश्रवणादभेदवाक्यानामेव सम्यग्ज्ञानपरत्वमसङ्कोचश्च युक्तमिति चेन्न । पृथगात्मानम् प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञानस्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकस्यैव तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिभेदवाक्येष्वाधिक्येन मोक्षफलश्रवणात् । किं च सम्यग्ज्ञानत्वेन हेतुना भेदा-

---

(१) विष्णुपुराणे अं० ६ अ० ४ श्लो० ४४ ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

त्यविवेकज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धम् । "अस्थूलमनण्वह्रस्वम् न तदश्नाति किं च न त्रिषु-ग्रामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः अथात आदेशो नेति नेति तद्धैतस्मादिति नेत्यन्य-त्परमस्ती" त्यादिश्रुतिषु ।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हियत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्[1] ॥

इत्यादिस्मृतिषु च भेदज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वं गम्यते "सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य" मित्यादिश्रुतिभ्यः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सम्यग्ज्ञा-नादेव च मोक्षः श्रूयतइति । अभेदवाक्यान्यपि सा-क्षादविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्याना-मेव शेषभूतानि । नह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहंदुःखी-त्यादिलक्षणामविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । एकस्मिन्नेवा-काशे ऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववदेकस्मिन्नेवात्मनि कार्यकारणलक्षणावच्छेदभेदेन दुःखादितदभावसम्भ-वादिति । किं च । ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणा-न्न तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः । तस्माद्विवेकवाक्यरू-पतया भेदवाक्यान्येव बलवन्ति । तद्विरोधेन चाभेद-वाक्यान्यविभागपरतयैव संकोच्यानि । ननु "य एत-स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती" त्यादिश्रुतौ

(१) विष्णुपुराणे अं० १ अ० २ श्लो० १६ ।

तस्मात्मपरदेहेषु सतो ऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थो ऽसौ द्वैतिनो ऽतथ्यदर्शिनः[1] ॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणान्न भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न । अभेदवाक्यानामविभागपरतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात् । अन्यथा "मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्यादिश्रुतिषु जडवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवाक्यान्न भवतीति चेत् तुल्यजीवे ऽपि जीवादपि ब्रह्मणो विवेकस्योक्तत्वात् तस्मात्मपरदेहेष्वित्यादिवाक्यं च एकमयमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं प्रकरणाद्ब्रह्मात्मैक्यपरमेववेति । नन्वेवमपि लाघवमैकात्म्यश्रुतेर्बलमस्त्विति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिप्रमाणसिद्धतया आत्मनानात्वगौरवस्यैवादर्तव्यत्वात् । या च प्रतिबिम्बावच्छेदरूपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था रचिता सा स्वशिष्यमोहनमात्रं प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षानौचित्यात् । ज्ञानेनोपाधिवियोगे जीवनाशप्रसङ्गात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थतया ऽभ्युपगतस्याखण्डत्वस्य विरोधाच्च सदसतोरभेदानुपपत्तेः न च प्रतिबिम्बोपाधिना बिम्बस्यैव जीवत्वं वाच्यं तथा सत्यवच्छेदभेदएव पर्यवसानात्किमिति प्रतिबिम्बवादः पृ-

(१) विष्णुपुराणे अं० २ अ० १४ श्लो० ३१ ।

षड् निमीयते। अथैवमुच्यते बिम्बप्रतिबिम्बयोः परमार्थतो नास्ति भेदः किं तु द्विचन्द्रदर्शनवदेकस्मिन्नेव वस्तुनि भेदभ्रममात्रमिति । तदपि न विचारसहं, बन्धमोक्षानुपपत्तितादवस्थ्यात् व्यवस्था तत्प्रतिपादकश्रुत्यादिकं च सर्वमेवात्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमेव वक्तव्यमिति चेन्न एवं सति प्रमाणस्यापि बाधेन ब्रह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्याऽपि पुनः संशयापत्तेः स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्दबोधितार्थसंशयवत् । तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा नास्तीति श्रवणानन्तरं मननादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च आप्तवाक्यतः पुरुषार्थाभावनिर्णयादित्यादीन्यनेकानि दूषणानि । किं चात्मभेदादिकमज्ञानकल्पितं चेत्तदज्ञानं कस्येत्युच्यताम्, ब्रह्मणो भ्रान्तत्वे "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे । अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम् ।

परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ।

इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधस्य विरोधात् जीवस्य भ्रान्तत्वेचान्योन्याश्रयात् । भ्रमेण बिम्बप्रतिबिम्बभेदसिद्धौ जीवसिद्धिर्जीवसिद्धौ च तदाश्रयस्य भ्रमस्य सिद्धिरिति । अथ ब्रह्मण्येवाज्ञानम् अज्ञानप्रतिषेधवाक्यानि चानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिषेधेन परमार्थपराणीति चेन्न । व्यवहारभूमावपि ब्रह्मण्यज्ञाना-

सम्भवात्। ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिवाक्यैर्जीवे ऽज्ञानव्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधात्। किं च प्रतिबिम्बवादे अंशश्रुतिस्मृतिसूत्राणां विरोधः स्यात् प्रतिबिम्बे ऽंशव्यवहाराभावात्। यत्त्वाभास एवेति जीवप्रकरणस्थसूत्रे तत्राभासशब्दो न प्रतिबिम्बवाची तथा प्रयोगादर्शनात् "अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रेणांशत्वमुक्त्वा पुनः सूत्रान्तरेण तद्विरुद्धप्रतिबिम्बतायाः सूत्रणानौचित्याच्च" किं तु प्रकाशवाची सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति। अस्तु वा हेत्वाभासवदात्माभासवाची जीवस्यापि पारमार्थिकात्मत्वस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्प्रकाशे प्रयोगदर्शनादिति न तत्त्वाभासं दृश्यत्वादिति च। अथैवं प्रतिबिम्बदृष्टान्तः कथमुपपद्येतेति चेत्। अंशांश्यविभागेन किरणसूर्ययोरिव जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन जीवेन अंशैः परमात्मनो नानाबुद्धिप्रतिबिम्बनादित्यवेहि। नन्वेवं मा भवतु प्रतिबिम्बवादो ऽवच्छेदवादस्तु स्यादिति, मैवम् अवच्छेदवादे ऽपि "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीती"त्यादिविभागानुपपत्तेः। धर्मिण एकत्वात्। अथोपाधिविशिष्टयोरेव जीवेश्वरत्वे वाच्ये। तथा च विशेषणभेदाद्भेदःस्यादिति चेन्न। विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयतः पाशात्। विशिष्टस्यातिरेके भवदभिमतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्याखण्डत्वस्यानुपपत्तेः। न च लक्षणया विशेषणद्वयं परित्यज्य केवलं चैतन्यपरत्वं तत्त्वंपदयोर्वक्तव्यमि-

तिवाच्यम् । वाक्यार्थयोर्विशिष्टयोरतिरिक्ततया केवलचैतन्ये तटस्थलक्षणापत्तौ जीवस्य देहाद्यभिमाननिवृत्त्यसम्भवात् । सर्वपदार्थपरित्यागेन लक्षणया तत्त्वमसीत्यभेदवाक्यस्य जीवब्रह्मभेदवादिनाऽप्युपपादयितुं शक्यत्वाच्च । किं च मोक्षावस्थायां विशेषणनाशेन जीवनाशप्रसङ्गः, ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैयधिकरण्यापत्तिश्च । तथा लक्षणां विनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां व्याख्येयतया लक्षणानौचित्यं च । यदि च विशिष्टमनतिरिक्तमुच्यते तदा एकस्मिन्नेवात्मन्यवच्छेदभेदेन बन्धमोक्षैश्वर्यादिप्रसक्त्या "ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति" । "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादिविभागानुपपत्तिः नह्येकस्मिन्नेव वृक्षे वऽच्छेदभेदेन कपिसंयोगतदभाववति एको वृक्षः कपिसंयोगवानन्यस्त्व नेत्यमूढैः प्रयुज्यते । न च लौकिकभेदानुवादेन तादृशवाक्यान्युपपादयितुं शक्यन्ते । ज्ञानफलस्याज्ञानदोषस्य चापारमार्थिकत्वे तदर्थकप्रवृत्त्याद्यनौचित्यात् अखण्डे चात्मनि दुःखभोगतदभावयोः कालभेदेन पारमार्थिकत्वस्योपपाद्यत्वात् । किं च अखण्डैकात्म्ये सति मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिः । एकान्तःकरणवियोगे ऽपि मुक्तांशएवान्तःकरणान्तरसम्भवात् यथैकघटावच्छिन्नाकाशस्य तद्घटभङ्गे ऽपि घटान्तरेण पुनः सम्बन्धो

भवति तद्वत् । न च तेनावच्छेदेनान्तःकरणसं-
बन्ध एव न भवतीति वाच्यम्, तथा सति योगिनां
सर्वगतत्वानुपपत्तेरिति । अन्तःकरणगणोऽस्मा-
भिर्विकल्पित इति न शङ्कनीयम् । कपिलादि-
। श्रुतिद्वैधे यथोक्ततर्काणामेव निर्णायकत्वे-
वात् । यथा कपिलसूत्राणि । जन्मादिव्यव-
पुरुषबहुत्वम् । उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग
शस्येव घटादिभिः । उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ।
त्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ।
ुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एतेषां पञ्चसू-
ायमर्थः आत्मैक्ये सत्यौपाधिकानां जन्ममर-
ामनौपाधिकानां च भोगादीनां श्रुतिस्मृति-
आश्रयविभागव्यवस्था न स्यात् अयं जातो ऽयं
त्यादिरूपा । अतश्चेतना बहव एव । न तु लाघ-
काशवदेकत्वमित्याद्यसूत्रार्थः । श्रुतौ च भेदव-
ःस्याप्यवगमात्तर्केणैवात्र व्यवस्थेत्याशयः कपिला
ीणाम् । ननूपाधिभेदेन व्यवस्था कर्त्तव्या लाघव-
नुग्रहेणाभेदश्रुतेर्बलवत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते ।
यसूत्रेण । उपाधिभेदे सत्यपि एकस्यैवात्मनो
ापाधियोगः स्यादतो न व्यवस्थेत्यर्थः नन्वेवं वि-
शिष्टमतिरिक्तमेव वक्तव्यं तत्राह, तृतीयसूत्रम्, उ-
पाधिरित्यादि उपाधिरेव भिन्नो वक्तव्यो न तूपाधिमा-
नुपाधिनाशे जीवनाशप्रसङ्गात् । विशिष्टाऽहंपदार्थे बु-
द्धिविवेकानुपपत्तेश्च । उक्तदूषणमुपसंहरति चतुर्थसू-

चेण एवमित्यादिना। एवमेकत्वेनावस्थितस्यात्मनो न विरुद्धधर्माध्यासः औपाधिकानौपाधिकविरुद्धधर्मसंबन्धः संभवति विरोधस्यासंभवात्। अविरोधे चाव्यवस्थेत्यर्थः आत्माद्वैतश्रुतिमुपपादयति, पञ्चमेन। नाद्वैतेत्यादिना। जातिपरत्वात् चित्सामान्याद्वैतपरत्वात् श्रुतीनामित्यर्थः। सर्ववस्तूनां सामान्यविशेषात्मकत्वेन विशेषरूपं धर्मं परित्यज्य सामान्यरूपेण धर्मिणामात्माद्वैतं प्रतिपाद्यते, वैधर्म्याणामवास्तवत्वप्रतिपादनायेति। यथा च विशिष्टयोस्तत्त्वंपदार्थताभ्युपगम्य परैर्लक्षणया केवलविशेष्यार्थकत्वं पदयोरुच्यते। तद्वत्सांख्यैरपि विशेषस्त्वियान्। यत्तैर्लक्षणा न क्रियते स एवायं गकार इत्यादाविवेति बोध्यम्। सांख्यैरीश्वरानभ्युपगमात् सामान्याभेद एवोक्तः ब्रह्ममीमांसायां तु अग्निविस्फुलिङ्गवदंशांश्यभेदो ऽप्यविभागलक्षणो वक्ष्यते। प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्।

अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिसूत्रैरिति।

तस्मादैकात्म्ये लाघवे ऽपि बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्त्यात्मनानात्वगौरवमाश्रयणीयमिति। अपि च औपाधिकमात्रभेदेन श्रुतिस्मृती अपि नोपपद्येते तथा हि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत्"।

तथात्मसाम्यमस्येति योगिनः परमात्मनेत्यादौ मोक्षकालेऽपि भेदघटितं साम्यं श्रूयते तदानीं चौपाधिकभेदो नास्तीति तथा श्वेताश्वतरे। "कालः स्वभा-

वो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-मित्यनेन मूलकारणे चिन्तां प्रवृत्त्याम्नायते। ते ध्यान-योगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधिति-ष्ठत्येक इति। अत्र सृष्टेः प्रागपीश्वराधिष्ठेयो जीवो ऽस्तीत्यवगम्यते।

तथा प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥

इतिस्मृतेरपि। न चायमुपाधिसंबन्धात्पूर्वमधिष्ठेया-धिष्ठातृभावो निरंशस्यात्मनः स्वरूपभेदं विनोपपद्यत इति। तथा

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वा चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः[1]॥

इतिमोक्षधर्मादौ स्वरूपभेदमुक्त्वाऽधिष्ठेयाधिष्ठा-त्रोरविभागलक्षणमेवैक्यमुक्तम्।

तथा सर्वगत्वादनन्तस्य स एवायमहंस्थित इति[2] विष्णुपुराणादावपि। अतो ऽवगम्यते। श्रुतयोप्यभे-दमविभागादिलक्षणमेव बोधयन्ति एकवाक्यत्वात्, "एतदात्म्यमिदं सर्वं" मिति श्रुतौ जडवर्गाभे-दस्याविभागादिरूपस्यैव वक्तव्यतया जीवाभेदस्या-

(१) अ० ३१८ श्लो० ७८।
(२) अं० १ अ० १९ श्लो० ८५।

प्यविभागादिरूपत्वसिद्धेश्च अन्यथा ऽर्द्धजरतीयन्यायापत्तेः। तथा।

व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तो ऽखिलस्य यः[१] ॥

इतिविष्णुपुराणादिभ्यो ऽप्यत्यन्ताभेदो ऽपि न शास्त्रार्थः। ब्रह्मणि पुरुषव्यतिरेकानुपपत्तेः। तथा विष्णुपुराणएव।

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रकृतेः परः।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरः[२] ॥
इति व्यवहारमुक्त्वा परमार्थमाह।
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र[३] ॥

इत्यादिनापि नात्यन्ताभेदः। नन्वेवं।
तस्यैव नित्यदृप्तस्य सदानन्दमयात्मनः।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते बुधैः ॥

इतिवसिष्ठसंहितासूक्तो ऽवच्छेदो ऽनुपपन्न इति चेन्न। किरणसूर्यादिवदंशांशिनोर्जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन तस्य जीवरूपैरंशैरवच्छेदवादस्यापि प्रतिबिम्बवादवदेवोपपत्तेः। यस्य आकाश-

(१) अं० १ अ० १९ श्लो० ७८।
(२) अं० १ अ० २ श्लो० १५।
(३) अं० १ अ० २ श्लो० २४।

मेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेदित्यादिदृष्टान्तः सो ऽप्यविभागरूपैक्यमात्रांशेन पुनरखण्डत्वे ऽपि न्यायानुग्रहेण बलवत्तरस्य सखण्डतादृष्टान्तस्यैवादर्तव्यत्वात् यथा ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

अग्निर्यथैको भुवनप्रविष्टइत्यादिः सखण्डतादृष्टान्तः वायुतदवयवाग्निविस्फुलिङ्गादिष्वप्यवयवावयविनोरन्योन्याभावलक्षणो भेदः । अविभागलक्षण एव चाभेद इति जीवब्रह्मणोः साम्यमिति । अपि च चन्द्रजलचन्द्रआकाशघटाकाशाग्निविस्फुलिङ्गच्छायातपस्त्रीपुरुषादिदृष्टान्तैः । प्रतिबिम्बावच्छेदांशादिवादाः परस्परविरोधेन सर्वे न सम्भवन्तीत्येक एव वाद आश्रयणीयः । इतरास्तु विवक्षिततत्तदंशमात्रे दृष्टान्ता इत्यभ्युपेयं तथा च सति अंशवाद एवाश्रयितुं युक्तः अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्रेणाचार्यैरंशत्वस्यैव न्यायतो मीमांस्यत्वात् । प्रतिबिम्बादिभावेनाखण्डत्वे स्पष्टसूत्राभावात् । प्रत्युत प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मभेदस्यैव स्पष्टं सूत्रणीयत्वात् अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभिः अंशसूत्रे च भेदाभेदयोर्वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्माद्भेदाभेदाभ्यां जीवब्रह्मणोरंशांशिभाव एव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो ऽवधारणीयः । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकि-

तवादित्वमधीयतएकइतिवच्यमाणसूत्रादिति अंशांशिनोश्च भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ कालभेदेनाविरुद्धौ अन्योन्याभावश्च जीवब्रह्मणोरात्यन्तिक एव । तथा शक्तिशक्तिमदविभागो ऽपि नित्य एवेति मन्तव्यम् । तथा च स्मृतिः । पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति । तदात्मकं तदन्यत्स्याद्रूपंरूपं भासकं विदुरिति चेति तदात्मकं पूर्ववाक्योक्तप्रधानपुरुषकालात्मकमित्यर्थः । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वं तदनुयोगित्वं चांशित्वं । येनचरूपेणांशता यत्र विवच्यते तेनैव रूपेण साजात्यं तत्र ग्राह्यं यथा आत्मांशलक्षणे आत्मत्वेनैव साजात्ये सदंशांदिलक्षणेषु च सत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः । अथ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या साजात्यं ग्राह्यम् । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् तदभावश्चाविभागः । अथ वास्तु अविभागः संयोगविशेषः स्वरूपसम्बन्धो वा आधेयत्वादिवत् । जलस्य दधिलवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात् "न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त"मिति श्रुत्या "सति" संपद्यनविदुः सति संपद्यामहइत्यादि श्रुत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्यविभागश्रवणाद्या प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिस्मृतेश्च । पदगतौ लिङ्श्लेषणइत्याद्यनुशासनेभ्यः संपत्तिलयाप्ययादिशब्दानामविभागार्थत्वात् । तथाऽविभागो वा वचनादित्यागामिसूत्राच्चेति । ननु निरवयवस्य ब्र-

ह्मणः कथं मुख्यों ऽशः स्यादिति चेन्न। यथोक्तलक्षणां-
शत्वस्यावयवत्वाभावे ऽपि दर्शनात्। यथा शरीरस्य
केशादिरंशो राशेश्चैकदेशों ऽश:पितुश्च पुत्र इति सर्वे च
जीवाः पितरि पुत्रचेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नि-
त्यसर्वावभासके विषयभासनरूपं स्वलक्षणं विहाय प्र-
लये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति। सर्गकाले च तदिच्छ-
या तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति पि-
तुरिव पुत्राः अतो जीवाः ब्रह्मांशा भवन्ति। आत्मा वै
जायते पुत्र" इति श्रुत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभे-
दवज्जीवे ऽपि ब्रह्मणो अविभागलक्षणाभेदस्य "बहुस्यां-
प्रजायेये" त्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति अतो जीवा ब्रह्मां ऽशा
मुख्या एव भवन्ति नन्वंशस्तत्र स्यादाकाशवदंशांशिभा-
वो नार्थः*किं तु अग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदेवांशा-
शिभावो नार्थः[1]किं तुअग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदे-
वांशांशिभावोऽभिप्रेत इति कथं निर्धारणीयमिति चेत्।
उच्यते आकाशवदंशांशिभावाश्रयणे ऽशशब्दस्य गौ-
णत्वं स्यात्। घटाकाशो ह्याकाशाद्विभक्तो न भवति ल-
क्षणान्यत्वाभावात् घटाकाशधर्माणामप्याकाशधर्म-
त्वात् अवच्छिन्ने चांशशब्दो गौणो ऽवयवादिशब्दवदि-
ति। किं च एवमपि जीवश्चिन्मात्रस्यैवांशः स्यान्न तु स-
र्वकर्तुरीश्वरस्य परैरुपाधिविशिष्टस्यैवेश्वरत्वकल्पना-
त्। न चेश्वरोपाधेरंशो जीवोपाधिरीश्वरस्यापि तद्वा-

---

(१) अयं पाठो ऽसमीचीन इति प्रतिभाति।

रा भवन्मते संसारप्रसङ्गात्कार्यव्यूहादाविवेति अपि च पितापुत्रवदंशांशिभावो व्यासाभिप्रेत इति मोक्षधर्मा स्याच्छिष्यवैशम्पायनवाक्यादेवावधार्यते अतो नैवा-काशवदंशत्वं ब्रह्ममीमांसार्थः । यथा मोक्षधर्मे बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एवत्विति प्रश्ने ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणां ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य व्यासोक्तं पुरुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम् ।

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति अस्यार्थः यत्तु व्यासः समासतो जीवजातस्य ब्रह्मणि प्रक्षेपत आत्मैक्यमुक्तवानर्थात् ब्रह्ममीमांसादौ तत्तुभ्यं जनमेजयाय तच्छिष्यवैशम्पायन आह तदु-पदेशप्रसादाद्वक्ष्यामि तदेवाह बहूनामितिश्लोकेने-ति उपसंहारे च एवं बहुविधप्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्र-ममित्यनेन पुरुषबहुत्वमेव सिद्धान्तितं यत्तु तत्रैव प्रसङ्गान्तरे वाक्यान्तरम् ।

बहवःपुरुषा पुत्र यत्त्वया समुदाहृताः ।
एवमेतर्हि संदृष्टं द्रष्टव्यं नैवमित्यपीति ॥

तेन च पुरुषविभागस्य विकारवत् । वाचारम्भण-त्वमभिप्रेत्य जीवात्मता प्रतिषिध्यतः एकस्यैव ब्रह्मणः पारमार्थिकात्मत्वमुक्तं न तु जीवात्मत्वं स्थापयित्वा पुरुषबहुत्वं निराकृतं, तस्मात्पितापुत्रवदंशत्वमेवा-गत्यंशसूत्रस्यार्थः तथा च स्पष्टे श्रुतिस्मृती अंशत्व एव भवतः ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

तस्यांशोऽयं यश्चैतामात्रा: । प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते स-रूपाः । तथाक्षरा द्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवा पियन्तीत्यादिश्रुतिः । स्मृतिश्च ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-दिरिति । यद्यपि जीवा अपि ब्रह्मवदेव विभुचि-न्मात्ररूपास्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनैवाभिव्यक्तपरिच्छिन्नचै-तन्यतया विस्फुलिङ्गतुल्या भवन्ति "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः बालाग्रशतभा-गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पत इत्यादिश्रुतेरिति । अस्य चांशस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्सर्गत एकरूपतया जीवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वा-दिज्ञापनम् ब्रह्मणश्चोपाधिविवेकेन चिन्मात्रत्वज्ञापनं तथा जीवेंऽशे ऽभेददृष्टया ब्रह्मोपासनं तथा ब्रह्मात्म-

त्वोपपादनं चेत्यादि एतेषु ब्रह्मात्मत्वोपपादनं मुख्यं फलं ब्रह्मात्मतापरत्वात्सर्ववेदान्तानाम् अत एवाचार्यो वक्ष्यति "आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चेति" ब्रह्मात्मज्ञानादेवौपाधिकसंसारवज्जीवमारभ्य स्थूलदेहपर्यन्तेष्वभिमाननिवृत्तेः। अत इदं ब्रह्मात्मज्ञानं विविक्तजीवज्ञानात्सांख्योक्तादपि श्रेष्ठं नातोऽधिकं ज्ञानमस्ति॥ नन्वंशांशिभावाज्ज्ञानात्कथंब्रह्मात्मज्ञानं स्यात्। उच्यते यो यत आगत्य यदधिष्ठितं यच्च जीवित्वा यत्र लीयते समुद्रतरङ्गादिवज्जीवात्तद्बुध्यादिवच्च स तस्यात्मा भवति।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते॥

इतिआत्मलक्षणस्मृतेः यथा हि देहेन्द्रियादीनां। बुद्धिपर्य्यन्तानामुत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेनाधिष्ठातृत्वादिना च जीवस्तेषामात्मा तत्स्वरूपज्ञानाच्च तेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते नाहंबुध्यादिरितिविधयेति सांख्यसिद्धान्तः। तथैव जीवानां चिन्मात्रस्वरूपाणामप्युत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेन तदधिष्ठातृत्वादिना चेश्वरस्तेषामप्यात्मा तत्स्वरूपज्ञानादेव च जीवेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते परिदृश्यमानस्य भोक्तुः साक्ष्येवाहं नाहं स भोक्तेति ब्रह्मात्मविद्ययेति ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः। "तमेवैकं जानथ आत्मा तं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता यदेव सा-

ज्ञादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यस्यात्मा शरीरं नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना" मित्यादिश्रुतेः।

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः॥
तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः।
सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः केन चित्क्वचित्॥
अन्यश्च राजन्प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥
ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत।
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः॥
तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि बुद्धिगुणानिमान्।
बुद्धिमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः॥

इत्यादिस्मृतेश्च आत्मेति तूपयन्तीत्यादिसूत्राच्च तथा आत्मा स भोक्तुरिति पूर्वाचार्यवाक्याच्चेति। आत्मनानात्वं च चैतन्ययोग्यतामात्रेण शास्त्रेषूक्तं बहिर्जीवस्य चित्शक्तिमत्त्वरूपमात्मत्वं नाभ्युपगम्यते आदरादलोप इतिसूत्रविरोधात्। सुखदुःखभोगानुपपत्तेश्च, किं तु जीवेषु चैतन्यफलोपधानं कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रम् ईश्वरपरतन्त्रं सदल्पं चेति। जीवाश्चिच्छक्तिगुणयोगाद्गौणात्मान एव यथा ऽध्यक्षत्वगुणेन प्राणः करणानामात्मा तद्वन्मुख्यस्त्वात्मेश्वर एव सदा सर्वज्ञत्वादपरतन्त्रत्वाच्चैतन्येनाभ्युपगम्य-

ते "नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतेरिरति । तथा च नारदीये । गौणमुख्यभावेनात्मद्वयमुक्तम् ।

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।
परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतो ऽपरः[१] ॥

इति परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठौ मुख्यगौणत्वाभ्यामिति भावः इदमेव खण्डैकात्म्यमबुद्धा आधुनिका अखण्डैकात्म्योपपत्तये जीवानां प्रतिबिम्बावच्छेदादिरूपैः कुकल्पनां कुर्वन्ति सांख्यनैयायिकादिभिश्चैतन्यफलयोग्यतारूपमात्मत्वं जीवस्योच्यतइति न तद्विरोधः यथाचापेच्चिकात्मनो जीवस्य तत्त्वज्ञानादप्यहं कर्तेत्याद्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षो भवति तथा विद्यापादे वक्ष्यामः । यदि वा शेषशेषिरूपेणात्मद्वयमेवाभ्युपगम्यते । तदा ब्रह्मात्मताज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिहेतुत्वं न साक्षादभ्युपगन्तुं शक्यते ब्रह्मात्मताज्ञानानिवर्तकत्ववद्देहाद्यात्मताज्ञानानिवर्तकत्वस्याप्यौचित्यात् । अपि त्वदृष्टेश्वरानुग्रहादिद्वारैवाविद्यानिवृत्तौ मोक्षे च हेतुत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सति

परमात्मा हरिः स्वामी दासो ऽहं तस्य सर्वदा ।
स्वेच्छया विनियोक्ता तस्तस्यैवात्मेश्वरस्य हि ॥
अहंकृतिर्मकारस्यान्नकारस्तन्निषेधकः ।
तस्मात्तन्नमसैवात अहंकारविमोचनम् ॥

---

(१) अ० ३१ श्लो० ५७।

इतियमपुराणयुक्त्या ईश्वरात्मज्ञानात् साक्षात्सङ्घाताभिमाननिवृत्तिर्जीवात्मत्वाभावश्च न घटेतेति एतेन "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स म आत्मेति विद्यात् तत्त्वमसी"त्यादिश्रुतयो व्याख्याताः जीवब्रह्मभेदेऽपीति मन्तव्यम् ननु तत्त्वमसिवाक्यस्यांशांश्यविभागेनाप्युपपत्तेः कथमस्य ब्रह्मतापरत्वमवधारणीयमिति चेत् अविद्यानिवर्तकतयाऽभ्यर्हितत्वेन बाधकाभावे सर्वत्रैवाभेदवाक्येषु ब्रह्मात्मतापरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"तिश्रुतेः। वेदा ब्रह्मात्मविषया इत्यादिस्मृतेश्च। अंशांश्यभेदस्यापि ब्रह्मात्मतावगतिफलकत्वात्। न चै"तदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति" पूर्वभागेनैव ब्रह्मात्मत्वं लब्धमिति वाच्यम्। यत ऐतदात्म्यमित्यनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि स्वरूपत्वलक्षणमेवात्मत्वमविभागलक्षणाभेदो वा घटस्य मृदात्मत्ववत्। नत्वध्यक्षत्वरूपं चेतनत्वरूपं वा स आत्मेत्यनेन वा साक्षित्वरूपमात्मत्वमुक्तं। ताभ्यां च हेतुभ्यां तत्त्वमसीत्यनेन चाध्यक्षत्वरूपमात्मत्वमिति विभागः अध्यक्षत्वरूपात्मत्वस्यैव त्वमहंशब्दार्थत्वात्। अहं ममेति शब्दाभ्यां स्वस्वामिभावावगमात् अत एव पातञ्जले। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इति सूत्रे स्वस्वामिशब्दाभ्यां बुद्ध्यात्मानावुक्ताविति। अत एव च "अथात आत्मादेशो ऽथातोऽहंकारादेश"इतिश्रुत्योर्न पौनरुक्त्यम्। अर्थभेदात्

अत एव च नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषमिति सांख्यकारिकायामपि न पौनरुक्त्यं च नास्मीत्यनेन साक्षित्वस्य नाहमित्यनेन स्वाम्यस्य प्रतिषेधादिति चेन्न एवं च कार्यकारणसंघाताध्यक्षो भवतीति कृत्वा स एवाहमित्युच्यते। यथा प्राणा इन्द्रियाध्यक्षतयैव तेषामात्मोच्यते। न चेश्वरस्य सम्बोध्यत्वमयोक्तृत्वाभावात्कथं त्वमहंशब्दार्थता स्यादिति वाच्यम्। वागिन्द्रियद्वारा जीवस्य प्रयोक्तृत्ववज्जीवाख्यकरणद्वारा ब्रह्मण एव संबोध्यत्वादिसकलव्यवहारप्रतिपादनायैव तत्त्वमसीत्युपदेशादिति। तथा च श्रुत्यन्तरं "नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिना परमात्मन एव दर्शनश्रवणादिसर्वव्यवहारकर्तृत्वमाह। यत्तु आधुनिकास्तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये जीवस्यैव त्वमहंपदार्थनिर्णये सति को न आत्मेत्यादि श्रुत्यन्तरानुसारिण्या लोकानुसारिण्याश्चाकाङ्क्षाया अनुपपत्तेः लोके हि को ऽहमित्याकाङ्क्षयैवामुको ऽस्त्वमसीत्युत्तरं दृश्यते नान्यथेति अस्मन्मते त्वहंशब्दार्थत्वेन प्रयोक्तृसंघाताध्यक्षत्वादिना सामान्यरूपेणैव वाक्याकाङ्क्षायां तदित्यादिविशेषरूपेणोपदेशइति लौकिकी शब्दमर्यादा न हीयतइति। यदपि तत्त्वमेव त्वमेव तदिति परस्परव्यतिहारवाक्यं तदन्योन्यवैधर्म्यलक्षणं भेदं निवर्त्तयति जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनाय परमात्मस्वरूपप्रदर्शनाय च अन्यथा व्यतिहारवैयर्थ्यात्। यच्चाप्येवं सकलं जातमपि सर्वं प्रतिष्ठितं।

स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं तदविभागेनोपासनां विदधाति । यच्च

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यतीति[1] ॥

विष्णुपुराणं तस्यायमर्थः धर्माधर्मादिद्वारा विभागजनकेऽज्ञाने देहाद्यभिमाने ज्ञानेनात्यन्तमुत्सन्ने सति असन्तं कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रं जीवब्रह्मविभागं पुनः कः करिष्यति कारणनाशादिति यच्च ।

यदि जीवः पराद्भिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ।
अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत् पण्डितोत्तम ॥

इति गौतमीतन्त्रं तस्याप्ययमर्थः यदि जीवः पराद्भिन्नः परादत्यन्तं भिन्नः परस्यानंश इति यावत् तथा प्रलयकालीनचेतनाद्वैतश्रुत्यनुरोधेन जीवस्य कार्यत्वं स्यात्प्रकृत्यादिवद्भेदे च घटवज्जडत्वमेव प्रसज्यतइत्यर्थः। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिवाक्यं चांशांश्यविभागपरम् एवमन्यान्यपि जीवब्रह्माभेदवाक्यान्यनयैव दिशा यथायोग्यं प्रकरणानुसारेणांशांश्यभेदब्रह्मात्मत्वसामान्याभेदैस्तृतीयसूत्रे वक्ष्यमाणेन शक्तिशक्तिमदभेदेन वा व्याख्येयानीति दिक् । ये तु तार्किका अविभागलक्षणाभेदमपि त्यक्त्वा उपासनामात्रपरत्वेनैव अभेदवाक्यानि नयन्ति तन्मते भेदनिन्दाश्रुत्यनुपपत्तिः

---

(१) अं० ६ अ० ७ श्लो० ९४ ।

अन्योन्याभावस्य पारमार्थिकत्वाद्विभागाविभागरूपयोश्च भेदाभेदयोः श्रुत्यर्थत्वानभ्युपगमादिति। अधिकं वा भेदसाधकभेदसूत्रेषु वक्ष्यामः तस्मात्सिद्धौ जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ। तत्राप्यविभाग एव आद्यन्तयोरनुगतत्वात्स्वाभाविकत्वान्नित्यत्वाच्च सत्यः विभागस्तु मध्ये स्वल्पावच्छेदेन नैमित्तिको विकारान्तरवद्वाचारम्भणमात्रमिति विशेषः। तदेवमात्माद्वैतं व्याख्यातं सामान्यतो ब्रह्माद्वैतवाक्यानि च तृतीयसूत्रे व्याख्यास्यामः तदेवमन्योन्याभावलक्षणभेदेन जीवादत्यन्तभिन्न एवेश्वरो ब्रह्मशब्दार्थ इति सिद्धम्। तत्राप्ययं विशेषः जीवव्यावर्त्तमायैव जगज्जन्मादिकारणं तथा नित्येच्छादि तन्मायाख्यशक्त्यौपाधिकमैश्वर्यं चोपलक्षणमेव ब्रह्मणः। ननु ऐश्वर्यमपि ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अथात आदेशो नेति। अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदि"त्यादिश्रुतिभिः।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरित्यागामिसूत्रेण च चिन्मात्रस्यैव ब्रह्मजीवशब्दार्थत्वावगमात्।

*उपाधिविशिष्टे शक्तिं कल्पयित्वा केवले लक्ष

णा कल्पनायां गौरवाच्च ब्रह्मणीच्छादिव्यवहारस्य तु स्वस्वामितासंबन्धेन अविवेकेन चोपपत्तेः एवमेव परमात्मपरमेश्वरादिशब्दा अपि चैतन्यविशेषएव शक्ताः। वदन्ति तत्तत्वविदः तत्वं यज्ज्ञानमद्वयं, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यतइत्यादिस्मृतिभ्यः अनामरूपश्चिन्मात्र इत्यादिवाक्यैस्तु जन्मनिमित्तकनामैवनिषिद्धमिति[१] चैतन्यं चात्मनो न गुणः किं तु द्रव्यविशेषएव धर्मधर्मिविभागशून्यश्चेतन इति चैतन्यमिति चोच्यते चैतन्यधर्मकत्वप्रतिषेधाय यथा तेजो द्रव्यं प्रकाशकं प्रकाश इति चोच्यते सदा सहोपलम्भेन लाघवादेकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अहं जानामीति प्रत्ययलौकिकत्वेनाधाराधेयभावांशे प्रमात्वमेव न भ्रलोकानां संघातेष्वेवाहमिति भ्रमात् संघातस्य च चित्प्रकाशधर्मकत्वमस्त्येव यथोल्मूकस्य तेजोधर्मकत्वं घटादेर्वा छिद्रधर्मकत्वमिति विवेकिनां त्वहं जानामीति प्रत्ययो न भवत्येव तत्प्रत्ययस्य श्रुतिस्मृतिमायानुसारित्वात्। विवेकिनामपि तथा व्यवहारस्तु राहोः शिर इतिवद्विकल्पमात्रो लोकानुसारीति न काप्यनुपपत्तिः अधिकं तूपदेशरत्नमालाख्यप्रकरणे द्रष्टव्यम् एवमेव वा शास्त्रेषु सर्वज्ञत्वादिवचनं व्यवहारानुसारेणोपपन्नमिति तथाच पातञ्जल-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ॥ १ ॥

सूत्रं द्रष्टा दृशिमात्र इति । तदेतत्तृतीयाध्याये स्वयं वक्ष्यति प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति सूत्रेणेति । एतेन ब्रह्मण: आनन्दस्वरूपत्वमपास्तं नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे विरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तन्यायाच्च । आनन्दो हि दुःखवत्स्वगोचरवृत्तिं विना ऽपि दृश्यत्वादप्रकाशस्वरूप: चैतन्यं तु धर्मिग्राहकमानेन प्रकाशरूपतयैव सिद्धमिति प्रकाशाप्रकाशरूपतयोभयोर्विरोध: चैतन्यस्य तु बुद्धिवृत्तिद्वारैव स्वविषयत्वं चैतन्यगोचरचैतन्यान्तराङ्गीकारे ऽनवस्थानात् साक्षात्स्वविषयत्वे च कर्मकर्तृविरोधादतश्चैतन्यस्य प्रकाशत्वमुपपन्नमिति । यदि वा चैतन्यवत्सुखस्यापि वृत्तिद्वारैव भानमभ्युपगम्यायं विरोध: परिह्रियते तथा ऽपि एकज्ञाने ऽन्याज्ञानाद्विरोध: स्यात् ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोरेकदा विरोधात् दुःखानुव्यवसायकाले सुखाज्ञानात्मानन्दसमाध्यादौ च चैतन्यस्याज्ञानात् । ज्ञानत्वसुखत्वरूपप्रकारभेदश्च त्वयापि नेष्यते एकरसत्वश्रुतिविरोधात्किं चैवं दुखत्वमप्यात्मन: स्याल्लाघवादिति ननु "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिबलत्वात्तर्कस्याप्रयोजकत्वं स्यादिति चेन्न आनन्दादात्मनि भेदस्यापि श्रवणात्तर्कस्यैवादर्त्तव्यत्वात् यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इति मनुवाक्येन संशयस्थले तर्कं विनाऽर्थावधारणस्य निन्दितत्वाद्भेदश्रुतयश्च "आनन्दं ब्रह्मणो वि-

द्वान्न बिभेति कुतश्चन। स एको ब्रह्मण आनन्दः। विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्याद्याः। किं बहुना साक्षादेवानन्दरूपत्वप्रतिषेधो ऽपि श्रूयते "नानन्दं न निरानन्दं विद्वान्हर्षशोकौ जहाती" त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकं।

तत्स्त्वन्तु चेतस्यथ वा विदेहे

सुखानि दुःखानि च किं ममात्र॥

मनसः परिणामो ऽयं सुखदुःखोपलक्षण-मित्याद्यासु। अत्र नानन्दमित्यानन्दरूपताप्रतिषेधः न निरानन्दमिति चौपाधिकानन्दधर्मकत्वानुमतिः विद्वानितिवाक्ये च यत्सुखहानं श्रूयते तदात्मनः सुखरूपत्वे सति न घटते। आत्मनो-हानोपादानासम्भवात् यद्यपि विद्वानितिवाक्ये जीवस्यैव सुखहानं गम्यते तथाप्यंशांशिनोरेकरूपत्वात्। तत्त्वमेव त्वमेव तदित्यादिवाक्यैर्जीवब्रह्मणोरत्यन्तमवैधर्म्यप्रतिपादनाच्च, जीवस्यसुखप्रतिषेधेन ब्रह्मण्यपि सुखप्रतिषेधो ऽवगम्यते। अदुःखमसुखमित्यत्र च कर्मधारय एव, बहुव्रीहौ लक्षणाप्रसङ्गात्। सुखदुःखोपलक्षणः सुखदुःखधर्मक इत्यर्थः। अथ वा सुखदुःखप्रभृतिरित्यर्थः। एतेनात्मन आनन्दरूपताप्रतिषेधान्मोक्षकाले सुखप्रतिपादकं वाक्यजातं दुःखनिवृत्तौ गौणं बोध्यं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं क-

लामित्यादिप्रयोगदर्शनेन दुःखनिवृत्तौ सुखशब्दस्य निरूढलक्षणासिद्धेः। तथाचोक्तं कपिलाचार्यैः। दुःखनिवृत्तेर्गौणः, विमुक्तिप्रशंसा मन्दानामितिसूत्राभ्यामिति। अथ वा सुखं दुःखसुखात्यय इतिपरिभाषया सुखशब्दो ऽत्र न गौणः तस्मादिच्छादिवदेव नित्य आनन्दो ऽपीश्वरे मायोपाधिक एव जीव इव बुद्ध्यौपाधिकः आत्मनो निरुपाधिप्रियत्वं वा सुखत्ववदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वात् दुःखनिवृत्तिरूपत्वाद्वा बोध्यम्। यश्च ब्रह्मण आनन्दरूपताबोधकः शब्दः स "कामादिकं मन एवे" त्यादिश्रुतिवद्धर्मधर्म्यभेदपरः॥ अथ वा परमप्रियताबोधनाय रूपकमात्रः पूर्णानन्दत्वादिबोधनायाकाशशब्दवत् आत्मनश्च परमप्रियत्वं मा न भूवं भूयासमित्यनन्यशेषो ऽनुराग(१)इति मन्तव्यम्।अत एवाचार्यो वक्ष्यति। आनन्दादयः प्रधानस्येति।कूर्मपुराणे शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयो ह्यहमिति प्रकृतिदेवतायाः पार्वत्यावाक्यमिति। न च प्रकृतावपि पृथक् सुखान्तरं कल्प्यं तथा सति तेनैव सुखानुभवोपपत्तौ सत्यामात्मसुखान्तरकल्पनावैयर्थ्यात्। बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानादतिरिक्तं पुनरात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यमेव अन्यथा बुद्धिवृत्तेः साक्ष्यत्वासम्भवादिति। एतेन मोक्षस्य सुखरूपत्वमप्यपास्तम् आत्मनश्च सुखासंबन्धात् उपाधिधर्माणामत्यन्तोच्छेदाच्च। किं चात्मनः सुखरू-

---

(१) अयंपाठः २ पु० ना०।

त्वेऽपि मोक्षावस्थायां तस्य भोग्यत्वानुपपत्त्या पुरुषार्थत्वं न संभवति स्वस्य साक्षात्स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात् उपाधिश्चात्यन्तं विलयादिति मोक्षेऽप्यानन्दभोगवचनं तु ब्रह्मलोकाख्यगौणमुक्तिपरं बोध्यम्। ननु तर्ह्यात्यन्तिकमोक्षे कः पुरुषार्थः स्यात् दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः स्यात् "तरति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः विद्वान् हर्षशोकौ जहाती"त्यादिश्रुतेः अविद्यानिवृत्त्यादीनां पुरुषार्थत्ववचनं च तद्धेतुतयैव लोके सुखदुःखाभावयोरेव स्वत इष्यमाणत्वादिति। ननु दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वं न संभवति दुःखस्यानात्मधर्मत्वेनात्मनो नित्यनिर्दुःखत्वादिति। उच्यते सांख्यादिमते भोग्यत्वेनैव सुखदुःखयोर्हेयोपादेयत्वं स्वनिष्ठत्वेन अहं सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनादर्शनात् भोगश्च साक्षात्स्वप्रतिबिम्बितयोः सुखदुःखयोः साक्षात्कारः स चात्मनिष्ठ एव तस्य वा ज्ञानेनात्यन्तोच्छेदः संभवत्येव उपाधिविलयेन उपाधिधर्मदुःखादिप्रतिबिम्बासंभवादिति। ननु बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिवचनाद्बुद्धेरेव भोगो नात्मन इति चेन्न। भोगस्य द्वैविध्यात् भोगो हि भुजिपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनात्। स्वबाह्यवस्तुना स्वस्य पुष्टिः यथान्नेन स्थूलदेहस्य भोगः। तथा त्वसर्ववस्तूनां सुखदुःखमोहात्मकत्वाद्विषयगतसुखदुःखाभ्यां बुद्धेः सुखदुःखयोः पोषणं बुद्धेर्भोगः दुग्धमाधुर्यस्येव शर्करामाधुर्येण पोषणम्। अयमेव वा भोगश्चेतने प्रतिबिम्बति

तस्याविकारित्वात् स एव च पुरुषस्य भोगः सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भवति न तु सुखदुःखसाक्षात्काररूपो गौणभोगो ऽपि बुद्धेः संभवति तस्या अचेतनत्वात्पुरुषकल्पनावैयर्थ्यापत्तेश्चेति अत एव सांख्याः पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादित्याहुः, अत एव च गीतायां ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति ।

नन्वस्तु जीवस्य दुःखभोगस्तथापि तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं भवन्मते न घटते परमार्थतो जीवस्याप्यनहंत्वस्वीकारादिति मैवम् । स्वभोक्तृप्रयोजनज्ञानमेव बुद्धेः प्रवृत्तौ कारणम् अन्यथा अस्य चेतनस्येदमुपकारकमितोदन्तादिरूपेण ज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अतः परमार्थतो ऽनात्मत्वे ऽपि भोक्तृत्वाऽनपायात् तत्तज्जीवार्थं तत्तबुद्धेः प्रवृत्तिर्युक्तैवेति तस्माचिन्मात्रस्वरूपे एवांशांशिनी जीवब्रह्मणी इतिसिद्धम् सो ऽयंब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः संक्षेपेण पुनःस्मार्यते"तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी"त्येवंविधान्येव वेदान्तमहावाक्यानि च न जीवब्रह्माभेदं बोधयन्ति नाप्येतेषु वाक्येषु त्वमहंशब्दार्थो जीवः किं तु संघातान्तर्गतस्य षड्विंशति तत्त्वस्य मध्ये को ऽहं शब्दार्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्ततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मोद्दिश्य त्वमहंशब्दार्थत्वं विदधति को घटः कम्बुग्रीवादिमान्घटः इत्यादिवाक्यवत् । तदनन्तरमेव च शिष्यस्त्वमहंशब्दा-

र्थमवधारयति ब्रह्मैव मुख्यस्त्वमहंशब्दार्थो न पञ्चविंशतितत्त्वानीति न पुनर्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं विशिष्य त्वमहंशब्दार्थौ ऽवधृतः तथा सति को ऽहमित्याकाङ्क्षानुपपत्तेः "को ऽत आत्मा किं ब्रह्मे" त्यादिश्रौतजिज्ञासावाक्यानुपपत्तेश्च उद्देश्यस्य तु ब्रह्मणो ज्ञानं पूर्वमपेक्षितएव कम्बुग्रीवादिमद्वस्तु ज्ञानवदिति तत्र च उद्देश्यस्वरूपावधारकतया विवेकरूपाणि जीवब्रह्मवाक्यानि महावाक्यानां शेषभूतानि अंशांश्याद्यभेदवाक्यानि तु विधेयस्यात्मत्वस्योपपादकानि तथा महावाक्यार्थसाक्षात्कारे सत्त्वशुद्धिद्वारकोपासनाद्वाराण्यभेदवाक्यानि शेषाणीति मन्तव्यमन्यथा वेदान्तानां स्वतन्त्रनानार्थपरत्वेनार्थभेदापत्तेः अभेदवाक्यानां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेश्च साक्षादविद्यानिवर्तकानुपपत्त्या स्वातन्त्र्येण मोक्षाख्यफलानुपयोगात् । अत एव स्वाचार्यो ब्रह्मण्यात्मत्वज्ञानमेव विद्यात्वेन सिद्धान्तयिष्यति आत्मेति तूपयन्ति चेति सूत्रेण न तु ज्ञानान्तरमिति । सांख्यादिभ्यश्चास्यदर्शनस्यायं विशेषः यत् श्रुत्यवान्तरवाक्यार्थो व्यावहारिकात्मा जीवस्तेषां विषयः अस्य तु जीवाद्यात्मत्वबाधेन पारमार्थिक आत्मा विषय इति *"नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतिशतेभ्यः स्वामित्वस्वतन्त्रत्वचेचक्षत्वादिरूपस्यात्मत्वस्य ब्रह्मण्येव देशकालभेदेनासंकुचितत्वाच्चेति[1] उद्दिष्टं लक्षितं

---

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

व ब्रह्म प्रमाणेन परीक्षणीयमित्यादौ सामान्यतः प्रमाणमुपन्यस्यते।

शास्त्रयोनित्वात्॥

शास्त्रं योनिर्मूलप्रमाणं यस्मिन्निति शास्त्रयोनि। तज्जगजन्मादिकारणं ब्रह्म शास्त्रमूलकत्वात् सिद्ध्यतीत्यर्थः शास्त्रं वेदान्ताः तच्छेषभूताः स्मृतयश्च तैरव ब्रह्मणो विचारणीयत्वात् तानि च शास्त्राणि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यभिसंवि शन्तितद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" त्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च।

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः।
नामरूपादिनिर्द्देशविशेषणविवर्जितः॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमव्ययमक्षयम्।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत्।
जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति॥

इत्याद्याः अत्र शास्त्रादितिवक्तव्ये शास्त्रयोनित्वादित्युक्तं शास्त्राविरुद्धानुमानादीनां ग्रहणाय शास्त्रं हि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" त्यादिश्रुतेः औपनिषदम् उपनिषन्मूलप्रमाणकम् उपनिषन्महातात्पर्यविषयं वा "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां जी-

वावान्तरतात्पर्यविषयत्वात्प्रत्यक्षानुमानादिविषयत्वाच्च नौपनिषदत्वं शास्त्रानन्तरं च तन्मूलकमनुमानं योगिप्रत्यक्षादिकमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतेः एतैस्त्रिभिरेव प्रमाणैरस्माभिर्ब्रह्म परीक्षणीयमित्यर्थः तत्र श्रुतयः स्मृतयश्च प्रायेण प्रमाणत्वेनोपन्यसनीयाः कदा चिच्च संशयस्थले अनुमानमप्युपन्यसनीयम् उपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रैः अनुमानेनाप्यनवगम्ये च संदिग्धार्थे योगिप्रत्यक्षमप्याचारादिमुखेनोपन्यसनीयम् आचारदर्शनाच्चेत्यादिसूत्रैरिति । *तत्र ब्रह्मानुमानस्यायं प्रकारः बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वाद्घटादिवदिति अत्र चोपादानगोचरप्रत्यक्षशक्तेरेव कार्ये हेतुत्वं लाघवात् न तु चैतन्यस्यापि गौरवात्तदा बुद्ध्यादीनामुपादानगोचरवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वेन कारणसत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं तत्कारणसत्त्वं परस्य भोग्यम् इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिवदिति कारणसत्त्वभोक्तृतयेश्वरोऽनुमेय इति[1] ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः शब्दाद्यगोचरत्ववचनात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रादिप्रमाणकत्वमुच्यतइति । उच्यते वागादीनां लौकिकमनसश्च ब्रह्माशेषगोचरत्वं प्रतिषेधति तथाविधं शास्त्रजातं । न तु शब्दा-

---

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

दीनां सामान्यगोचरत्वमपि नापि योगजधर्मसंस्कृतमनोजन्यसाक्षात्कारगोचरत्वमपि। स यथा हि हननं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गान्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामात् ग्रामान्तरं व्रजन्पण्डितो मेधावी गांधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतौ शब्दादिमात्रेण सामान्यतो ज्ञाने जाते योगेन भूमिकाक्रमात्स्वयं मनसा ब्रह्म अशेषविशेषतः साक्षात्क्रियत इत्यवगमात् अन्यथा 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' "मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय" इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति। ननु शब्दादेरशेषज्ञानं क्वापि प्रसक्तमेव नास्ति शब्दानुमानयोः सामान्यमात्रगोचरत्वात्तत्कथं "यतो वाचो निवर्तन्त" इति ब्रह्मण्यसाधारण्येन वचनमिति चेत्सत्यं तथाऽपि पुरोवर्तिष्वनेकवस्तुषु मध्ये को घट इतिजिज्ञासोरयं घट इतिवृद्धवाक्यतो घटस्याशेषविशेषज्ञानं जायते ब्रह्मणस्त्वतीन्द्रियतया तादृशमपि ज्ञानं न संभवतीतिश्रुतेराशयः। यथोक्तविभागश्च श्रुत्यैव कृतः यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति देवैर्मनआदिभिरित्यर्थः शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति तमिमं विभागं सूत्रकारोऽपि करिष्यति तदव्यक्तमाह हि अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रद्वयेन तदेवं श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धविभागेन श्रुत्योरन्योन्यमविरोधे सति दृ-

तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वभेदेन स्वकल्पितेन यदाधुनिकानामविरोधि कल्पनं तदनुचितमिति प्रतीमः। ननु निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि कथं योगिमनोग्राह्यो विशेष इति उच्यत इति चेत् न, सर्वसंकरापत्त्या चेतनान्तरप्रधानतद्गुणादिष्वावृत्तस्वरूपविशेषस्य योगिगम्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् अस्मत: स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बानामेवातीतादिसाधारणानां चेतनेषु विशेषत्वाच्च तैश्चावस्तुभूतैर्न निर्विशेषत्वक्षति:। निर्विशेषवाक्यानां जीवविलक्षणगुणादिरूपविशेषप्रतिषेधकत्वाद्देशकालावस्थादिनिमित्तकविशेषप्रतिषेधकत्वाद्वा। नन्वस्तु विशेषस्तथापि स विशेष: शब्दागोचरो ऽतीन्द्रियश्च कथं योगिमनसापि गृह्येतेति चेन्न, योगजधर्माणां शास्त्रसिद्धाचिन्त्यशक्तित्वात् धर्मान्तरवत्कथमन्यथा भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादिति योगसूत्रमुपपद्येत। ननु संयोगादिप्रत्यासत्त्यभावात्कथं व्यवहितादिज्ञानं योगिनां स्यादिति चेन्न, मनोवैभवमते सर्वत्रैव मन:संयोगसत्त्वात् योगजधर्मस्य च वृत्तिप्रतिबन्धकतमोमात्रनाशकत्वात्। मन:परिच्छिन्नतामते च योगजधर्मस्यैव प्रत्यासत्तित्वकल्पनादिति। आधुनिकास्तु "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिवाक्यैरनुभवाख्यफलव्याप्यत्वं प्रतिषिध्यते मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिभिश्चाज्ञाननाशाय ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वं स्वीक्रियत इत्यविरोध इत्याहु: तन्न एतादृशकल्पनायां प्रमाणादर्शनात्। किं च व्यवहारत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयत्वमेव प्रयोजकं बुद्धि-

वृत्तिगोचरव्यवहारे ऽनवस्थाभयेन वृत्तिविषयत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् घटादिभानार्थं चेतने तत्संबन्धायैव
वृत्तिसिद्धेः न तु घटादिव्यवहारार्थमपि तस्या अपि
बाह्यव्यवहाराजनकत्वकल्पनेन च गौरवात् जडत्वे-
न घटाविशेषाच्च । तथा च ब्रह्मणो ऽनुभवव्याप्यत्वा-
नङ्गीकारे विदुषां ब्रह्मणि व्यवहारो न स्यादिति ।
यत्तु स्वप्रकाशत्वादेव ब्रह्मणि व्यवहारो भवति तद्विष-
यकज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्व कल्पने गौरवात् वृत्ति-
व्याप्यत्वं तु व्यवहारप्रतिबन्धकाऽज्ञाननिवृत्त्यर्थमपेक्षत
इत्युच्यते तदप्यसारम् । समानविषयकत्वप्रत्यासत्त्या
ज्ञानत्वेनैव व्यवहारस्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् दृष्टं
विहायात्मव्यवहारे अदृष्टकल्पनानौचित्याच्च अज्ञाना-
ख्यतमसो व्यवहारप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावाच्च। ज्ञा
नाभावादेव व्यवहाराभावसंभवात् सुषुप्त्यादौ ज्ञानानु-
त्पत्त्यर्थं तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्प्यतया पु-
नर्व्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पनावैयर्थ्याच्चेति । स्यादेत-
ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्या कर्मकर्तृविरो-
धेन च ब्रह्मणो ऽनुभवरूपस्य व्यवहारे स्वविषयानुभवो
न हेतुः संभवतीति । अत्रोच्यते अवेद्यत्वरूपं तावत्स्व-
प्रकाशत्वमस्माभिर्नाभ्युपगम्यते नापि जीवब्रह्मणोर-
खण्डत्वं येन जीवस्य ब्रह्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात्
अखण्डैकात्म्यमते ऽपि सांख्ययोगोक्तया जीवस्य स्वसा-
क्षात्कारप्रक्रिययैव ब्रह्मसाक्षात्कारे ऽपि नास्ति कर्मक-
र्तृविरोधः स्वशास्त्रे ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाया अभावे-

न तयोः प्रक्रियैव ग्राह्या ऽन्तरङ्गत्वात् सांख्ययोगयोरित्थं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया विषयेन्द्रियसंयोगादिना बुद्धेर्मालिन्यस्यैव बौद्धतमोद्रव्यस्यापसरणे सति यथा निर्मलवस्त्रे कुसुम्भसंयोगात्तु कुसुम्भाकारता भवति तथैव निर्मले बुद्धिसत्त्वे विषयसंयोगाद्विषयाकारता भवति सा बुद्ध्यवस्था विषयाकारा बुद्धिवृत्तिरित्युच्यते सा तु स्वप्नध्यानादौ बाह्यविषयाभावकाले विषयतुल्या बुद्ध्यवस्था ऽन्तरेवोपलभ्यमाना केनाप्यपलपितुं न शक्यते सा वृत्तिः प्रमाणं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति योगसूत्रेण वृत्तिविभजनात् वृत्तेश्च प्रमाणत्वमनुभवाख्यफलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् रथारूढस्य ग्रामसंबन्धे रथस्येव चेतनस्य विषयसंबन्धे द्वारत्वाच्च द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धो ऽपि प्रत्ययानुपश्य इति योगसूत्रात् विभुत्वे ऽप्यात्मनो नित्यचैतन्याविकारिणो मलिनबुद्धिप्रतिबिम्बेन प्रतिबन्धाद्विशुद्धबुद्धिद्वारतां विना विषयान्तरप्रतिबिम्बधारणाऽसामर्थ्यात् अतएवात्मावरणार्थं चित्तबिम्बत्वमभ्युपगतं पतञ्जलिना तथा च श्रुतिः "सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमो ऽभिभूतः सुखरूपमेती"त्यादिः[१], सा च वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता भवति वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रात्। ततश्च स्वप्रतिबिम्बितां विषयोपरक्तां तां बुद्धिवृत्तिं स एव प्रतिबिम्बाधिष्ठा-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते।

नचेतनो ऽवभासयति यथा स्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरक्तत्वं स्फाटिकभित्तिः । चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति योगसूत्रात्तदाकारापत्तौ बुद्धिसमानाकारतापत्तौ सत्याम् अप्रतिसंक्रमाया बुद्धावसञ्चारिण्या प्रसङ्गाया अपि चितेः स्वीयोपाधिबुद्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः तदुक्तं ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु दृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । तथा च चेतने प्रतिबिम्बनादेव बुद्धिवृत्तितद्विषययोर्भानं मरुमरीचिकाध्यस्तजलस्येव मरीचिना प्रकाशनमिति । न ह्यन्यथा विभोश्चित्स्वरूपस्यात्मनः सदा सर्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नं च विषयसंवेदनं केनाप्युपपादयितुमञ्जसा शक्यते । अस्मदुक्तप्रकारे तु बुद्धिवृत्तेः कादाचित्कत्वेनाप्रतिबम्भात् विषयप्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं परिच्छिन्नत्वं चोपपद्यते *उपाधीनां च यावदात्मभाविभिततया तत्प्रतिबिम्बस्यानादित्वमिति यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धावहमितिप्रत्ययस्य विषयः तथा सत्यात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे च प्रयोजकम् दर्पणादौ प्रतिबिम्बद्वारैव सुखादिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् सत्त्वोपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बो न बुद्धितद्विषयभाने प्रयोजकः[1]*यथा च सन्निकर्षसाम्ये ऽपि चक्षूरूपमेव गृ-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

गृह्णाति न रसं तथैव सर्वसंयुक्तोऽप्यात्मा स्वबुद्धिवृत्ति-मेव साक्षाद्गृह्णाति नेतरदिति फलबलात्कल्प्यम् अ-र्थाकारतयैव चार्थग्रहणं सा च कूटस्थे प्रतिबिम्बान्नान्य द्युक्ता अतो बुद्धिवृत्तेरेव चेतने साक्षात्प्रतिबिम्बनसा-मर्थ्यं नेतरस्येत्यपि कल्प्यते बुद्धिवृत्तेरेवाज्ञातसत्त्वाभा-वान्नेतरस्येति तस्मादर्थोपरक्तवृत्तिस्फुरणार्थं चेतने त-त्प्रतिबिम्बः सिध्यति । ननु वृत्तिरेव चैतन्यस्य विष-यताख्यः संबन्धोऽस्तु लाघवात्किमर्थं चेतने प्रतिबिम्बः कल्प्यतइति चेन्न, अर्थसादृश्यस्यैव ग्रहणरूपतया बुद्धि-स्थले सिद्धत्वाच्च किं चोक्तैर्योगसूत्रादिभिः प्रतिबिम्ब-सिद्धौ केवलतर्कोऽप्रतिष्ठा दोषपराहता एव संदिग्धा-र्थं एव न्यायप्रवृत्तेरिति । तदेवं चैतन्ये वृत्तिबिम्बः सिद्धः यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धेश्चिच्छायापत्ति-रित्युच्यते तच्च बुद्धेर्घटाद्याकारतावच्चैतन्याकार-परिणामः स च चैतन्यभानार्थं कल्प्यते साक्षात्स्वद-र्शने कर्मकर्तृविरोधात् तदेव चात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे च प्रयोजकं दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बद्वारैव मुखा-दिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् उपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बस्तद्विषययोर्भासक इति केचित्[1] तन्न प्रति-बिम्बस्य तुच्छतया भासकत्वायोगात् आरोपितवन्हे-र्दहनपचनादिकार्यादर्शनात् यश्च सूर्यादिप्रतिबिम्बे ऽपि प्रकाशो दृश्यते स किरणौपाधिकः न च बुद्धि-

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

गतप्रतिबिम्बएव चेतनविषययोः संबन्धविधया भान-प्रयोजकोऽस्त्विति वाच्यम्, जलगतप्रतिबिम्बादीनां सूर्यतत्प्रकाशयोः सम्बन्धत्वादर्शनात् । प्रकाशके प्रकाश्यप्रतिबिम्बस्य संबन्धविधया भानहेतुत्वं तु मरीच्युदकादौ अतः संशयस्थले अणोरपिविशेषस्याध्यवसायकत्वात् दृष्टानुसारेण चेतनगतप्रतिबिम्ब एव भान-हेतुरिति जीवानां च सर्वेषामेव विभुत्वे ऽपि स्वस्वोपाधिभिरेव परस्परप्रतिबिम्ब इत्यत्रानादित्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति । तदेतद्बुद्धिपुरुषयोः परस्परप्रतिबिम्बनं वेदान्तिभिः परस्पराध्यास इत्युच्यते। यत्तु अनयैव रीत्या चैतन्ये ऽध्यस्ततया जगतः प्रकृतिपर्यन्तस्य सिद्धत्वाच्चिदेवैकं तत्त्वम् अन्यत्सर्वं दृश्यजातं मरीच्युदकादिवत्तुच्छमित्याधुनिका विवर्त्तवादिनो ऽभ्युपगच्छन्ति । तन्न । तथापि बिम्बरूपाणां विषयाणामेव प्रतिबिम्बरूपेणैव भानात् प्रतिबिम्बरूपतया चैतन्ये बाधे ऽपि स्वतो बाधाभावादिति तदुक्तं सांख्ये सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति । एतेनात्मस्वरूपमपि करतलामलकवत्प्रतिपादितं तथा हि । यदेतद्घटपटाद्याकारैरवभासमानं चैतन्यम् एतदेवाकारविवेकेनात्मतत्त्वं भवति स्वप्रतिबिम्बितमुखादिविवेकेन दर्पणतत्त्वमिव तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानमिति योगसूत्रात् । तदा वृत्तिनिरोधकाले स्वरूपावस्थितिश्चेतनस्येत्यर्थः । तथा चोक्तम्

अनाम्नाखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्यादर्पणो दर्पणजा केवलात्मस्वरूपिणी ॥
जगत्त्वमहमित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥

इति दृश्यसम्भ्रमे दृश्यादर्शे दृश्याकारबुद्धिवृत्ताविति. यावत् यच्चैतत्पुरुषे विषयोपरक्तं बुद्धिस्फुरणमुक्तम् एतदेव प्रमाणस्य फलं प्रमेति चोच्यते। पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति अविशिष्टो वृत्त्या सह समानाकारो वृत्तेः प्रकाशः पुरुषनिष्ठः फलमित्यर्थः । इदं च फलं सांख्यादिभिश्चैतन्यप्राधान्येनोच्यत इति कृत्वा तैर्ज्ञानस्वरूप एवात्मोच्यते । वैशेषिकादिभिस्तु ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशप्रत्ययानुरोधात् यथोक्तप्रतिबिम्बप्राधान्येनैव ज्ञानाख्यं फलमुक्त्वा तस्यात्मधर्मत्वमुच्यते अहं जानामीतिप्रत्ययानुरोधात् अस्मदुक्तफलं चानुव्यवसाय इति तैरुच्यतइति विशेषो मन्तव्यः । या चेयं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया बहिर्विषयेष्ववधारिता एषैवात्मन्यपि प्रत्येतव्या । एकरूपकल्पनायाः सर्वतौचित्यात् । तथा हि । शास्त्रादिना योगजधर्मेण वा बुद्धेस्तमो ऽभिभवे सति निर्मलायां बुद्धावात्माकारा वृत्ति जायते अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपा सा प्रमाणम् । सा च वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता सती भासते तदेतत्पुरुषनिष्ठं फलमात्मज्ञानमुच्यते। घटादिज्ञानाच्चात्मज्ञानस्यायं विशेषो यदात्मतत्त्वाकारवृत्त्या अ-

भिमानो निवर्त्यते घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिभिस्तु मिथ्याज्ञानं न नियमेन निवर्त्यतइति । चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यमेव बाह्याभ्यन्तरसाधारणं ज्ञेयत्वं बोध्यम्। तत्रैवं ज्ञानप्रक्रियायां कथमात्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात् एकस्मिन्नपि यथोक्तज्ञातृज्ञेयभावस्य संभवात् साक्षाच्चैतन्यव्याप्यत्वस्य च घटादावप्यनङ्गीकारात्तस्याप्यात्मनि घटादाविव प्रकारभेदेनाविरोधाच्च यथा सूर्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्य इति न कर्मकर्तृविरोधः एवमात्मापि बिम्बरूपेण ज्ञाता भवति स्वगतस्वप्रतिबिम्बरूपेण च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्मकर्तृविरोध इति। कर्मकर्तृविरोधस्तु नास्तिकमतेष्वेव पातञ्जलसूत्रेणोपन्यस्तो न तत्स्वाभासं दृश्यत्वादिति तस्य सूत्रस्यायमर्थः तच्चित्तं न स्वाभासं न स्वगोचरवृत्तिं विना स्वग्राह्यं दृश्यत्वात् शब्दादिवदिति अतो न पुरुषे व्यभिचारः विपक्षबाधकश्चात्र प्रकारभेदं विना साक्षात्स्वव्याप्यत्वे कर्मकर्तृविरोध इति। यदि चित्तस्यापि स्वज्ञानार्थं करणान्तरकल्पनया विरोधः परिह्रियते तदात्मन एव चित्तनामकरणादस्मन्मतानुप्रवेश इति पतञ्जलेराशयः अत एव यत्प्राचीनाः दृश्यत्वेनात्मत्वं वदन्ति तत्रापीत्थमेव प्रयोगः कर्त्तव्यः, चित्तं नात्मा करणं विना दृश्यत्वात् इच्छादिवदिति। अथ वा घटादयः सर्वे नात्मानो लौकिकप्रमितिविषयत्वात् पटादिवदिति आत्मा

च न लौकिकप्रतिपत्तिविषय इति तस्मादात्मनः फलव्याप्यत्वेऽपि न कर्मकर्तृविरोध इतिसिद्धम्। यच्च परैरुक्तम् आत्मनो ज्ञेयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरिति। तदपि तुच्छम्। आत्मसामान्येऽन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थमनौपाधिकप्रकाशकत्वात्।

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन्।
तथेन्द्रियं चेन्द्रियदीपवृत्त्या
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एवेति॥

मोक्षाधर्मादिष्ववगमात् ब्रह्मणश्चासाधारण्येन स्वप्रकाशत्वमनन्याधीनप्रकाशफलोपधानकत्वं "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारके नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिषु" तथावगमादिति। ननु सूर्याद्यात्मनो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकस्य प्रकाशलक्षणस्याभावात् कथं दृष्टान्तः शास्त्रेषूपपद्यतइति चेत्। उभयत्रैव प्रकाशरूपतानुभवादुभयसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिरेको ऽभ्युपगन्तव्य इति दृष्टान्तोपपत्तिः। परे तु तमोनिवर्त्तकत्वमेवोभयसाधारणं प्रकाशकत्वमिति। तत्र चैतन्ये तमोनिवर्तकत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् बाह्याभ्यन्तरोभयसाधारणतमस्त्वस्याप्यभावाच्च। चाक्षुषवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादेर्दूरत्वादिदोषेष्व-

तिप्रसङ्गादिति। नन्वात्मनो ज्ञेयत्वे "विज्ञातारमरे-
केन विजानीया"दितिश्रुतिविरोध इति चेन्न, अस्य वा-
क्यस्य केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोकः प्रकाशये-
दित्यर्थ इति पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैरर्थत उक्तत्वात्
तथा हि 'परार्थात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञान'मिति सूत्रस्य
भाष्ये पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति न
तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते "वि-
ज्ञातारमरे केन विजानीया"दितिश्रुतेरितीति। आ-
धुनिकास्तु स्वकल्पितमात्मारोपत्वं सिद्धान्तोक्तत्य स्व-
प्रकाशलक्षणं रचयन्ति, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहार-
योग्यत्वमिति। तत्रेदमुच्यते एवं स्वप्रकाशत्वमात्मनः
श्रुत्यादिष्वदर्शनादसिद्धमिदं लक्षणम्। स्वप्रकाशश-
ब्दस्यास्मिन्नर्थे यौगिकत्वमपि न संभवति। स्वज्ञेय-
त्वस्यैव योगतो लाभात्। अपि च वेदनस्य सर्वव्यवहा-
रकारणतया वेद्यत्वाभावे व्यवहारासंभवाद्प्यसिद्धं
लक्षणम्। अस्माभिर्वेदनस्योपपादितत्वेन सर्वशास्त्रवि-
रुद्धकल्पनासहस्रस्यानौचित्यात्। "य एवं वेद" "सदा
पश्यन्ति सूरय" इत्यादिश्रुतीनां यथाश्रुतार्थपरित्यागा-
नौचित्याच्च। किं चावेद्यत्वे सति तत्र श्रुत्यादीनां प्रा-
माण्यं न स्यात् पुरुषगतप्रमाख्यफलाजनकत्वादिति।
स्यादेतद्ब्रह्माकारवृत्तेरनुभवाख्यफलाभावे ऽपि पुरुषनि-
ष्ठाया अविद्याया निवृत्तिरेव पुरुषनिष्ठं फलं स्यादि-
ति। अत्रोच्यते। प्रमाकरणस्यैव प्रमाणशब्दार्थतया
अविद्यानिवृत्तिरूपफलेन प्रमाणत्वासंभवः। किं च के-

यमविद्या, किं, भ्रमरूपावृत्तिः, किं वा, भ्रमकारणवासना, उत आवरकं तमोद्रव्यं, चक्षुषस्तिमिरादिवत् । अथ वा बौद्धतमः प्रतिबिम्बः, उताविद्याशब्देन भवद्भिः परिभाषितं जगत्कारणमिति । नाद्यः, तस्या बुद्धिधर्मत्वेन तन्नाशस्यापि बुद्धिधर्मतया पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, न द्वितीयः(*एते प्रधानस्य गुणास्त्रयस्युरनपायिन इत्यादिवाक्यैः सत्त्वादिगुणत्रयस्यानात्मनिष्ठत्वेन तन्निष्टत्तेरप्यनात्मनिष्ठत्वात् तैमिरिकादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणनिष्ठत्वाभावाच्च । नापितृतीयः, तन्निवृत्तेः पूर्वोत्पन्नफलत्वासम्भवात्, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयेनात्मनि वैधतमःप्रतिबिम्बस्यापि पूर्वमेव निवृत्तेः न हि बिम्बापगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति । एतेनावरणभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् दोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात् नयनादिरूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन भेदावरणदोषाच्च एतेन चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम् । विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यानौचित्याच्च तथा चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् "कामादिकं सर्वं मन एवेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । तथा दुःखाज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । अन्यथा दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति आत्मन्यविद्येत्यादिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरा इति । नापि चतुर्थः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे लौकिकनिदर्शनाभावात् श्रवणाभावाच्च, न वा तत्सम्भवति

एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारात्। दोषादपि जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचित् श्रूयते सो ऽप्यविद्याकारणत्वेनैव[१]) (*असङ्गे कूटस्थे निर्गुणे चात्मनिभ्रमवत् तद्वासनाया अप्यनुपपत्तेः असङ्गे तिमिरादितुल्यावरकासंभवात्। किं चावरणं वृत्तिप्रतिबिम्बरूपमेव चक्षुरादीनां तिमिरमेघादिभिर्दृष्टं तच्च कूटस्थनित्यस्य चैतन्यस्य न घटते। न च चैतन्यसंबन्धकमेवावरकत्वं वाच्यं, तस्यापि संबन्धस्य नित्यत्वे प्रतिबन्धासंभवात्कार्यत्वे च लाघवात् बुद्धिवृत्तेस्तत्कारणत्वस्यैवौचित्यात्तद्धेतोरिव तदस्त्विति न्यायान्न तु चैतन्यार्थयोः संबन्धे तमःप्रतिबन्धकं कल्पयित्वा तमोनिवृत्तौ बुद्धिवृत्तेर्हेतुत्वं कल्पनीयं गौरवात्, किं च सुषुप्तिसंमोहवार्द्धकादौ वृत्तिप्रतिबन्धकतया बुद्धावश्यं तमआवरणं कल्प्यम्।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं
त्रिषु सन्ततमित्यादिस्मृतेः॥

चक्षुषस्तिमिरादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणानि-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते। प्रथमपुस्तके नास्ति।

ष्ठत्वानुमानाच्च अत उभयत्र तमःकल्पनावैयर्थ्याद्बुद्धावेव तमो नात्मनीति। नापि चतुर्थः, तन्निवृत्तेः पूर्वोत्पन्नत्वेन फलत्वासंभवात् वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयो नात्मनि बौद्धतमः प्रतिबिम्बसत्तापि वृत्तेः पूर्वमेव निवृत्तेः। न हि बिम्बापगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तसत्तात्मनि प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तसत्तात्मनि प्रतिबिम्बो भवति संस्कारादेरपि प्रतिबिम्बापत्त्या साक्षिभास्यता वृत्तेः तमोऽपि च घटादिवद्बुद्धिवृत्त्यारूढतयैव चेतने भासते न तु साक्षिभास्यम् अन्यथा प्रलयेऽपि तमोनुभवापत्त्या तत्स्मरणापत्तेरिति, एतेनावरणान्तरभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् आवरणादोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात्।

आत्मा नित्योऽक्षरोऽव्यक्त एक क्षेत्रज्ञ आश्रयः।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापको सङ्ग्यनावृतः॥

इत्यादिवाक्यै रात्मनोऽनावृतत्वश्रवणाच्च नयनादिरूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन बुद्धेरेवावरणदोषाच्च। एतेनाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम्। विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यनौचित्याच्च। तथा चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात्। "कामादिकं सर्वं मन एवे"त्यादिश्रुतिविरोधाच्च। तथा दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च। अन्यथा दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति। आत्मन्यविद्या-

दिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ज्ञानपरा इति। नापि पञ्चमः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे प्रमाणाभावात् लोकसिद्धेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणैव ज्ञानान्मोक्षसिद्धौ जगत्कारणनाशाख्यादृष्टद्वारकल्पनागौरवाच्च। न वा तत्संभवति एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशेऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारादिदोषाच्च। परमयुक्त्यनन्तरमपि तदुपभुक्तपृथिव्यादीनां पुरुषान्तरभोग्यतायाः श्रुतिस्मृतिप्रत्यभिज्ञाभिः सिद्धत्वाच्च। पुरुषभेदेनाविद्याख्यकरणभेदात्प्रतिपुरुषं तत्कार्यजगद्भेदेनानन्तजगत्कल्पनागौरवाच्च किं चैवं प्रत्यभिज्ञादिबाधे क्षणिकविज्ञानशून्यादिवादपर्यवसानमागामिसूत्रादिविरोधश्चेति, नेदं व्यासदर्शनमपि तु सप्तमं प्रच्छन्नबौद्धदर्शनमेवेति, अथाद्वैतश्रुत्यनुरोधाज्जगत्कारणं ज्ञाननाश्यमिति कल्प्यमिति चेन्न, पूर्वापरवाक्यालोचनया द्वैतश्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वादिति। यो ऽपि जगत्कारणेऽविद्याशब्दः क्वचित्श्रूयते सो ऽप्यविद्याशक्तिमत्वेनात्मनि संसर्गतो ऽध्यस्तत्वेन वा मन्तव्यः[१]'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या'ति यो-

---

(१) व्यशीतिपत्रस्य विङ्कमारभ्य अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते।

गसूत्रादिभिर्वृत्तिविशेषएवाविद्याशब्दार्थत्वावधारणा-दतो जगत्कारणे द्रव्यविशेषे ऽविद्याशब्दसङ्केतमात्रेण तस्य ज्ञाननाश्यत्वं न सिद्ध्यतीति दिक्। तस्मादत-विद्यानिवृत्तिर्ज्ञानस्य न पुरुषगतं फलं भवति ज्ञान-प्रतिबन्धकत्वेनाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमेव ज्ञानोदयात् अविद्यायाः पुरुषनिष्ठत्वाभावाच्च किं तु विद्याख्यबु-द्धिवृत्तेः पुरुषनिष्ठो ऽनुभव एव फलं ततश्च पुरुषार्थस-माप्तिश्चित्तनिवृत्त्या मिथ्याज्ञाननिवृत्तिश्च धर्माध-र्मानुत्पत्त्या मुक्तिरिति मन्तव्यम्। यच्च

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥

इति गीतावाक्यं तमसोज्ञाननाश्यत्वं वदति तत्र अज्ञानशब्दो मिथ्याज्ञानवासनावाची तमःशब्दो मिथ्याज्ञानवाची कार्यकारणयोरभेदात् अविद्या-दिक्लेशपञ्चके ऽपि ज्ञानावरकत्वेन तमआदिसंज्ञा-पञ्चकस्य स्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च। यदपि

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः॥
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।

इत्यादिवाक्यं तस्यायमर्थः अज्ञानेन तमोद्रव्ये-णा ऽज्ञानं सत्त्वद्रव्यमावृत्तप्रतिबद्धवृत्तिकं भवति म-लेनेव दर्पणप्रकाशः अतो लोका मुह्यन्ति तमोवृत्ति-

भ्रमवन्तो भवन्ति येषां तु ज्ञानेन सत्त्वेन तत्तमोऽभिभूयते तेषां तत्सत्त्वं परमात्मानं प्रकाशयति करणाविद्यया चैतन्यव्याप्यीकरोतीति । ज्ञानाऽज्ञानादिशब्दास्तु वृत्तिष्विव तत्कारणसत्त्वादिष्वपि शास्त्रे प्रयुज्यन्ते । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यत-इतिमन्वादिवचनादिति । एतेन

अन्धं तमइवा ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इत्यत्रापि ज्ञानाज्ञानशब्दौ सत्त्वतमोगुणयोर्द्रव्ययोर्वाचकाविति (*एवं च सति यान्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुमानानि च अनाद्यखण्डाविद्यायामाधुनिकैरुपन्यस्यन्ते तानि सर्वाणि तमोगुणपराण्येव तस्य च तमोगुणस्य ज्ञानेन नाशो गुणानां नित्यत्वस्य

विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवां ।
त्रिगुणां तज्जगद्योनि रनादिप्रभवाप्ययम् ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वादित्यादिश्रुतिस्मृतियोगसूत्रसिद्धत्वात् किं तु विषयेन्द्रियसंयोगादिना तस्यापसारणं क्रियते तथा तत्त्वज्ञानिपुरुषं प्रति करणादिविधया या गुणानां विकारशक्तिस्तस्या दाह एव भवतीति दिक्[१]) तस्मात्सत्त्ववृत्तेः प्रागेव सत्त्वेन स्ववृत्तिप्रतिबन्धकतमोगु-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

णाभिभवो न तु हत्येति सिद्धं योगभाष्ये व्यासैरेव-मवधृतत्वात् तथा च सांख्यकारिका 'अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा' इति। या चेयं योगसांख्ययोः प्रमाणतत्फलादिप्रक्रिया प्रदर्शिता एषैवाऽत्राऽपि दर्शने ग्राह्या प्रमाणप्रमादिप्रक्रियाया अत्रासूत्रणाददविरोधाच्च। स्वकीयतन्त्रानुक्तेऽर्थे स्वतन्त्राऽविरुद्धस्य परतन्त्रसिद्धान्तस्यैव स्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात्। अन्यथा निर्णयासंभवात्। परोक्तमविरोधिचेतिन्यायाच्च प्रतितन्त्रसिद्धान्ततरी तादृशसिद्धान्तस्य न्यायाचार्यैरपि सूचितत्वाच्च। 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त' इति सूत्रेण अत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्त इतिलक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम्। परतन्त्राऽसिद्ध इति पूर्वसूत्रलक्षितात्सर्वं तन्त्रसिद्धान्ताद्व्यावर्तकमात्रम् अस्माकं च नास्तिकतन्त्रस्यैव परतन्त्रता नत्वास्तिकतन्त्रस्येति बोध्यम्। अतो ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायामात्मानात्मविवेके पदार्थनिरूपणादौ च सांख्ययोगोक्तसिद्धान्त एव मन्वादिसमादृततया ग्राह्यो ऽस्मद्दर्शनमूत्राभावात्। तदविरोधेन च न्यायादिसिद्धान्तो ऽपीति न स्वतन्त्रा काऽपि रचनाऽनिर्मूला कर्त्तव्या।

य: शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारत:।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिमिति

स्मृते:। ऋषिभिश्च वेदान्तानां समुद्र इव दुरवगा-

हतामवधार्य वेदान्तार्था एव संक्षिप्य स्पष्टीकृत्य च भागशः प्रोक्ताः न तु तेष्वाधुनिकवत्स्वतन्त्रा अन्ये वा अतस्तेषां परस्पराऽविरोधे परम्परानुसारेण चैव वेदान्तमीमांसा व्याससूत्रैरिति विज्ञप्तिः ।

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराऽङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥

इतिमोक्षधर्मवाक्यादिति । सांख्ययोगमिति समाहारः, एवं वेदारण्यकमित्यपि वेदवेदान्तावित्यर्थः अन्यथा एतानीतिबहुवचनासङ्गतेः तथा ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

इत्यादिभारतादिवाक्याच्च । पुरुषमतिदोषात्वायात एव विरोधो दृश्यतइति । ईश्वरप्रतिषेधादिना सांख्यादिभिः सह विरोधं पश्चान्निराकरिष्यामः । ये तु वेदान्तदर्शने सांख्यादिभिः सह पारमार्थिकं विरोधं मन्यन्ते तेषां सांख्याद्यनुसारिश्रुतिभिः सहापि विरोधो दुर्निवार इति । तत्रैते संग्रहश्लोकाः ।

व्यवहारे वयं योगास्तत्वषड्विंशगोचरे ।
भेदस्तु वोच्यते बालैरूपासावाक्यमोहितैः ॥
पुंप्रकृत्योर्विवेकेन जीवत्वैश्वर्यबाधतः ।
चितिमात्रैकरूपात्मवादे सांख्याश्च यादृशाः ॥
शक्त्यात्मैक्यानुवादेन परजीवानुमानयोः ।

त्रिगुणप्रविभागे च न्यायवैशेषिकानुगाः ॥
वेदान्तोक्तिविचारे तु वयं जैमिनिपक्षगाः ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां षड्विंशे प्रविलापनात् ॥
महाप्रलयकालीनं ब्रह्माद्वैतं तदात्मता ।
ब्रह्मणः सृष्टिरित्यादि चास्माकमधिकं मतम् ॥
आर्षज्ञानानि सर्वाणि वेदान्तानां कलाः स्मृताः।
श्रुत्यवान्तरवाक्यानामृते नास्ति ह्यसङ्गतिः ॥
न केवलं ह्यास्तिकानां वादो वेदेष्वपेक्ष्यते ।
उपासनार्थे देहात्मवादो बौद्धो ऽप्यपेक्षितः ॥
याथार्थ्यानीश्वरत्वाभ्यां संवादो ऽत्र हि दूष्यते ॥
तस्मात्स्वतन्त्ररचना त्यक्तव्यात्र मुमुक्षुभिरिति ।

(*प्रमात्रादिसंग्रहश्लोकाश्च ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपं च साक्षिलक्षणमीरितम् ।
सांख्यसूत्रे ततो गौणं सर्वसाक्षित्वमीश्वरे ॥
इन्द्रियाव्यवधानेन तथा रागाद्यभावतः ।
अथ वेशप्रमा नित्या करणेन न जन्यते ॥
करणाजन्यबोधाख्या साक्षितेशे ऽखिलेष्वतः ।
इति[1]ये त्विदानींतना वेदान्तिनः सांख्ययोगा-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

दीन् विहाय भट्टादिमतानुसारेण व्यवहारं रचयन्ति (*स्वपक्षसूत्रानुक्तमनाद्यखण्डाविद्यादिकं कल्पयन्ति[१] ते कालदोषेण विपरीततया व्यक्तानादिसेतवो ऽश्वगोलाङ्गूलं गृहीत्वा ऽतिगम्भीरमपारवेदान्ताब्धिं विविधवौद्धग्राहाकुलं समुत्तितीर्षन्ति । अत्रादौ चतुरध्यायीवाक्यार्थः संक्षेपेणोच्यते प्रथमाध्याये प्रथमपादेन प्रायशो ऽस्पष्टलिङ्गैर्वेदान्तवाक्यैरधिष्ठानरूपमुपाध्युपहितं ब्रह्म विचारणीयं, द्वितीयपादेन च स्पष्टलिङ्गैस्तथाविधमेव ब्रह्म, तृतीयपादेन चोपाधिविवेकाविवेकौदासीन्येन सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म एवं हि सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यादिश्रुतिस्मृतयो व्याख्याता स्यु',तथा"एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं ब्रह्मात्मत्वं चोपपादितं भविष्यतीत्याशयः । यद्धि यस्याधिष्ठातृ आधारश्च भवति तत्तस्यात्मेत्युच्यते अध्यक्षत्वात्स्वरूपत्वात् यथा जीवो लिङ्गदेहस्येति । चतुर्थपादेन च प्रधानादीनां स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वाभावः प्रधानादिशक्तिवर्गश्च ब्रह्मणः प्रतिपादयिष्यते इतिप्रथमाध्यायार्थः । द्वितीयाध्याये च ब्रह्मकारणत्वे प्रमाणान्तरविरोधपरिहारः, वौद्धमतनिराकरणं, सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपणं च, तृतीयाध्याये च जीवस्य संसारानर्थप्रतिपादनपूर्वकत-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

न्निवृत्त्युपायं सोपकरणब्रह्मविद्यां तद्विषयभूतमुपाधिविविक्तं ब्रह्मतत्त्वं च विचारयिष्यति। चतुर्थाध्याये च सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन द्विविधं ब्रह्मात्मविद्याफलमिति। तदेवं प्रमाणविरोधसाधनफलप्रतिपादकाश्चत्वारोऽध्याया इति। ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं शास्त्रयोनीति कथमुच्यते निर्विकारचिन्मात्रताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिभ्यामुपादानत्वकर्तृत्वयोरुभयोरपि प्रतिषेधात्। यथा

निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयो विकारकर्तृत्वादिकं ब्रह्मणि प्रतिषेधन्ति। स्मृतयश्च,

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः।
प्रोच्यते परमेशानो यः शुद्धोऽप्युपचारतः॥
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम्॥

इत्यादय इति। न च कालादिवन्निमित्तकारणत्वमेव जन्मादिसूत्रार्थः संभवति निमित्तकारणतायाः कालादिसाधारण्येन ब्रह्मलक्षणत्वासंभवात्। (*यत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वलाभाच्च जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेन प्रकृतावपादानसंज्ञायाम् अस्या अपादानपञ्चमीत्वात्सूत्रमूलभूतोदाहृतश्रुतौ "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यनेन प्रकृतित्वसिद्धेश्च उपादान

एव कार्यलयादिति[१] न च ब्रह्मणो व्यवहारतो विकारत्वे ऽपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रतया विवर्तत्वेन परमार्थतो निर्विकारत्वमेवेति वाच्यम् । व्यावहारिकविकारस्यापि प्राकृततयात्मनि प्रतिषेधात्

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः । किं च विकारमिथ्यात्वेनाविकारित्वं प्रकृतेरप्यस्तीति कूटस्थनित्यपरिणामिनित्यविभागसिद्धान्ताद्यनुपपत्तिरिति । अपि च वाचारम्भणवाक्येन विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं नोच्यते किंत्वनित्यतया पारमार्थिकसत्यत्वाभाव एव यतो विकारो वाचारम्भणं नामकार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे नामैवेनं जहातीतिश्रुतिस्मृतिभ्यामतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं नित्यं न तु विकार इतीति तद्वाक्यार्थत्वादिति तथा चैवंविधवाक्यैरनित्यतामात्रबोधनान्न विवर्तवादः किं तु परिणाम एवेति ब्रह्मण उपादानत्वं न संभवति तस्मात्स्वोपाधेः सूर्यवत्साक्षितामात्रेण ज्ञानद्वारैव निमित्तकारणं ब्रह्म सर्वाणि चोपादानत्वादिवाक्यानि प्रधानादिपराण्येवेति न ब्रह्मकारणत्वं शास्त्रयोनीति तमिमं पूर्वपक्षं समाधत्ते ।

---

१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

तत्तु समन्वयात् ॥

तत्पदं व्यवहितपरामर्शार्थं तुशब्दः पूर्वपक्षप्रतिषेधार्थः तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं तु समन्वयात् अस्य जगतः कारणरूपे ब्रह्मणि समनुगतत्वात् ब्रह्मणश्च कारणरूपेण जगति समनुगतत्वादुपपद्यत इति शेषः तथा चाधिष्ठानरूपोपादानकारणत्वं जन्मादिसूत्रेणोक्तमित्याशयः[1] (*यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते तदेवा[2]धिष्ठानकारणं तच्चाविकारिणोऽपि जन्मादिसूत्रे गगनवाय्वादिदृष्टान्तेनास्माभिः प्रतिपादितं[3] ब्रह्मण औपाधिके च कर्तृत्वविकारित्वे पश्चादुपपादयिष्यामः । नन्वस्य सूत्रस्य यथोक्तार्थः कथमवधृत इति चेत् उत्तरसूत्रात् उत्तरसूत्रे हि "तदैक्षतेति" श्रुत्या ब्रह्म प्रसाधयिष्यति अतस्तच्छ्रुत्युपक्रमवाक्यस्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यस्यार्थ एव तत्त्वत्प्रयोजने नावोच्यत इत्युन्नीयते आकाङ्क्षितत्वात्तेन च वाक्येन प्रलये सदनुगततया जगदवस्थानेन वक्ष्यमाणजगत्कारणत्वं कूटस्थस्यापि ब्रह्मण उपपादितम् अतोऽनेनापि सूत्रेण ते-

---

(१) तत्र च प्रमाणानि आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं चा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतयः इति २ पु० पा० ।

(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(३) अधिष्ठानाधिष्ठेययोः परस्परसमन्वये च श्रुतयः यथा "यत् प्रत्यभिसंविशन्तीति २ पुस्तके पाठः

नैव हेतुना तदेवोपपाद्यतइत्युचितं, किं च जन्माद्यस्य यतो ऽन्वयादितरतश्चेति भागवतोपक्रमवाक्येऽपि अन्वयहेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम् अतो ऽत्र तत्समानार्थतोचिता तद्वाक्यस्य चायमर्थः प्रलये तत्रैवान्वयात् सर्गकाले च तत एव विभागादस्य जगतो जन्मादि यतः यदुपादानकं तत्सत्यं धीमहि इति अत्र सूत्रे समुपसर्गादाकाङ्क्षायोग्यतायां च परस्परान्वये तात्पर्यमिति विशेषः परस्परान्वये च श्रुतयः "सर्वभूतादिवासंपहृतेषु च वसत्यपि। सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन्सर्वोन्तर इत्याद्याः। स्मृतयश्च।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमित्याद्याः।
ब्रह्मणि प्रपञ्चसमन्वयप्रकारश्चोक्तो ब्रह्माण्डपुराणे।

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने।
तत्कारणं करणकारणवर्जिते च॥
द्वयं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र।
तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामीत्यनेन॥

अस्यायमर्थः निर्गुणब्रह्मचिन्तनकाले योगिन आदौ स्थूलं विकारजातं करणे महदादिसप्तके प्रकृ-

तिविकृतिरूपे मनसा विलापयन्ति तेषां कारणत्वं च स्थूलोत्पादने प्रकृतेर्द्वारत्वात्ततस्तत्कारणजातं निदाने आदिकारणे प्रकृतौ विलापयन्ति लयं चिन्तयन्तीत्यर्थः एवं सर्वत्र तां च प्रकृतिं गुणत्रयरूपिणीं नित्यामपि निर्व्यापारतया गर्तस्थमृतसर्पवत् कारणकारणविविक्ते चिन्मात्रे ब्रह्मणि विलापयन्ति एवं जडवर्गं विलाप्य स्वयमप्यंशांश्यविभागेन मनसा विलीयन्ते समुद्रादौ नद्यादिवत् उपाधिविलये तत्कृतविभागनिवृत्तेरिति। यस्मिन इति पुरुषसामान्योपलक्षकम्। अत्र लयो नात्यन्तोच्छेदः किं तु विकाराणां प्रकृतावव्यक्ततयाऽवस्थानं प्रकृतिपुरुषयोश्च ब्रह्मणि सुषुप्तवन्निर्व्यापारतयावस्थानमितिबोध्यम्। मधु मधुकृतो निष्टिष्ठन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तइत्यादिश्रौतदृष्टान्तैः प्रलयकाले ब्रह्मण्यविभक्ततया सर्ववस्त्ववस्थानसिद्धेः।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चो ऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतं।
जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति ब्रह्मचेतनस्य तु लयो नास्ति "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किं चन मिष" दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो विश्वावभासनरूपव्यापारस्य प्रल-

येऽपि सत्त्वात् ईश्वरोपाधौ विश्वाकारवृत्तेर्नित्यत्वात् इच्छाकृतिवत्। अन्यथा विश्वनिर्माणानुपपत्तेः। ईश्वरे ज्ञानेच्छादीनां कर्तृभावेऽपि स्वयमुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रसङ्ग ईश्वराभ्युपगमवैयर्थ्यं च सर्गाद्युत्पन्नजीवस्यैव स्वयमिच्छादुत्पत्त्यभ्युपगमौचित्यात्। न चैवं प्रलयेऽपीश्वरोपाधौ वृत्तीच्छाद्यभ्युपगमे तेषां तदाधारप्रकृतेश्च कथं लय उपपद्येतेति वाच्यम्। सृष्टिप्रभृतिव्यापारशून्यतया सुप्तसर्पवद्ब्रह्मचेतनेऽवस्थानादिति। नन्वीश्वरस्योपाधिरस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

इत्यादिश्रुतयः (*कौर्मवाक्यं च।

एका शक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः।
शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वे शक्तिसमुद्भवाः॥
यामधिष्ठाय योगेशो देवदेवो निरञ्जनः।
प्रधानाद्यं जगत्कृत्स्नं करोति विकरोति च॥
प्रधानपुरुषे सैषा महादेवैकसाक्षिणी॥
सदा शिवा वियन्मूर्त्तिर्विश्वमूर्तिरमूर्त्तिका।
शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः॥

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ।
इति तथा ।

प्रोच्यते परमेशानो यं शुद्धो ऽप्युपचारतः ।
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम्[१] ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति ।
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥
एतेषामेव पाशानां मायाकारणमुच्यते ।
मूलप्रकृतिरित्युक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी ह्यहम् ।
स्वेच्छयैवावतारो ऽत्र नैव चान्यवशात्मितः ॥
इच्छाशक्तिरहं राजन् ज्ञानशक्तिरहं पुनः ।
क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिः शक्तिमान्भगनेत्रहा ॥

इत्यादीनि पराशरशिवप्रकृत्यभिमानिपार्वतीनां वाक्यानि च तथा प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षइतियोगभाष्यं च ब्रह्मण उपाधौ प्रमाणानि । तथा "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" 'द्रष्टा दृशिमात्र' 'आह च तन्मात्र' मित्यादिश्रुतियोगसूत्रवेदान्तसूत्राणि च । न हि चिन्मात्रस्योपाधिद्वारतां विना इच्छादिकं सो "ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुते"-त्यादिष्वत्युक्तं संभवतीति । स्वाभाविकीति स्वीयोभावः पदार्थः । स्वभावः प्रकृतिः स्वभावस्तु प्रवर्त्ततइति स्मृतेस्तदीयेत्यर्थः । शिववाक्ये चांशभेदेनैकस्या एव प्रकृते-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

द्वित्वमभिप्रेत्य चतुर्विंशतितत्त्वाद्भेदेनेश्वरोपाधिर्माया-ख्य उक्तः जीवेश्वरोपाध्यो*रत्यन्तभेदे[1] अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्युक्तवाक्यस्याञ्जस्येनानुपपत्तिः। तत्र क्लेशादिवासनामलिनसत्त्वं जीवोपाधिः तस्य नित्यत्वेऽपि बाह्यसत्त्वसंभेदेन कार्यतया परिणतस्यैव ज्ञाना-दिहेतुत्वाज्जीवस्य कार्योपाधिः नित्यविशुद्धसत्त्वं चे-श्वरोपाधिरिति विभागः।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु॥
इति स्मृतेः। प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता इत्यर्थः।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः॥
कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः॥

इति मोक्षधर्मादिषु गुणाभिमानप्रतिषेधः न-त्विच्छादिप्रतिषेधकः ब्रह्मणीच्छादिश्रवणादिति। मा-याशब्दश्च प्रकृतिवाची मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्या-दिश्रुतिभ्यः प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या
विश्वस्य बीजं परमासि माया।

तस्य सर्वजगन्मूर्तिःशक्तिर्मायेति विश्रुतेति[2]॥
मोक्षधर्ममार्कंडेयकूर्मपुराणेभ्यश्च लोके व्यामोह-

(१) रत्यन्तभेदइति २ पु० पाठः।
(२) कूर्म पु० अ० १२ श्लो० १९।

कशक्तिषु मन्त्रादिष्वेव मायाशब्दप्रयोगाच्चेति। ननु सत्त्वस्य कथमिच्छादिधर्मकत्वमुपपद्येत सत्त्वादीनां सुखादिरूपत्वेनाद्रव्यत्वादिति चेन्न।

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरुवरणकमेव च तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥

इति सांख्यकारिकायां गुरुत्वादिगुणैः सत्त्वादीनां द्रव्यत्वसिद्धेरिति। तदेवं समन्वयसूत्रेणाविकारिचिन्मात्रस्याऽपि ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वेन जगदुपादानत्वमुपपादितम् *इदमेवमूलकारणत्वं त्वतन्त्रकारणत्वादिशब्दैरुच्यतइति[1](*ननु तथापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतिभ्यामुक्तयोर्विकारकर्तृत्वयोरनुपपत्तिरिति चेन्न। तादृशवाक्यानामौपाधिकविकारकृत्यर्थास्तात्पर्यात् जीववत्परमात्मनोऽपि शरीरद्वयवत्वात् यस्य सर्वंशरीरमित्यादिश्रुतीनां गौणत्वाऽनौचित्यात् तत्र कृत्याधारतया नित्यं विशुद्धसत्त्वं सूक्ष्मशरीरं साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियारूपचेष्टाश्रयतया चेतरसत्त्वादयस्थूलशरीरं चेष्टाश्रयः शरीरमितिन्यायसूत्राच्चेष्टाश्रयत्वं सुखरूपार्थाश्रयत्वं वा शरीरत्वमिति तत्सूत्रार्थः। शास्त्रेषु चेन्द्रियाश्रयरूपमेव ब्रह्मणः शरीरं प्रतिषिध्यते अनर्थहेतुत्वात्कार्यत्वाच्चेति[2] परे तु ब्रह्मणः साक्षादुपादान-

---

(१) इति २ पु० अधिकः पाठः।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

त्वेऽपि कार्याणां शुक्तिरजतवद्विवर्त्तरूपतया ब्रह्मणो न विकारित्वमित्याचक्षते, तथा हि कार्याणि तावत्परमार्थतो न सन्त्येव "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते" त्यादिश्रुतेः ।

तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ।
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति[1] ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृष्यताम् ।
क यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि[2] ॥

इति कूर्मविष्णुपुराणादिभ्यः ।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥

इतिपातञ्जलभाष्यस्थात् व्यासधृतवाक्याच्च अत एव न्यायाचार्यैरपि विकारमिथ्यात्वं विचारतः प्रतिपादितं 'बुध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावच्च । बुद्धेश्चैव निमित्तसद्भावोपलम्भात् । तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरित्यादिसूत्रैरिति । तत्त्वतो

---

(१) कूर्मपु० उ० अ० २ श्लो० ३८ ।
(२) विष्णुपु० अं० २ अ० १३ श्लो० २ ।

मिथ्याबुद्धिःकार्येषु । कार्याणां व्यावहारिकसत्त्वे ऽपि परमार्थतो ऽसत्त्वात्प्रधानतो मुख्यतस्तु मिथ्या बुद्धिः शशशृङ्गादिषु । तेषां सर्वथैवासत्त्वादिति विभाग इत्यर्थः एतेषां च सूत्राणां पूर्वपक्षतया व्याख्यानमप्रव्याख्यानमेव एषां सूत्राणां श्रुतिस्मृत्यनुसारित्वात् । (*स्पष्टं सिद्धान्तसूत्रानुपलम्भाच्चेति[1] यच्च द्वितीयाध्याये गौतमाचार्यैरवयवो व्यवस्थापितः तद्व्यवहारत एव उदाहृतसूत्राणि च तत्त्वज्ञानपरीक्षाप्रकरणस्थानीति न पूर्वापरविरोधाशङ्का तथाचोक्तं

न सूरयो हि व्यवहामेतं ।
तत्त्वावमर्षेण सहामनन्तीति ॥

तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायैर्विकारमिथ्यात्वं सिद्धम्, अतो न मिथ्याविकारैर्विवर्त्तरूपैर्ब्रह्मणो निर्विकारचिन्मात्रतायाः परमार्थिक्या विरोध इति, अतोमदुक्तावतारिकां परित्यज्य स्वकल्पितसिद्धान्तानुसारिण सूत्रमिदं ते ऽन्यथा व्याचक्षते । तत्र तां व्याख्यां पश्चान्निराकरिष्यामः । यत्तावद्विकारासत्यत्वमुक्तं तदस्माभिरप्यभ्युपगम्यते । कूटस्थनित्यस्यैव पारमार्थिकसत्त्वात्सर्वदैवासत्ताविरहात् न तु प्रकृतितद्विकारयोः । (*यत्तु कल्पान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वैपरिणामादिसंभूतं तद्वस्तुवृत्तयः तच्च[2] ।

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

वस्त्वस्ति किं कुत्र चिदादिमध्य ।
पर्य्यन्तहीनं सततैकरूपम् ॥
यच्चान्यथा त्वं द्विज याति भूयो ।
न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । विशेषस्त्वयान् यज्ञवह्निविकाराणां शुक्तिरजततुल्यत्वमिष्यते ऽस्माभिस्तु असत्तामात्रांशे शुक्तिरजतस्वप्नादेर्दृष्टान्तत्वमिष्यते। नत्वत्यन्तासत्त्वे ऽपि वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यागामिसूत्रात्। स्वाप्नवस्तूनामपि कनककुण्डलवन्मनःपरिणामतया तुच्छत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । बाह्यविषयसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव च जाग्रत्स्वप्नयोर्वैधर्म्यमिति । 'सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति' कपिलसूत्रादपिप्रपञ्चस्य नात्यन्ततुच्छत्वं । सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वम् इदमेव च व्यावहारिकसत्त्वं नैयायिकादयो ऽनित्यत्वपरिणामित्वलयत्वादिकं वदन्ति (*प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं तु पारमार्थिकसदसद्भ्यां कूटस्थस्याशशशृङ्गाभ्यां विलक्षणत्वमिति[१] । ननु विरुद्धं सदसत्त्वं कथमेकत्रोपपद्यतेति चेन्न, एकधर्मेण सत्त्वदशायां परिणामिवस्तुनामतीतानागतधर्मेणासत्त्वात्। तथा हि वक्ष्यत्याचार्यः सत्त्वाच्चावरस्य असद्व्यपदेशादिति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादितिसूत्राभ्यामत एव गौतमाचार्यो ऽपि मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तवान् घटादयो

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

हि अनागताद्यवस्थासु व्यक्ताद्यवस्थाभिर्बाध्यन्त इति । घटादयो मिथ्याशब्देनोच्यन्ते । विद्यमानधर्मैश्च तदानीं न बाध्यन्तइति सत्या इत्यप्युच्यन्ते। एतेन सत्कार्यवादोऽप्युपपादितः सर्वेषां सदसद्रूपत्वादिति । या च वाचारम्भणश्रुतिः सा अवयवविभागे सति विकाराणां नाममात्रत्वं वदति उपादानस्यैव च तदपेक्षया तदानीं सत्यत्वं वदति अन्यथा मृद्विकारादिदृष्टान्तासिद्धिदोषात् । न निरोध इति श्रुतिरपि पारमार्थिकसत्यत्वमेव प्रतिषेधति (*आत्मनोऽनिरोधादिकं वा प्रकरणात् एवं न्यायसूत्राण्यपि नित्यत्वरूपमेव याथार्थ्यं निराकुर्वन्ति अन्यथाकार्यकारणभावादिप्रतिपादनविरोधात्[१] यानि च वाक्यानि प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वं वदन्ति तान्यपि कारणेषु (*आद्यन्तयोर्विकाराभावादुपपद्यन्ते । तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमत्वादिति एतेन ।

सद्भावएषो भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तथैवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) परमार्थतो इति २ पु० पा० ।

चिदिहास्ति च चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव तु ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ।

इतिविष्णुपुराणादिवाक्यान्यपि व्याख्यातानीति बोध्यम् । ज्ञानं ज्ञानस्वरूपः परमात्मा स एव सत्यः जीवाश्चांशतया अंशिन्यैक्यीभूताः अथ वा[1] लयवत्त्वेन परमात्मापेक्षया ते ऽप्यसन्तः। यथा "इन्दो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषे"ति श्रुतेः/यदपि 'न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्र'मित्यादिवाक्ये प्रपञ्चस्य कालत्रये ऽप्यसत्त्वमुक्तं तदाद्यन्तयोरसत्त्वेन प्रतिक्षणपरिणामसिद्धा पूर्वपूर्वरूपैः सदैवासत्त्वमभिप्रेत्य तथा च स्मर्यते ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
कालेनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥

इति ये तु रज्जुसर्पादिवत्प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वमिच्छन्ति ते तु बौद्धप्रभेदा एव,मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव वेत्यादिपद्मपुराणवाक्यात् । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिगीतावाक्याच्च । किं च बन्धमोक्षादिकं सर्वं मिथ्येति वेदान्ता आहुरिति गुरुमुखादापाततः श्रवणादेवाकृतसाक्षात्कारस्यापि शिष्यस्य सर्वत्रैवानाश्वासात् श्रवणमननादौ साक्षात्काराय प्रवृत्तिरेव न स्यान्महानास्ति-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

कत्वसंपादनात् बह्वायाससाध्ये फलनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वादिति (*अपि च चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्यात्यन्तासत्त्वं येन प्रमाणेन साधनीयं तत्सदसद्वा, आद्ये तेनैव सर्वमिथ्यात्वबाधः, अन्त्ये असतोऽप्यर्थसाधकत्वे असता प्रमाणेन सर्वसत्यत्वमपि सिध्यतु। यच्च तैरुच्यते अस्माभिः पराभिप्रेतप्रमाणैरेव पराभिप्रेतार्थाः खण्ड्यन्ते स्वमते च प्रमाणाभावादेव न किंचित्सिद्ध्यतीति तदप्यसत्, प्रमाणाभावेऽप्यर्थसंशयस्यैवोदयात् द्वैतयोः प्रत्ययादिभिः प्रतीयमानत्वात्[1]। अत्र च कक्षानुकक्षायां ग्रन्थबाहुल्यमात्रमित्युपेक्षितम्। किं च अस्मदुक्तरीत्या सृष्टयादिवाक्यानामपि प्रामाण्यसंभवे भ्रमानुवादमात्रत्वकल्पनानौचित्यं चेति।

यदि चानुभवरूपा सिद्धिरेव सत्तेत्युच्यते।
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते।

इत्यभियुक्तवाक्यात्तथा चानुभवस्वरूप आत्मैव स राहोः शिर इतिवद्धर्मधर्मिभावस्य विकल्पमानत्वादिति तदा तादृशमसत्त्वं जडवर्गस्यास्माभिरपीष्यत एव अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य भावत्वरूपस्य च सत्त्वस्यैवाभ्युपगमादिति। तस्माल्लयाव्यक्तत्वादिपर्यायमनित्यत्वमेवासत्त्वं सता नित्यताऽभावो नाश इतिदृष्टवाक्यात्। अत्र प्रपञ्चमिथ्यात्ववाक्यैर्वेदान्तगोचरै

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यतइति पाद्म-
वाक्याच्चेति (*अत एव

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः।
न तर्पयति तान्भक्त्या तस्य रक्तं पिबन्ति ते॥

इतिप्रपञ्चासत्यतादृष्टिनिन्दास्मृतिपरम्परापीति दिक्[१]। स्यादेतत्प्रलये ब्रह्मणि प्रकृतिद्वारा प्रपञ्चसमन्वयाभ्युपगमे "सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मितिब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधः तेन वाक्येन सजातीयविजातीयस्वगतभेदानामेकमित्यादिपदत्रयेण निरासात्। न च पारमार्थिकसत्तया ब्रह्माद्वैतं तद्वाक्यार्थं इति वाच्यम्। तथा सति सर्गकालेऽपि ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्त्वादग्रआसीदित्यतीतप्रयोगानौचित्यात्। बहुस्यामित्युत्तरवाक्यासंगतेश्च बहुभवनस्य वाचारम्भणतया पारमार्थिकसत्त्वाभावादिति तस्मादनुपपन्नं सदेवेत्यादि वाक्यमिति। अत्रोच्यते "आप एवेदमग्रआसुः" "ब्रह्म वा इदमग्रआसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्र" मित्यादिश्रुताविवोक्तश्रुतावपि अविभागलक्षणाभेदेनाद्वैतबोधनात्समानवाक्यानुसारेणैव तात्पर्यावधारणस्यौत्सर्गिकत्वात् अन्यथा चेदंशब्दवैयर्थ्यात्। सत्प्रतिष्ठा इतिवाक्यशेषस्याधाराधेयभावानुपपत्तेश्च। तथा यथा मधु मधुकृतोनिष्टिष्ठन्ति नानात्ययानां वृ-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

त्राणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादि-
दृष्टान्तावगताविभागस्य परित्यागानौचित्याच्च। यथा
हि सर्गादौ पृथिव्याः जले सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशे-
ष्यात्तद्वाद इतिन्यायेना"प एवेदमग्र आसु"रित्युच्य-
ते, जलभेदेन च तदानीं पृथिव्यादिकमसदित्युच्यते,
यथा वा क्षत्रियादिसर्गात्पूर्वं क्षत्रियादीनां ब्राह्मणश-
रीरे सूक्ष्मरूपैरविभागाद्वैशेष्येण"ब्रह्म वा इदमग्रआ-
सीदेकमेवे"त्युच्यते,तथैव प्राकृतप्रलये प्रकृतितत्का-
र्यजीवानां ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशेष्यन्यायेन
सदाख्यं "ब्रह्मैवेदमेकमेवाद्वितीयमासी"दित्युच्यते।
वैशेष्यं च स्वकार्यकारित्वेन बोध्यम्। ब्रह्मचैतन्यं हि
विश्वावभासनरूपं स्वकार्यं प्रलये ऽपीदानीमिवैव कुर्व-
दास्ते प्रकृतिपुरुषादयस्तु सृष्ट्यादिलक्षणस्वकार्येभ्यः
उपरता एव सुषुप्तास्तिष्ठन्तीति पुरुषार्थक्रियाका-
रित्वमेव च लोके सत्त्वमिति व्यवह्रियते तथाचोक्तं
प्रश्नोपनिषदि"स यथा इमा नद्यः समुद्रायणाः समु-
द्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते तासां नामरूपे समुद्र
इत्येव प्रोच्यते,एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः
पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते चासां
नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, "स एषो ऽमृतो ऽकलो
भवति"एतद्वेवा"हं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती"ति।
सएष परिद्रष्टा जीवो ऽकलः कलाभिः सूक्ष्मशरीराख्यैः
एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपैः षोडशभिर्वियुक्तः सन्प-
रमात्मा पुरुषो भवति, सूर्यकिरणवदंशानामंशिन्यवि-

भागादित्यर्थः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति मुण्डकैकवाक्यत्वादिति। एवं च सति सदेवेत्यादिवाक्यस्थमेवकारादिपदत्रयं सजातियविजातीयस्वगतविभागशून्यत्वपरमेवेति मन्तव्यम् (*स्वगतश्च लक्षणान्यत्वरूपो विभागो ऽवच्छेदभेदेनाकाशादिषु गुहाकूपश्रोत्रादिरूपैः प्रसिद्ध इति[१] यदेतत्प्रलयाद्वैतमुक्तम्। एतदेव विभागस्य वाचारम्भणत्वेना (*व्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकतया नित्यत्वेन च पारमार्थिक[२]मित्युक्तं कौर्मादिषु।

तस्मादद्वैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः।
भेदो व्यक्तः स्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया[३] ॥

इत्यादिभिः अस्यार्थः परमात्मचैतन्याद्वैतमेव पारमार्थिकं मुनय आहुः भेदो विभागलक्षणाद्वैतं तु व्यक्तकार्यरूपेण सा च व्यक्तावस्था आत्माधिष्ठाना मायैव मायाकार्यत्वात् इन्द्रजालवत् क्षणभङ्गुरत्वादिति। ननु अद्वितीयशब्दस्याविभागार्थकत्वं श्रुतिस्मृत्योः कथमवधारितमिति चेत्तु, "न तु तत् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त" मित्यादिश्रुतेः। पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्ता।

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

(२) परमार्थतः सार्वकालिकमिति २ पुस्तके पाठः।

(३) कूर्म पु० उ० अ० २ श्लो० २२।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोरिह ॥
विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागभेदो मयोदितः ।
क्षितितलपरमाणवो ऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति तथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्यादिस्मृतेः । अविभागोवचनादित्यादिसूत्रैश्चेति गृहाण एतेन ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥

इत्यादिवाक्येष्वपि ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि प्रलीनतया तदविभक्तत्वमेव तत्स्वरूपत्वं बोध्यम् । प्रलये हि पुंप्रकृत्यादिकं ज्ञानरूपेणैव दृश्यते नत्वर्थरूपेण अर्थतो व्यञ्जकव्यापाराभावात् यथा स्वसर्गादौ पृथवी जलरूपेणैव व्यज्यते न तु पृथिवीरूपेण गन्धकाठिन्यादीनां व्यञ्जकानामभावादिति (*नन्वेतादृशाऽविभागज्ञानस्य किं फलमिति चेत्समस्तपञ्चविंशतितत्त्वविलापनेन विविक्तब्रह्मात्मताज्ञानस्याऽनुरूपस्तद्भावो मुक्तिः फलमिति[1] दिक् । ननु अविभागो लक्षणानन्यत्वं प्रलयकालएव भवति तेन कथं सर्गव्यवहा-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

रकालेऽपि ब्रह्माद्वैतश्रुतिस्मृतय उपपद्येरन् यथा "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं"

"स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं" "नेह नानास्ति किं चने"त्याद्याः श्रुतयः प्रकृतितत्कार्ययोः पुरुषान्तरस्य सतामप्रतिषिध्याऽपि ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति। तथा स्मृतयश्च।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द्दनो।
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्॥
व्यक्तं स एव चाव्यक्तं स एव पुरुषः परः।
वासुदेवः सर्वमित्याद्याः॥

इति। उच्यते उक्तवाक्यानि शक्तिमत्कार्यकारणाऽभेदेनैव ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति "तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः"।

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्येकवाक्यत्वात् अयं च सार्वकालो ब्रह्मणि प्रपञ्चाऽभेदो बुद्धिपुरुषयोरिव गुणप्रधानभावेनाऽत्यन्तसंमिश्रणरूपः संयोगादिविशेषः स्वरूपसंबन्धविशेषो वास्तु विवेकिनामपि शर्करादुग्धयोरेकीभावव्यवहारात्।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
अभेदं वानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥

अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः ॥

इति कूर्मनारदादिवाक्येनान्योन्याभावसंमिश्ररूपयोर्भेदाभेदयोरेव पारमार्थिकत्ववचनाच्चेति । अत एवोक्तम् ।

त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥

इति एवमेव कार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोश्चोभयोरेव लक्षणभेदसत्त्वेऽपि संमिश्ररूप एवाभेदो बोध्यः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि"तिश्रुतेः "कामादिकं मन एवे"त्यादिश्रुतेश्चेति ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिवाक्यानि च सर्वेषां ब्रह्मैवात्मेति बोधयन्ति नत्वत्यन्ताभेदमिति । एतेन सर्वाणि ब्रह्माद्वैतवाक्यानि व्याख्यातानि तथा विभुत्वेन जीवानामपि सर्वाभेदप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्याता इति दिक् ॥ इदानीं परेषां सूत्रव्याख्यानमपि निराक्रियते। ते चैवमिदं सूत्रं व्याचक्षते, ननु ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं न संभवति यत 'आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'तिपूर्वमीमांसायां कार्यपरत्वमवधृतम्, अतः कथमविशेषे सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां

प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कां समाधत्ते। तत्तु समन्वयात्। तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदार्थः सिद्धस्यापि ब्रह्मणस्तत् शास्त्रयोनित्वं समन्वयादवधार्यं "सदेवसौम्येदमग्र-आसीदि"त्यादिवाक्यानामविधिप्रकरणस्थानामुपक्र-मोपसंहारादिलिङ्गषट्केन सिद्ध एव ब्रह्मणि तात्प-र्यसंबन्धावधारणादित्यर्थ इति। तत्रेदमुच्यते। ऽवेदेवं पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च यदि ब्रह्मणो न विधिशेषत्वं स्यान्न त्वेवम् "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मा वा रे द्रष्टव्य" इत्यादिविधिशेषत्वाद्ब्रह्मण आचार्येणाऽपि 'सर्ववेदान्त-प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्यादिसूत्रैः सगुणनिर्गुण-साधारण्येन सर्ववेदान्तविद्यास्वेव विधिर्वच्यते सर्व-शब्दस्य सगुणविद्यापरत्वेन संकोचस्य बाधकाभावे-नानौचित्यादिति। अत एव यस्यां विद्यायां वि-धिर्न श्रूयते तत्राऽपि विधिः कल्पनीयः। जैमिनिप्र-दर्शितन्यायाच्च। तथा हि पूर्वमीमांसावाक्यानि। दृ-ष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्भूतार्थानां क्रि-यार्थेन समाम्नायः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-क्यमतदर्थानामित्यादीनि। न चैतानि निर्गुणविद्या-तिरिक्तपरत्वेन संकोचमर्हन्ति बाधकाभावात्। ना-पि संकोचः संभवति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इ-त्यादिना निर्गुणप्रकरणेऽपि विधिश्रवणादिति। स्या-देतन्निर्गुणप्रकरणस्थानि द्रष्टव्यइत्यादीनि विधिप्र-तिरूपकान्येव न तु विधयः रज्जुरेवायं न सर्पोऽतो

ऽत्र भयं त्यजेदित्यादि लौकिकवाक्यवत्। तथा हि ज्ञाते ऽज्ञाने च विधिर्न संभवति ज्ञाते पुरुषार्थसमाप्त्या विधिवैयर्थ्यात् अज्ञाते च विध्यर्थज्ञानानुपपत्तेः न हि यागमजानतो यजेदिति विध्यर्थज्ञानं संभवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति । अपि च ब्रह्मज्ञाने सति समस्तप्रपञ्चस्य बाधितत्वात्किमर्थं केन करणेन कः प्रवर्तते । किं च यत्कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा-कर्त्तुं वा शक्यते तत्र च नियोगविषयप्रतिपादनानन्तरं पुरुषस्य नियोग उचितः, न चाधिकारिणो वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मज्ञाने पुरुषस्यैवं स्वातन्त्र्यं संभवति चक्षुरुन्मीलने सति सन्निकृष्टघटसाक्षात्कारवद्वेदान्तश्रवणमात्रादेव नित्यसन्निकृष्टब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वात् अतो ऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैःप्रतिपादिते ब्रह्मात्मत्वे दर्शनं न विधानमर्हति । विधातुं युज्यते शब्देनैव साक्षात्कारोत्पत्तेरिति । अत्रोच्यते। यदि शब्दादेव साक्षात्कारो ऽसंप्रज्ञातसमाधिश्च भवति तदोक्तदोषैर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्न स्यान्नत्वेवं'श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वादिति' योगसूत्रेण साक्षात्काररूपप्रज्ञाविषयस्य विशेषस्य शब्दानुमानागोचरत्वावगमात् शब्दानुमाने हि सामान्यमात्रविषयके पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकप्रकाराभ्यामेव तयोर्ज्ञानजनकत्वात्। *अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्, (*ब्रह्मणि च गुणकर्मादिरूपविशेषाभावेऽपि उपाधिवृत्तिप्रतिबिम्बरूपे ऽप्यन्ततो जीवचैतन्यादिभ्यो

विशेषः योगिप्रत्यक्षगम्योऽस्ति, अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति[1] दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येष्वपि प्रत्यक्षसामग्र्या सहार्थ्यसमाजः सूक्ष्मत्वेन कालक्रमानाकलनं वा । न च ब्रह्मज्ञानेऽप्यार्थसमाजादिकमस्त्विति वाच्यम् । सवासनमिथ्याज्ञानेन प्रतिबन्धतस्तत्त्वसाक्षात्कारासंभवात्, सामान्यगोचरस्य शाब्दज्ञानस्य विशेषगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकदोषनिरासकत्वासंभवात् योगजधर्माणां चेतरधर्माणामिवाऽचिन्त्यसामर्थ्यतया सामान्यगोचरयोगस्यापि विशेषगोचरसाक्षात्कारहेतुत्वं शास्त्रप्रामाण्यतोऽवधार्यते ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति स्मृतेः न च प्रतिबन्धकस्य सवासनमिथ्याज्ञानस्य सत्त्वात्कथं योगेनापि साक्षात्कारः स्यादिति वाच्यम् । शास्त्रप्रामाण्येन योगजधर्मस्योत्तेजकत्वसंभवात् शब्दानुमानज्ञानयोश्च प्रमाणाभावेन लौकिके व्यभिचारदर्शनेन चोत्तेजकत्वकल्पनानवकाश इति अपि च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियतया न तत्र योगजधर्मं विना साक्षात्कारः संभवति । न च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वे कथं तत्र प्रपञ्चभ्रमः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

इत्यादिनेतिवाच्यम्। अतीन्द्रियेऽप्याकाशे मालिन्यादिभ्रमवद्धौद्धानामणुषु घटभ्रमवद्वा ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमसंभवात्। (*उपासकानां ब्रह्मणि भ्रमसत्त्वाच्च। तथा च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वं लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वमेव अहमिति सर्वदा भातत्वात् अतो भवदुक्तः शब्दात् ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कार एव नोपपद्यते, अयं घट इत्यादिप्रत्ययस्त्विदंत्वादिरूपैर्ब्रह्मणि भ्रमरूपः संभवत्येव अहं संसारीत्यादिभ्रमवत् रूपवत्वादिकं तु चाक्षुषादिप्रमायामेव कारणं भ्रमेषु तु दोष एवेति न ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमानुपपत्तिः[1] ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमस्य ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चज्ञानं स्वाप्नपदार्थभ्रमवदित्यवोचाम। तस्मात् शब्दतः सामान्यतो ज्ञातेऽपि ब्रह्मणि विशेषज्ञानरूपसाक्षात्काराय विधियुक्त इति (*अथ तथाप्यविद्यानिवृत्त्याख्यादृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वात् ज्ञानविधिर्विफल इति चेन्न। अवघातस्येव दृष्टादृष्टोभयद्वारत्वसंभवात् प्रायश्चित्तस्येव ज्ञानस्याप्यदृष्टद्वारा पूर्वकृतपापादिक्षयहेतुत्वात्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यागामिसूत्रात् विधिबलेन शीघ्रं प्रारब्धक्षये ब्रह्मप्राप्त्यादेरप्यदृष्टकार्यत्वसंभवाच्च। अत एवागामिनां कार्याख्यानादपूर्वमितिसूत्रेण ब्रह्मविद्यातोऽप्यपूर्वं वक्ष्यति[2] ननु तथापि "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

ध्यासितव्य" इति विधिविषयेणैवार्थात्साक्षात्कारसिद्धेर्द्रष्टव्यइति विधिर्व्यर्थ इति चेन्न। पुरुषार्थसाधनतया द्रष्टव्य इत्यस्यविधेः प्राथमिकत्वात्तच्च साधनाकाङ्क्षयैव श्रवणादिरूपाङ्गविधिविषयप्रवृत्तेरिति । किं च । जातेऽपि साक्षात्कारे साक्षात्कारसन्तानरूपसंप्रज्ञातसमाधौ द्रष्टव्य इत्यादिरूपविधिः संभवति तस्य च फलमसंप्रज्ञातसमाधिरितिपातञ्जले स्पष्टम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु चेति उत्तमं योगमसंप्रज्ञानम् एतेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वेऽपि न तावन्मात्रेण कृतकृत्यता किं त्वसंप्रज्ञातसमाधिनैवेति मन्तव्यं, यच्चान्यदुक्तं साक्षात्कारात्मपञ्चबाधे ज्ञानसाधनाभावात्कथं ज्ञानस्य विधेयत्वं स्यादिति तदपि तुच्छम् । बाधो हि न नाशो ज्ञानिनां प्रारब्धभोगासंभवात् । अत एव न शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वावधारणमपि'नाभाव उपलब्धे'रितिसूत्रात् भिक्षादावपि प्रवृत्त्यसंभवापत्तेश्च किं तु प्रतिक्षणभङ्गुरतया मनःपरिणामेषु स्वाप्नादिपदार्थेष्विव बाह्येष्वपि पारमार्थिकसत्त्वाभावनिश्चय एव बाधः ताद्दशबाधेऽपि च सति ज्ञानसाधनादीनां व्यावहारिकसत्त्वात् पूर्ववदेव व्यवहारो ज्ञानिनामपि संभवत्येवेति । पारमार्थिकसत्त्वाभावज्ञानं च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानं

तथा समाधिसाधनं ब्रह्मणि रतिमन्यत्र च वैराग्यं च जनयति अतो न तस्य वैफल्यमिति। एतेन साक्षात्कारे तत्सन्तानरूपं संप्रज्ञातसमाधौ च पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमपि स्पष्टम्। मननिदिध्यासनविषयान्तरसंचारादिभिः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं च शक्यत्वादिति (*साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वे तु यजेतेत्यादिरपि विधिर्नस्यात् यागस्येच्छाविशेषत्वादिच्छायां चेष्टसाधनज्ञानादेरेव साक्षाद्धेतुत्वादतः साक्षात्परंपरासाधारण्येन कृतिसाध्यत्वमेव च विध्यर्थो लाघवाच्च। अन्यथा जगन्नाथो द्रष्टव्य इत्यादिविधिषु सर्वत्र दर्शनादिहेतुव्यापारे धातुलक्षणागौरवाच्च दर्शनाद्यनुकूलव्यापाराणां साक्षादिष्टसाधनत्वाभावेन विधेयत्वानौचित्याच्च किं च यथा श्रोतव्य इत्यादौ शाब्दबोधाद्यनुकूलव्यापारे धातुलक्षणया विधित्वं परैः समर्थ्यते तथैव द्रष्टव्य इत्यादावप्यात्मदर्शनानुकूलव्यापारलक्षणया विधित्वं समर्थ्यताम्। अपि च श्रोतव्य इति विधिशेषतयापि ब्रह्मप्रतिपादनमस्मदभिमतं सेत्स्यत्येवेति सिद्धम्, ब्रह्मणो विध्यंशपरम्परासाधारण्येनेष्टसाधने विधिरस्त्विति चेत् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनागौरवेण कृतिसाध्यत्वएव परंपरासाधारण्यौचित्यादिति। शेषत्वं[1] तत्र च कुतार्किकाणां कक्षापरंपरानिरासे ग्रन्थबाहुल्यभयादस्माभिरुपर-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

स्यते। सप्तिद्ध्येस्त्वनयैव दिशा कन्नान्तरमपि स्वयं निरसनीयं तदर्थं स्नोकः।

सामान्यतः शुद्धपन्या अस्माभिः संप्रदर्श्यंते।
सन्मार्गे विदिते विज्ञैर्विमार्गो ज्ञास्यते स्वयमिति॥

यद्भयाच्च तैः सिद्धार्थप्रामाण्यमपसिद्धान्तो ऽपि स्वीक्रियते तद्भयमप्यस्थान एव तथा हि तेषां भयबीजं वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्म न सिद्ध्येत् निरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन "वाचं धेनुमुपासीते" त्यादिश्रुतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्यानामुपासापरत्वे-नैवोपपत्तेरिति। तत्र ब्रह्मणो ऽतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणाविरोधात् ब्रह्मजीवयोरखण्डत्वस्य तु श्रुतिविरोधेनैव हेयत्वात् न तु प्रत्यक्षविरोधेन अनुमानशब्दादीनां च ब्रह्मबोधकानामनिर्णयात् तथा च धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमितिन्यायेनोपासादिविधिशेषत्वे-ऽपि सेत्स्यत्येव ब्रह्मयागविधिशेषत्वेन स्वर्गादिवत्। न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवत्। न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवाक्यस्य स्वपरत्वमिति वाच्यम् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता। ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति फलश्रुतिबलाद्ब्रह्मवाक्यस्यापि स्वपरत्वसिद्धेरिति। किं च धर्मादिवदेव श्रुत्यनुगृहीतानुमानाज्जगत्कारणं सेत्स्यति अतः सिद्धार्थप्रामाण्ये ऽस्माकं न निर्बन्ध इति। यच्च परैः सिद्धब्रह्मपरत्वे वेदान्तानामुपक्रमादिभिस्तात्पर्यसमन्वय उक्तः सो ऽपि विपरीत एव तथा हि।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति तात्पर्य्यग्राहकलिङ्गानां मध्ये फलार्थवादयोरसिद्धेर्ब्रह्मविज्ञानएव संभवो न तु ब्रह्मणि । ब्रह्मज्ञानस्यैव "य एवं वेदे"त्यादिना फलश्रवणा"च्च । "नातः परं वेदितव्यं हि किं चि"दित्याद्यर्थवादस्यापि ज्ञान एव श्रवणाच्चेति । तस्माद्ब्रह्मज्ञान एव तात्पर्यग्राहक (*समग्रलिङ्गोपपत्तेः[१] ब्रह्मज्ञानाख्यकार्यपरत्वमेव वेदान्तानाम् । अपि च " अधीहि भगवन्ब्रह्म विद्यांवरिष्ठा " मित्यादिश्रुतिषु ।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु च ज्ञानस्यैव मुख्यतः उपक्रमादिस्तात्पर्यग्राहकोऽस्ति(*अतस्तत्रैव तात्पर्यसिद्धौ तच्छेषतया ब्रह्मणोऽप्युपक्रमादिः क्वाचित्क उपपद्यते ब्रह्मणि तु तात्पर्ये तदशेषतया ज्ञानं सर्वथैवोपक्रमादिरनुपपन्नः[२],किं च यैः कार्यपरत्वं वेदानामुच्यते तैरकार्यत्वेन तात्पर्याभावस्यैव साधनात् तेषामकार्यत्वलिङ्गेन भवतां समन्वयस्य सत्प्रतिपक्षितत्वाद्वा । न समन्वयेन सिद्धपरत्वमवधारयितुं शक्यत इति संक्षेपः यच्चैतदस्माभिर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्व्यवस्थापितः तद्ब्रह्मज्ञा

(१) समानलिङ्गोपपत्तेरिति २ पु० पा० ।
(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

नविधिरूपभगदाज्ञापालनेनापि विदुषां ब्रह्मार्च्चनं भवतीति प्रतिपादयितुमेव "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे"। स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिस्मृतेरित्यवधेयम्। ननु यदि प्रलये ब्रह्मणि प्रधानादिसमन्वयो ऽभ्युपगतः तर्हि तस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वश्रुत्यर्थो ऽस्तु भवदभिमतब्रह्मकल्पने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात्, तथा चेश्वरप्रतिषेधे सांख्यसूत्रद्वयं 'प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः' 'श्रुतिरपि प्रधानकार्य्यत्वस्येति' ब्रह्मशब्दोऽपि व्यापकत्वात्प्रधानजीवयोरुपपद्यतएव अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु, समस्तकार्य्याणामदृष्टद्वारा जीवकार्य्यस्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया जीवाधेयत्वस्य वा सर्वास्तिकसंमतत्वात्, अत एव श्रुतिस्मृती जीवप्रकरणे ऽपि स्तः "सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"।

सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि।
ये च भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि॥

इति स्मृतिश्चेति तथा चा (*सच्छास्त्रस्य निजेश्वरपरत्वे शास्त्रयोनित्वादितिहेतुरसिद्धः कार्य्यब्रह्मपरत्वे च[१]) पृथक् शास्त्रारम्भो विफलः सांख्यादिभिरेव तथाविधब्रह्मनिरूपणादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

विवादास्पदप्रधानादिभ्योऽतिरिक्तं ब्रह्म न अशब्दं नाऽशास्त्रयोनि । न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमितियावत् । कुतः ईक्षतेः इतरावृत्तिश्रुत्युक्तकारणविशेषणेक्षणवत्त्वादित्यर्थः (*हेतावीक्षणमिदं स्वरूपाख्यानं न तु हेतौ प्रवेशनीयं वैयर्थ्यात्, अत्र यत् इतरावृत्तियदुक्तजगत्कारणविशेषणवद् भवति, तद् जगत्कारणतया प्रतिपाद्यं भवति यत्तदुभयाम् सामान्यतो व्याप्तौ सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानं दृष्टान्तः । वैशेषिकाणां चाणवः, पक्षे ब्रह्मेति स्वरूपाख्यानमात्रमतो न पक्षासिद्धिः[1]) (*अत्रासिद्धिवैयर्थ्यादिपरिहाराय प्रयोगोऽन्यथा कर्त्तव्यः यथा जगत्कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानादिभ्योऽन्यविषया तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोधकत्वात् आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथ वा तत् ब्रह्म चेतनो अचेतनो वा चेतनत्वेऽपि स्वयंभूस्तदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्ते ईक्षतेर्नाशब्दमिति तज्जगत्कारणं ब्रह्म नाऽपुरुषः कुतः ईक्षतेः ईक्षणश्रुतिगोचरत्वात् अत एवेक्षणात् तद्ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भादतिरिक्तं च भवति सुतरां तु पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः हिरण्यगर्भस्य च वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत्।
कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यद्विदुरिति ॥

भागवतादाविति[1]) जगत्कारणस्येक्षणे श्रुतयश्च "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्या"द्याः स्मृतयश्च।

सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम्।
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महानभूद्।

इत्याद्याइति। न हीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतनानां संभवति ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेषत्वात् ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिमात्रवाचकत्वेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभिस्तत्पूर्विका प्रधानप्रवृत्तेरनभ्युपगमात्, नापि जीवानां। महदादिसृष्टेः पूर्वं कारणाभावेन जीवानां चैतन्यफलोपधानाभावात्, न चेयमीक्षणपूर्विकासृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति वक्तुं शक्यते (*इक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" मितीक्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः[2]ततश्चापि महानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च, नापि पूर्वसर्गीयमीक्षणं वक्तुं शक्यते। सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसमकालीनज्ञानावगमादिति। यच्च महदादिसृष्टेस्तमोमयत्वं स्मर्यते"स एव

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

बुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमय" इति विष्णुपुराणादिषु[1] तदीश्वराधिष्ठिततमोगुणपरिणामत्वेनैवोपपद्यते अबुद्धिपूर्वकत्वमपि कार्यसत्त्वस्यैव बुद्धिशब्देन परिभाषितत्वादुपपद्यत इति "तमसैवेदमावृतमासीत् आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणमित्यादिवाक्यान्य (*पीश्वरज्ञाननित्यत्वे[2]) ऽप्युपपन्नानि (*तमसि लीनतया स्वाज्ञानत्वेनैव सर्वप्राण्यवस्थानस्य तदर्थत्वात्[3]) तथा च श्रुतिः "तमो वा इदमेकमासत तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति । सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इतीति च" यदपि प्राकृतमानसदैहिकरूपेण त्रिविधासृष्टिः पुराणादौ स्मर्यते तदपि आद्यशरीरिणं विराड्जीवमधिकृत्यैव न परमेश्वरं प्रयत्नवदात्मसंयोगादिवादृष्टवदात्मसंयोगादपि जगदुत्पत्तेरिति । ये त्विदं सूत्रं प्रधानादीनां जगत्कारणताप्रतिषेधकमितीच्छन्ति तेषां मते एवं सूत्रं व्याख्येयम्, अशब्दम् प्रधानादि न जगत्कारणं मूलकारणविशेषणेक्षणाभावादिति । (*अत्राशब्दमिति स्वरूपाख्यानं न तु अशब्दत्वेनैव पक्षता मूलकारणश्रुत्यप्रतिपाद्यत्वरूपस्याशब्दत्वस्य प्रागसिद्धेः मूलकारणत्वं च स्वतन्त्रकारणत्वं परेच्छानधीनकारणत्वमिति यावत्[4]) हेतौ चात्रापि ईक्षणशब्दः स्वरूपाख्या-

(१) अं० १ अ० ५ श्लो० ४ ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।
(३) अयंपा० २ पु० ना० ।
(४) अयंपा० २ पु० ना० ।

नमिति । आधुनिकास्तु सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते । ईक्षणश्रुतेरशब्दं प्रधानादिकं न जगत्कारणं हेतुगर्भविशेषणत्वेनाशब्दत्वादित्येव हेतुः नास्ति शब्दो यस्मिन्निति विग्रहेणा ऽश्रौतत्वादित्यर्थः (*अशब्दत्वे च हेतुरीक्षतेरिति । श्रुत्युक्तकारणविशेषणस्येक्षणस्याभावादित्यर्थः । तत्र ईक्षणाभावेन "तदैक्षत" त्यादिश्रुत्यर्थत्वाभावस्यैव सिद्धेः न तु सामान्यतः श्रुत्यर्थत्वाभावस्य,[1] प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अजामेकां यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः मायां तु प्रकृतिं विद्यादि त्यादिश्रुतिभिः प्रधानस्यापि श्रौतत्वात् । शक्तिविधया प्रधानस्य जगत्कारणत्वश्रवणाच्च । "बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा" इत्यादिश्रुतिष्विति । कथं वा ऽशब्दत्वमपि स्मृतिशतात्सांख्योक्तानुमानत ईश्वराविकारित्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्च प्रधानहेतुत्वसिद्धेः*किं च अश्रौतत्वहेतोर्जीवेश्वरत्वसिद्धिः । न चात्र प्रधानमात्रस्य जगत्कारणत्वं निषिध्यत इति वाच्यम्, न्यूनताप्रक्तेः । उत्तरोत्तराधिकरणेषु जीवानामुत्पत्तिनिराकरणादर्शनादिति[2])यत्तु मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेरर्थं कल्पयन्ति,मायात्राविद्या तामेव प्रकृतिं जगत्कारणं विद्यादिति तदप्यसारम् । " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इत्यत्र-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

(२) अयंपा० २ पु० ना० ।

यहितपूर्ववाक्ये का माया को वा मायया बद्ध इत्या-काङ्क्षायां प्रवृत्तस्य मायां त्वित्यादिवाक्यस्य यथोक्तार्थ-तानौचित्यात्। (*प्रकृत्यादिकमुद्दिश्य मायादिशब्दवा-च्यत्वप्रतिपादनं विना आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात्[१] शुक्तिरजताद्यविद्यायां मायाशब्दाप्रयोगाच्च। ऐन्द्र-जालिकमन्त्रादावेव व्यामोहकशक्तौ लोके मायाव्यव-हाराच्च। कार्यं कारणाभेदात्तु तद्रचितपदार्थेष्वपि मायाशब्दप्रयोगः। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि-त्यादौ च मायाया व्यापारानिवृत्तिरेवावगम्यते न नाश इति। तस्मात्।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

श्रुतौ श्रुत्यन्तरस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतेरेव माया-शब्दवाच्यत्वं विधीयत इति। तदेवमीक्षापूर्वकमह-दाद्यखिलसृष्टिश्रवणात्केवलप्रधानादिजडवर्गात् हि-रण्यगर्भादिभ्यश्चातिरिक्तं सदा सर्वज्ञं परब्रह्मेति सिद्धं तदुपाधौ विश्वाकारनित्यवृत्त्यनङ्गीकारे सर्वकर्तृत्वा-नुपपत्तेः,स्वोपाधिवृत्तावेव स्वस्याकर्तृत्वात्। तथा च "स विश्वसृग्विश्वविदात्मयोनि"रित्यादिश्रुतिविरोधः स्या-त्। आत्मयोनितया तु ब्रह्मापि क्वचित् आत्मयोनिरि-त्यंशांशिनोऽरभेदेनोच्यते[२] आत्मनो जीवचेतनस्य यो-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अभेदेन जीवयोनित्वादुच्यत इति २ पु० पा०।

नित्वाद्देति बोध्यं (*धारावाहिकानन्तवृत्तिस्वीकारे च गौरवमात्रमधिकं स्यात्[१]) न चैवं नित्यवृत्तिसत्त्वेन प्रकृतेः प्रतिक्षणपरिणामित्वभङ्ग इति वाच्यम्, परिमाणादिवत् वृत्तिविशेषस्य नित्यत्वे ऽपि जीववृत्त्यादिभिः प्रतिक्षणपरिणामसंभवाच्च ईशोपाधेरपरिणामित्वे ऽपि जडत्वसाधर्म्येण प्रकृतिमध्ये प्रवेशसंभवाच्चेति । अथैवं "स ईक्षांचक्रे सो ऽकामयते" त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो ज्ञानकामनादुत्पत्तिवचनमनुपपन्नमिति चेन्न, स्वकार्यजनकसामग्रीसमवधाननिमित्ताभिव्यक्तिरूपोत्पत्तेः लोकव्यवहारसिद्धाया अनुवादात्, लोकेत्यभिव्यञ्जकस्य तैलसंबन्धस्यानन्तरं व्यवह्रियते कुङ्कुम गन्ध इदानीं जात इति । अथ वा ऽमुककाले ऽमुकं पश्यत्करिष्यामीतीक्षणसंकल्पादावच्छेदककालादुत्पत्त्यैवेक्षणादुत्पत्तिरुपचर्यते शिखो जात इत्यादिवदिति मन्तव्यम् । जीवज्ञानादिवदीश्वरज्ञानादेरनित्यत्वाङ्गीकारे च—

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः ।
उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥
अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम् ।

इति विष्णुनारसिंहापुराणादावगम्यमानमीश्वरस्य जीवव्यावृत्तं ज्ञानोपरमादिरूपनिशादिशून्यत्वं नोपपद्येत । उपचारश्चाभिव्यक्त्यादिरूपो व्याख्यात एवे-

---

(१) अयं पा० २ पु० अधिकः पा० ।

ति । स्यादेतत् । ईक्षणनिमित्तकप्रकृतिप्रवृत्तिस्वीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रतिपादकयोः सांख्ययोगयोरप्रामाण्यप्रसङ्गः । तौ हि पुरुषार्थमात्रप्रयुक्तायाः प्रकृतेः स्वयं पुरुषेण संयुक्तायाः सकाशान्महदादुत्पत्तिं मन्येते (*सांख्ययोगयोश्चायमेव विशेषो यत्त्रिविधोऽपि सात्त्विकराजसतामसरूपो महान् सांख्यमते पूर्वकल्पसिद्धजीव एव तत एव च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा इत्युच्यन्ते न पुनर्नित्य ईश्वरोऽस्तीति,योगमते तु महतः सात्त्विको भागो नित्यैश्वर्यशक्तिमान्नित्यमुक्तः 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इतियोगसूत्रात् सत्त्वाख्यकार्योपाधिकत्वं जन्यज्ञानत्वं च परेषामप्यनुमतमिति[1]) न चैवम् आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिविरोधात्सांख्ययोगयोरप्रामाण्यमेवास्त्विति वाच्यम् । तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा एवमुच्यते सर्वपाशैरिति श्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमित्यादिस्मृतिभ्यश्च तत्प्रामाण्यसिद्धेः । यच्च सांख्ययोगशब्दयो रूढिं परित्यज्यान्यार्थतावर्णनं । तदपि न । सांख्यस्य वक्ता कपिलः हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः कदा च नेति योगियाज्ञवल्क्यादेः ।

संख्यां प्रकुर्वते सांख्याः प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

---

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन सांख्या इति स्मृताः॥

इति मोक्षधर्मादेश्च विरोधादिति। अत्रोच्यते केवलजीवात्मज्ञानादपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुं सांख्या अनीश्वरबौद्धमताभ्युपगमवादेन प्रतिज्ञातमात्मानात्मविवेकं प्रतिपादयन्ति, ईश्वरव्यवस्थापनस्य स्वशास्त्रे ऽनुपयोगात्। श्रुतिभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तेश्वरसाधने प्रयासबाहुल्यात्। ब्रह्ममीमांसयैव तत्साधनस्य कृतत्वाच्च। अभ्युपगमवादश्च विष्णुपुराणादौ दृष्टः।

एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया।
कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम॥

इत्यादिषु। न पुनरीश्वरमेव परमार्थतो ऽपि सांख्या नाङ्गीकुर्वन्ति तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमित्युक्तश्रुत्यादिभिस्तदभ्युपगमावगमात्। जगदाहुरनीश्वमित्यादिना स्मृतिष्वासुरत्वेन निरीश्वरवादस्यात्यन्तनिन्दितत्वाच्चेति, योगास्त्वीश्वरमभ्युपगम्यापि तस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिरासायासलाघवाय स्वभाववादाभ्युपगमवादेन प्रकृतिस्वातन्त्र्यमनूद्यैवेश्वरप्रणिधानात् योगादिकं प्रतिपादयन्ति (*ईश्वरस्य भक्तभूतानुग्रहमात्रप्रयोजनस्वीकारेण[1]) अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वत एव संयोगे "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुरि" त्यादि-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

श्रुतिविरोधेन योगाप्रामाण्यानौचित्यादिति दिक् । इदं पुनरिहावधेयं रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार्यतत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः किं तु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत्सदेकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमि'त्यागामिसूत्रात् । सृष्टिस्थितिसंहारेष्वधिकारिणस्तु सत्त्वादिकार्योपाधिकास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव न च 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जये'त्यादिगीतादिविरोध इति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वात् ईश्वरस्य वाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात्,एतेन तेषां परमेश्वरत्वादिकमपि व्यक्तापेक्षया बोध्यं, नित्यत्वं चाभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइतिस्मृतेर्बोध्यम्[१] ।

ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामप्युत्पत्तिलयसिद्धेरिति । अथ वा "तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि" तिश्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनमुपपद्यते तथा च वक्ष्यत्याचार्यः'शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववदिति'(*अत एवानुगीतायां परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मयेति-

(१) विष्णु पु० अं० २ अ० ८ श्लो० ९५ ।

श्रीकृष्णवचनाद्भगवद्गीतायां परं ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णेन अहमित्युपदिष्टमितिनिर्णीतम्, अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णावेव मुख्यतो ब्रह्मभावाविर्भावात्, मत्तः परतरं नास्तीतिवचनं युक्तं नान्यस्य तदुक्तं मोक्षधर्मे तस्य सर्वज्ञानिमुख्यत्वम् ।

अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥

नारायणात्सृष्टिगण[१]इत्यादिना, तथा शिवस्यापि मत्तःपरं नास्तीति युक्तिर्युक्ता[२]) ये हि जीवाः पूर्वपूर्वसर्गेषु करणवर्गेण सहैव सायुज्यमुक्त्या परमेश्वरतां गताः ते वासुदेवव्यूहे अन्तर्भवन्ति तत्र च व्यूहे एक एव वासुदेवो नित्येश्वरः इतरे तदंशाः वासुदेवाः तथा संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यव्यूहरूपिणः विभूतिगणाः पूर्वसर्गसिद्धाः तएते यथायोग्यं सन्ति महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपेण चांशावताराः परमेश्वरस्य भवन्ति ।

'आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः' इतिमोक्षधर्मात्,तथा च ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटयस्तेषां मत्तः परतरं नास्तीति तद्वचनमुपपद्यतएव,यद्यपि तेषां जगद्व्यापारवर्ज्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वस्रष्टृत्वसर्वाधारत्वाद्यपदेशोऽपि तेषु

(१) महाभा० मो० अ० २१० श्लो २१।
(२) अग्रे पा० २ पु० ना० ।

युज्यतइति। तेषां च कार्योपाधित्वम्।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे।
एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्।
इति मात्स्यादिभ्य[1]इति। बुद्ध्याख्यं समष्टिर्महतत्त्वं हि त्रिगुणात्मकमेकमेव सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां सूक्ष्मशरीरं भवतीत्येका मूर्त्तिरुच्यते हरिहरात्मकदेहवत्,अत एव चैतत् सूक्ष्मशरीराधारभूतं पिण्डाख्यं स्थूलशरीरमप्येषामेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते त्रयश्चदेवाश्चेतनरूपा भिन्नाएवेत्यर्थः अत एव च।

अन्योन्यमनुरक्तास्ते अन्योन्यमनुजीविताः।
अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः।

इतिमात्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नं त्रयाणामेकपिण्डतया परस्परसापेक्षत्वात् वातपित्तकफवत्, एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्याविति। ननु कार्योपाधिकत्वेऽपि योगिकायव्यूहवत्तेषामीश्वरलीलावतारत्वमेवास्तु किमर्थं विष्णवादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यते।

त्रिधा कृत्वात्मनो देहं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थित

(१) मत्स्य पु० अ० ४ श्लो० १६।

इतिस्मृतेरिति चेन्न, कूर्मविष्णुपुराणादिषु पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् यथा कौर्मे ।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥
प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमिति ॥

न हि विष्ण्वादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेषु पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते फलवान्वा भवति (*अतो विष्ण्वादिदेवानां न साक्षादीश्वरावतारत्वं किं त्वंशावतारत्वम् अत एव ऋष्यादीन्प्रकृत्य स्मर्यते ।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।
इन्द्रमायाकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे ॥

इति अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरस्तस्य पुनवत्साक्षादंश इत्यर्थः ऋष्यादीनामंशांशिवचनादिति[१]) ईश्वरस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्व्यापनं जीवस्य क्षोभश्च गुणद्वारा योगश्च ऐकाग्र्यमिति । अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः (*तथा ।

गुणोपाधिकभेदेषु त्रिष्वतेषु सनातनः ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

संयोज्यात्मानमखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥
यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।
हरिश्च पालको रुद्रो नाशकः स हि मोक्षदः ॥
मायाया गुणभेदेन विष्णुं रुद्रं पितामहम् ।
सृष्ट्वा ऽनुप्राविशच्चैषामन्तर्यामितया परः ॥
ब्रह्माद्या मुनिशार्दूल पराभेदेन केवलम् ।
कुर्वन्ति सर्गस्थित्यन्तान् परतन्त्रवदेव हि ॥
माया कार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
मायोपाधिपराग्रूपा न जीवव्यूहसंस्थिताः[१]) ॥
अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पविवाश्च परमं दुःखभेषजमिति ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इति च नारदीयस्कान्दमोक्षधर्ममात्स्यवाक्येभ्यो ऽपि न साक्षादवतारत्वम् । तथा मनुयाज्ञवल्क्ययोरपि एवं संनिवेशयेत्खेष्वित्यादिना प्रजने च प्रजापतिमित्यन्तेन सर्वशरीरेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रपर्यन्तान्देवानुक्त्वा तेषां विश्ववादिनामप्यन्तर्यामितया पुरुषान्तरमुक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

इत्यादिना। तथा मनुनैव

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते॥

इत्यनेनाद्यपुरुषस्याव्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्वा तस्यैव नारायणत्वमुक्तम्।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः[1]॥

इति अतो नारायणादप्यतिरिक्तः परमेश्वर इति। नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रपरत्वे च लक्षणापत्तिरिति। अपि च सूर्यादिसाहचर्येण विभूतित्वस्मरणादपि ईश्वरस्य विष्णवादीनां च भेदोऽवगम्यते। तथा मात्स्ये।

पूजयेद्ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रविश्वात्मकं शिवम्।
व्रतोपवासनियमैः श्रद्धया च विमत्सरः॥
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्तण्डो वृषवाहनः।
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः॥

ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः[2]।

इति नन्वेवं कथं गीतादिषु विष्ण्वादिदेवतैश्वर्यमेवोक्तं न तु परमेश्वरस्तस्यैश्वर्यं वेति चेत्।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥

---

(१) महाभा० मो० अ० २४१ श्लो० ३९।

[२] मत्स्यपु० अ० ५२ श्लो० १९। २१।

इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाद्भेदेन परमेश्वरकथनात्, 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्यं नासदु'-च्यतइत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनादिति। नन्वेवं कथमीश्वरो विष्णुरिति शिवइति चोच्यते नान्य इतीति चेत्। विष्ण्वादीनां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावात्। साक्षादंशत्वान्मुख्यशक्तित्वाच्चेत्यवेहि "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव"दिति श्रुतेः।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान्।
सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः॥
इति

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मप्रधाना ब्रह्मशक्तयः।

इति च स्मृतेश्च। त्रयाणामपि च मध्ये विष्णुरेव ब्रह्मणो मुख्या शक्तिः।

सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मण परम्।
स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः॥

इति पराशरवचनात् (*ननु त्रिषु मध्ये शिव एवास्य मुख्या शक्तिरित्यपि शैवपुराणेषूच्यतइति चेत्सत्यं, विवक्षितगुणभेदेन कल्पभेदेन वा तस्य चोपपत्तिः तदुक्तं कौर्मे।

सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः।

इति दिक्[1]) विष्णोर्ब्रह्मा ब्रह्मणश्च रुद्रइति,स्व-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ष्टिक्रमश्च स्थूलदेहरूपेण पृथक्पृथगाविर्भाव एव बोध्यः, पुराणेषु तथा दर्शनादिति, ये तु ईश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधया ऽपि योगिनामिव लीलाशरीरमिच्छन्ति तेषां मते[१]) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात्परतः परः" इत्यादिश्रुतिविरोधो 'रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यागामिसूत्रविरोधश्च कार्यं शरीरं करणं बुध्यादि। बुध्यादिना हि शरीरं प्रेर्यतइति ब्रह्माण्डमधिकृत्य तस्मिन्कार्यं च करणं संसिद्धं परमेष्ठिन इतिस्मरणात् (*तथा।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाविति॥
देहद्वयस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः॥

इति च भारतादिष्वीश्वरस्य शरीरद्वयं प्रतिषिद्धम्[२]) तस्माद्विष्ण्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणस्वाधिकारपालनार्थं मत्स्यादयो लीलावतारा: ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टशक्तितया आवेशावतारतया वा परमेश्वरत्वेनोपास्या इति। तथा च श्रुतिः "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति" ननु।

(१) परमेश्वरस्या ऽपि लीलाशरीरस्य छेदभेदादिना दुःखभोगो दुर्निवार इति २ पु० अधि० पा०।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढो ऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥

इतिविष्णुदेवतावाक्यात्तस्याप्यमतत्वादिकमस्तीति चेत्सत्यं, विष्णुदेवतायामपि महत्तत्त्वरूपोपाधिनैव सर्वव्यवहारात्तस्य च परामत्यत्वात्तथा ऽपि यन्मनसा न मनुतइत्यस्य विष्णुदेवतायामसंभवः ॥

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इति विष्णुपुराणादौ विष्णुदेवताया मनो ऽवगमादिति । ननु विष्णुदेवतायाः परमेश्वराद्भेदे सति

भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेवच ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरे यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति[1] ॥

विष्णुदेवतावाक्यं नोपपद्येत परब्रह्मण एव प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वस्वीकारादिति मैवम् । अत्र वाक्ये भूमादिरूपविकाराणामेव प्रकृतित्वस्मरणात् अत एव जीवशब्दस्य व्यष्टिजीवपरत्वादिति, (*अथ वा तादृशानि सर्वाण्येव वाक्यानि परब्रह्मात्मताभिप्रायेणेति[2]) । नन्वेव परब्रह्मणः सकाशाद्भेदे

(१) विष्णु पु० अं० १ अ० १२ श्लो ५३ ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

सति कथं विष्णुशिवप्रकरणस्थानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे साधकतयोपन्यस्यन्ते विचारकैरिति चेत्तयोरीश्वरकोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण (*अत एव।

त्रयाणामेकभावानां यो वै भिदामित्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात्सर्वोपनिषत्स्वत एव ब्रह्मतयोपदिश्यन्ते उपासनार्थमिति[१])परब्रह्मणस्तु स्वतो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो व्यपदेशः (*अत एव वैष्णवाः शैवाश्चाविवेकिनो विष्ण्वाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्ण्वादिपरतया व्याचक्षत[२])इति मन्तव्यम्। अनामरूपत्वं च परब्रह्मणो विष्णुपुराणादावुक्तम्।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे।
नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते॥

इत्यादिनेति। आत्मनः परे जीवादतिरिक्त इत्यर्थः।

पञ्चसूत्र्यां समासेन पूर्वाचार्यैः प्रवर्त्तितः।
वेदान्तनगरीमार्गो विज्ञानार्केण दर्शितः॥

पञ्चसूत्र्यां संक्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रप-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।
(२) अयं पा० २ पु० ना०।

ऽच्यते। ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण ब्रह्मणोऽशब्दस्य प्रधा-नादेः शास्त्रयोनित्वं वा निराकृतं(*ब्रह्मणः परमपुरु-षत्वं वा प्रसाधितं तदैक्षत बहु स्यामितीक्षणश्रुतेः[१])त-त्रेदमाशङ्क्यते, ननु प्रत्यासन्नकार्यकारितामपेक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगवत्तदैक्षतेत्यादिप्रयोगो ऽप्यचेत-नएव प्रधानादौ गौणो ऽस्तु तत्तेज ऐक्षत ता आ-प ऐक्षतेत्यादौ सह पठितवाक्ये गौणत्वस्यावश्यं वा-च्यत्वादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।

ईक्षणशब्दो गौण इति चेन्न, आत्मशब्दात् "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत" इत्यादिना प्रकृते सदीक्षित-रि जगत्कारणे तत्सत्यं स आत्मेति चेतनवाच्यात्मश-ब्दस्य प्रयोगात्प्रधानादेश्चाचेतनत्वादित्यर्थः। यच्चोक्तं गौणप्रायपाठ इति तदपि न। तत्तेज ऐक्षत इत्यादा-वपि तेजआद्यभिमानिदेवतानामेवेक्षितृत्वस्य अभि-मानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेणैव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वा-त्। मुख्यार्थसंभवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चेति। नन्वा-त्मशब्दस्यापि नानार्थतया प्रकृते भवत्यूर्मी जलात्मि-केत्यादिवदविभागाधारवाचित्वमेवास्तु तत्राह ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।

"आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य" इति वाक्यशेषे सदात्मनिष्ठस्य मोक्षकथनाच्चेतनवाच्येवायमात्मशब्दः "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुत्यन्तरे चेतनरूपात्मज्ञानादेव संसारनिवृत्त्यवगमादित्यर्थः । यच्चोक्तमात्मशब्दो नानार्थ इति । तदपि न। निरुपपदात्मशब्दस्याचेतने प्रयोगादर्शनाल्लाघवाच्च चेतन आत्मा पुरुष इतिकोषादिभ्यश्च चेतनमात्रशक्तत्वात्, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, अविभागलक्षणगुणेनान्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्वसंभवात्,अस्ति च श्रुत्यन्तरे ऽपि जगत्कारणे निरुपपद आत्मशब्दः"आत्मा वा इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय " मिति तस्मात्तदेकवाक्यतया ऽपि स आत्मा तत्त्वमसीतिवाक्ये चेतनवाच्येवात्मशब्दो न पुनरैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र समानार्थकः तथा सति पौनरुक्त्यापत्तेः अस्मन्मते च ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यनेन भवदुक्तात्मताया एव जगत्कारणे लब्धत्वान्न पौनरुक्त्यम् । स आत्मेत्यस्य चेतनार्थत्वादिति । ननु प्रधानोपासकस्यापि क्रममुक्तिः श्रूयत इति युक्तस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेश इत्याशङ्कायामाह ।

हेयत्वावचनाच्च ।

साक्षान्मोक्षहेतुत्वं परित्यज्य परंपरया मोक्षहेतुत्वे तदा तात्पर्यं कल्प्येत यदिसच्छब्दवाच्याया देवताया हेयत्वं समुक्षोः क्वापि श्रुत्योच्येत नत्वेवं अतो हेयत्वावचनात्साक्षान्मोक्षहेतुज्ञानविषयश्चिदात्मा मु-

ख्येच्छितैवात्र ग्राह्य इत्यर्थः। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोच्य" इति श्रेयान्तरनिरसनमपि क्रममुक्त्यभिप्रायेणेत्यनुचितं स्यादितिबोध्यम्। नन्वेवं आत्मशब्दादिहेतुत्रयेण प्रधानादावचेतने मा भवतु ईक्षणशब्दो गौणः सर्गादौ तूत्पद्यमाने जीवविशेषे तु गौणः स्यात् अदृष्टादिद्वारासन्नक्रियाकारित्वगुणयोगात्, आत्मशब्दादीनां त्रयाणां सूत्रत्रयोक्तानामुपपत्तेश्चेत्याशङ्कापरसूत्रत्रयेणेक्षणशब्दस्य जीवे गौणत्वं निराकरोति।

स्वाप्ययात्।

स्वाप्ययश्रवणादपि गौणो नेक्षणशब्दः जीवेष्वित्यर्थात्, एतदेव हि सत्कारणमीक्षितं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत" इति। तत्र पुरुषशब्दोक्तस्य जीवस्य लयाधारभूतमेव स्वशब्दोक्तं वस्तु सदाख्यं जगत्कारणमवगम्यते तच्च न जीवो भवितुमर्हति लयस्य भेदतन्त्रत्वेन स्वस्मिन्स्वलयासंभवात् अतः सदीक्षणश्रुतिर्जीवे ऽपि न गौणीत्यर्थः। नन्वाकाशादीनां पराऽप्रतिष्ठताभावेण स्वप्रतिष्ठितत्वव्यवहारवदेव जीवानामपि पराप्रलीनत्वेनैव स्वाप्ययव्यवहारः श्रौतो ऽस्तीति तत्राह।

गतिसामान्यात्।

मुख्य एवात्र स्वाप्ययो भवति कुतो गतिसामान्यात् "अथास्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्युत्तरवाक्ये सह पठितैर्मनआदिभिर्जीवानां गतेरप्ययस्य समानत्वौचित्यादित्यर्थः । मनआदीनां हि गतिः स्वभिन्नेष्वेव प्राणादिषु उक्ता तत्सहपाठाच्च । अथास्य प्रयत इति जीवस्य प्रयाणमपि स्वभिन्नवस्तुन्येवोचितं, तथा चाकाशदृष्टान्तवदत्र न गौणः स्वाप्ययोऽपि तु मुख्य एव मुख्यसहपाठादित्यर्थः किं च ।

श्रुतत्वाच्च ।

(*अत्रैव प्रकरणे वाक्यशेषे यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादिदृष्टान्तैर्जीवानां मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः[१]) तथा । श्रुत्यन्तरे मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वादपि मुख्यएवात्रापि स्वाप्ययो ग्राह्यः । श्रुत्यन्तरं च तद्यथा " प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तर" मिति अत्र हि स्वाभिन्ने प्राज्ञे जीवस्याप्ययः शब्दादेव श्रूयतइति । एतदेवाचार्यो वदिष्यति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रइति अथैवं स्वभिन्ने कथं स्वशब्द इति चेन्न, सर्वजीवानामात्म-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

तया ब्रह्मण एव मुख्यस्वशब्दार्थत्वादिति । ये तु स्वाप्ययादितिसूत्रत्रयेणापि यथा कथं चित्प्रधानकारणतानिराकरणमेव वर्णयन्ति तेषां जीवानिराकरणान्न्यूनता सूत्रकारस्यापरिहार्या । कथं वा शरीरादिष्विव प्रधानेऽपि जीवस्य स्वत्वेन स्वाप्ययहेतुना प्रधाननिराकरणं संभवतीति न विद्मः । यदपि गतिसामान्यादितिसूत्रे सर्ववेदान्तानां चेतनकारणत्वे तात्पर्यस्य समानत्वादित्यर्थं व्याख्याय तेन हेतुना प्रधानकारणत्वं निरस्यतइति वर्णयन्ति तदप्यसारम् । चेतनकारणतावाक्यानां सर्वेषामेव परैरुपचारपरत्वाभ्युपगमेन तथाविधतात्पर्यस्यैवासिद्धेः । एतेन श्रुतत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्यापि साक्षाच्चेतनकारणत्वश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणमित्यर्थोऽप्यपास्तः । सर्वविदित्यादिश्रुतिष्वपि देशकालादिविशेषव्यवस्थितसर्गहेतुत्वेन सर्वज्ञत्वाद्युपचारस्यैव परैरभ्युपेयत्वादीक्षणश्रुताविवेति न किं चिदेतत् । इदं पुनरिहावधेयम् । आचार्यैरभ्युपगमवादमाश्रित्यैव श्रुतितात्पर्यदार्ढ्यार्थं सूत्रषट्केन गौणत्वमीक्षणस्वाप्ययादीनां निराकृतं, वस्तुतस्तु मुख्यार्थे बाधकाभावेन गौणत्वमेवाप्रसक्तमिति बोध्यम् । यदि वापूर्वार्थकल्पनामात्रभिया श्रुतिषु गौणी वृत्तिराश्रीयेत तदा कोऽपि श्रौतोऽपूर्वः पदार्थो न सिद्ध्येत् सर्वत्रैव लक्षणादिना दृष्टमात्रार्थतासंभवादिति जितं प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकैश्चार्वाकैरिति, तस्मादीक्षणस्वाप्ययादिश्रुतिभिरेव प्र-

धानजीवाद्यतिरिक्त ईक्षितेश्वरः सिद्ध्यतीति मन्तव्यम् । प्रधानादिव्यावृत्तेरसिद्धौ श्रुत्यन्तरस्याप्रदर्शनात् । तस्मादीक्षत्यधिकरणेनैव प्रसाधितं ब्रह्मात्मैकरसैस्तत्तद्विशेषगुणमात्रैरेवावधारयिष्यत इत्यवधेयम् अन्यथा चानन्दमयाकाशाद्यधिकरणपरंपरास्वभ्यासब्रह्मलिङ्गादिहेतूनां वक्ष्यमाणानामसिद्ध्यापत्तेः । ब्रह्मण एवाऽसिद्धत्वेन तदभ्यासतल्लिङ्गादीनामप्यसिद्धेरिति शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेणाशेषविशेषतो ब्रह्म शास्त्रात्सिद्ध्यतीत्युक्तं, तत्रेक्षत्यधिकरणे स्वरूपतो ब्रह्मधर्मी प्रसाधितः इदानीमुच्चावचास्तद्गता गुणविशेषाः कल्पिता नामरूपकर्मादयः उपासनाद्यर्थं प्रतिपाद्या भवन्ति तदर्थं येषुयेषु वाक्येषु तत्तद्गुणवद्ब्रह्मपरेष्वापाततो ब्रह्मपरत्वं संदिह्यते, अन्यसाधारणधर्मनामादिभेदात्, तानि वेदान्तवाक्यानि परब्रह्मत्वेन मीमांस्यानि तत एव तत्तद्वाक्योक्तगुणानां ब्रह्मणि प्रतिपादनसिद्धेरित्येतदर्थमेतत्पादसमाप्तिपर्यन्तः परो ग्रन्थ आरभ्यते ।

आनन्दमयो ऽभ्यासात् ।

तैतिरीयके "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "तदेषाभ्युक्ता" "सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते" त्यनेनादौ सत्यत्वादिगुहाप्रविष्टत्वात्तद्गुणैर्ब्रह्मोपास्यत्वेन विधायास्यानन्तत्वगुहाप्रवेशौ प्रतिपादयितुं

ब्रह्मणः सकाशादाकाशादिक्रमेणान्नमयविराट्पुरुषपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा पश्चादन्नमयमारभ्यान्तरतः क्रमेण सर्वान्तर आनन्दमय आम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इति तत्र संदिह्यते, किमयमानन्दमयः प्रकृतं ब्रह्मैव, किं वा हिरण्यगर्भो, ऽथ वा प्रधानादिरिति, तत्र प्रतिभाति हिरण्यगर्भ एवायमानन्दमयः, अन्नमयादिविकारात्मप्राये पाठाद्विकारार्थकमयट्शब्दस्य हिरण्यगर्भे युक्तः सुखात्मकसत्त्वकार्यत्वात्। ननु ब्रह्मणि पुच्छत्वेनैव ब्रह्मणो निर्देशात्प्रकरणापेक्षया शब्दस्य बलवत्त्वाच्च। अथ वा प्रधानमेवास्तु तथा प्राचुर्यार्थकमयटः सुखदुःखमोहात्मकैः प्रधाने संभवात्, न तु ब्रह्मणि आत्मनो निर्गुणचिन्मात्ररूपत्वात्, तथा चानन्दादयः प्रधानस्येति वक्ष्यतीति। तत्रायं सिद्धान्तः आनन्दमय आत्मा ब्रह्मैव, कुतः अभ्यासात् ब्रह्मण्यानन्दमयतायाः पुनःपुनर्वचनात्, "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः" "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" वाक्यशेषे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती" त्यादिश्रुत्यन्तरेषु चेत्यर्थः। ननु प्रचुरानन्दत्वस्यैवायमभ्यासो नानन्दमयत्वस्येति चेन्न। अरण्यमयो ग्राम इत्यादाविवात्र मयटःप्राचुर्यार्थताया एवोत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्," नन्वेवं सहपाठादन्नमयादिरपि ब्रह्म स्यात्

आनन्दमयत्ववदन्नमयत्वादेरप्यौपाधिकत्वसंभवादि-
ति चेत्। न। अन्नादिष्वेव ब्रह्मदृष्टेः कथनात् न पु-
नर्ब्रह्मण्यन्नादिप्राचुर्य्यस्येति वैषम्यात्। अथैवमानन्द-
मयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदवयवे ब्रह्मशब्दप्रयोगो "ब्रह्म-
पुच्छं प्रतिष्ठे"ति। मैवम्। सोपाधिनिरुपाधिभेदेनाव-
यवविभागकल्पनात्। ननु भवन्मते ऽधिष्ठानरूपस्य ब्र-
ह्मणो ऽनानन्दत्वात्कथमानन्दमयावयवत्वमिति चेत्,
यथा अप्राणस्याप्याकाशस्य प्राणाधारत्वेन काल्प-
निकं प्राणमयपुच्छरूपप्रतिष्ठात्वं तथैवेति गृहाण।
यथा चानन्दस्य नात्मस्वरूपत्वं न वाऽऽत्मधर्मत्वं त-
थोक्तं पञ्चसूत्र्यां,वक्ष्यते चा'नन्दादयः प्रधानस्य''प्रि-
यशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे' इतिसूत्रयो-
रिति ग्रन्थबाहुल्यभिया नेह प्रस्तूयते,तस्माद्ब्रह्मणः स-
त्यसंकल्पत्वादिवत्पूर्णानन्दत्वमप्यौपाधिकमप्युपास्या-
र्थमेवात्र मीमांसितं, न पुनश्चैतन्यवदात्मधर्माभिप्राये-
णेति मन्तव्यम्। एतेनानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वा-
वधारणेन तद्वाक्यशेषीभूता अपरे ऽपि गुणा"एष ह्ये-
वानन्दयति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य"
इत्यादिभिरुक्ताः ब्रह्मणि प्रतिपादिता भवन्तीत्याश-
यः। आधुनिकास्तु श्रुतावानन्दमयः कारणोपाधिर्जी-
वो वा भवतु, न तु ब्रह्म, ब्रह्मणः पुच्छत्वेनैव निर्द्देशात्
आनन्दमयस्य विकारप्राये पाठाच्च। सूत्राणित्वेवं
योजनीयानि आनन्दमयवाक्ये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
मुख्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं, न तु गौणं हिरण्यगर्भादि। कु-

तः अभ्यासात्, असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेदवेदिति निगमनश्लोके ब्रह्मणः केवलस्य पुनरुच्यमानत्वात्, निरुपपदब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् आगामिसूत्रेषु च विकारादिशब्दानवयवादिलक्षणया व्याख्याय यथा कथं चिदर्थः कर्तव्य इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। सूत्रे यथाश्रुतार्थत्यागानौचित्यात् (*लिङ्गपुराणादिविरोधाच्च, यथा लैङ्गे शिववाक्यम्।

अन्नमयो ऽसौ भूतात्मा सो ऽन्नप्रचुरको यतः।
प्राणमयश्च प्राणात्मा संकल्पात्मा मनोमयः॥
विज्ञानात्मा जीव एव विज्ञानमय उच्यते।
य आनन्दमयो ह्यात्मा दयात्मा परमेश्वरः॥
सो ऽहमेव जगत्सर्वमहं सर्वत्र संस्थितः।

इति[1])। ननु विकारवाची मयडन्ताऽऽनन्दमयशब्द औपाधिकानित्यानन्दं परं ब्रह्म न वक्तुमर्हति, ब्रह्मणो ऽकार्यत्वात्, किं तु तत्कार्यभूतं हिरण्यगर्भादिकमेवेत्याशङ्कापाकरोति।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्।

अन्नरसमयसाहचर्येणानन्दविकारवाचकान्मयट्शब्दान्नानन्दमयः परब्रह्मेति चेन्न, प्राचुर्यात्, "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यादिवाक्यशेषे प्राचुर्यश्रवणान्न

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

विकारार्थतेति शेषः । यच्चोक्तं सहपठितस्यान्नरसमयस्य विकारत्वम् । अन्नात्पुरुषइति श्रवणादिति तन्न, अन्नात्पुरुष इतिवचने तर्ह्यन्नविकारत्वमेवायाति, न त्वन्नरसविकारत्वम्, अन्नरसमय एव च पुरुष आद्यपर्य्यायप्रोक्तो ऽन्नमय इति, अतो नास्ति विकारप्रायपाठः, प्रत्युत प्राणमयमनोमयादिप्राचुर्य्यप्रायपाठादन्नरसमयस्यापि तत्प्राचुर्य्यार्थकतैव निर्णीयते । प्राणमयान्तर्गताकाशस्यापि प्राणप्राचुर्य्यस्यैवानुभवसिद्धत्वात्प्राणविकारत्वानुपपत्तेश्च, आनन्दमयस्य च प्राचुर्य्यार्थकत्वं श्रुतेरेवावगम्यते । मनुष्यमारभ्येत्तरोत्तरस्मिंस्थाने शतगुणानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतिपादनादिति । इतश्च न विकारार्थे मयट् ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

आनन्दहेतुत्वं ह्यानन्दमयस्य व्यपदिशतीति वाक्यशेषः "एष ह्येवानन्दं याती"ति आनन्दयतीत्यर्थः स च व्यपदेश एवकारघटितो न विकारत्वे सत्युपपद्यते । आनन्दमयानन्दयितुरन्यस्यापि प्रसक्तेः । यद्वा आनन्दहेतोर्ब्रह्मणो ऽप्यानन्दमयमध्ये (*पुच्छरूपेण[1] व्यपदेशान्न विकारार्थतेत्यर्थः । तथा प्राणहेतोराकाशस्य प्राणमयमध्ये पाठात्प्राणमयस्यापि न विकारार्थतेति प्राचुर्यार्थतैव सर्वत्र ग्राह्या, मनोमयविज्ञा-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

नमययोः परिपठितेषु च श्रद्धा यजुरादिषु तद्विकारेषु मनोबुद्धिप्राचुर्य्यं मनोबुद्ध्योस्तेषु मुख्यकारणत्वाद्बोध्यम् । यथा मनःप्रचुरं सुखं, यथा वा तेजः प्रचुरं रूपमिति । न केवलमभ्यासादेवानन्दमयो ब्रह्म अपि त्वितो ऽपीत्याह ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

चोदितौ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादौ मन्त्रात्मके वर्णे यत्प्रकृतं ब्रह्म तन्मान्त्रवर्णिकं तदेव च गुहाप्रविष्टत्वेन प्रतिपादयन्त्या ब्राह्मणश्रुत्या आनन्दमयरूपेण गीयते स्तूयते नत्वितरः मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्,एकस्य प्रकरणेऽन्यस्याप्रकृतस्य स्तव्यत्वानौचित्याच्चेर्थः। अन्नमयादीनां चतुर्णां चानन्दमयशेषत्वेनैवोपयोगः संभवति आनन्दमयस्त्वनन्यशेष इति तस्याब्रह्मत्वे वाक्यभेदो ऽपरिहार्य एव। न चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"श्रुतिर्नोपपद्येत शारीरस्य जीवस्यानन्दमयात्मत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं, तदर्थाज्ञानात् ,तस्यां हि श्रुतौ तस्येत्यंशविचारणमेव पूर्वस्येत्यनेन कृतम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर आत्मेति प्रतिपादयितुम्,तथा च पूर्वस्य विज्ञानमयस्य य आत्मा स एष एवेति श्रुत्यर्थः । तत्र च शारीरशब्द आधाररूपेणैव तत्प्रविष्टत्वेनाप्यात्मा भवतीति बोधयितुं प्रयुक्तः, न तु शारीरो ऽत्र प्रकरणे जीवः ब्रह्मप्रकरणाज्जीवानां चानन्दमयं विहायापरकोषचतुष्टये

ष्वेवान्तर्भावात्,"स स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिना कोषेष्वेव पुरुषत्ववचनादेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादावात्मत्ववचनाच्च, (*आत्मशब्दस्यात्र गौणत्वे तु विज्ञानकोशमात्रं जीवस्तु उक्तलिङ्गपुराणादि[१])तिबोध्यम्। इदानीं जीवविशेषस्यानन्दमयश्रुत्यर्थत्वे बाधकमाह।

नेतरोऽनुपपत्तेः।

इतरो हिरण्यगर्भादिरूपो जीव आनन्दमयो न भवति, कुतः, अनुपपत्तेः, "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादीनां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यन्तानां ब्रह्मलिङ्गानां जीवे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः। जीवानां हि संकल्पपूर्वकासंकुचितसर्वस्रष्टृत्वं न सम्भवति। स्वसृष्टौ स्वसंकल्पासम्भवात्, सृष्टेः पूर्वं करणाद्यभावात्, अत एव स्वकृतेः स्वोत्पत्तिरपि न संभवति। ननु स तपस्तप्त्वेति श्रवणाददृष्टद्वारा प्राग्भवीयसंकल्पकृतिभ्यां सर्वोत्पादकत्वं जीवविशेषस्य संभवतीति चेन्न,तथापि स्वपूर्वापरान् सर्गान्तरान्प्रति स्वस्याकारणत्वेन सर्वस्रष्टृत्वे संकोचतादवस्थ्यात्संदेहस्थले वैशेषिकीत्वतर्कानुगृतीतमेको देवः सर्वभूतेषु

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

गूढ इत्येकनित्येश्वरबोधकश्रुत्यन्तरमनुसृत्यैव प्रकृतश्रुत्यर्थावधारणौचित्याच्च, साक्षात्कर्तृपरत्वसंभवे परम्परयाकर्तृपरताया अन्याय्यत्वाच्चेति। या च तपःश्रुतिः सा सृष्टिध्यानपरा "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुत्यन्तरात्, तत्रापि मानसं कर्मैवोक्तमिति चेन्न, तस्य निर्णीतब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मणश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टतया पतञ्जल्यादिभिरुक्ततया तन्मूलभूतश्रुत्या सदा कर्माभावावगमात् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे"त्यादिपरमेश्वरप्रकरणस्थप्रत्यक्षश्रुत्या 'धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं पुण्यपापयोरि'त्यादिस्मृत्या च स्फुटमीश्वरस्य सदा कर्मप्रतिषेधाच्च। वस्तुतस्तु ब्रह्मप्रकरणे तपःश्रुतिस्तेजःपरा, तेजः सृष्ट्वैव छान्दोग्ये जगत्सर्जनात्, यस्य ज्ञानमयं तप इत्यत्र तपःशब्देन तेजस एवोक्तत्वाच्च। तपसा चीयते ब्रह्म ततो ऽन्नमभिजायत इति तत्पूर्ववाक्यस्य लोकानुसारित्वौचित्यात्, तेजसश्च ज्ञानमयत्वमीश्वरध्यानजत्वादिति।

भेदव्यपदेशाच्च।

इतश्च न जीव आनन्दमयः कुतो भेदव्यपदेशात् एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यनेनेत्यर्थः अयं भावः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः पुरुषाः स्थूलशरीरप्राणम-

नोबुद्ध्युपाधिका जीवभेदा एव, तत्र स्थूलशरीरिणो मनुष्यादयः तेषां स्थूलशरीरं विना भोगाद्यभावात्, प्राणादिशरीरिणश्च विविधा देवा उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः सूक्ष्मशरीरैरेव पूर्वनिरपेक्षैस्तेषां भोक्तृत्वात्, श्रुतौ च विज्ञानमयादूर्ध्वं क्वापि जीवावस्था नास्ति बुद्धिं विना जीवव्यवहाराभावात्, तथा च श्रुतिः“कतम आत्मेति यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इति या चान्या जीवावस्था विलयरूपा सा श्रुतिषु नदीसमुद्रवदविभागत ईश्वराद्भेदेन नोच्यते ‘परे ऽव्यये सर्वएकीभवन्ती’त्यैव श्रवणात्, एवं च सति विज्ञानमयाद्बुद्ध्यवच्छिन्नजीवाद्भेदेनोच्यमान आनन्दमयो न जीवो भवितुमर्हति विज्ञानमयावस्थाया उपरि जीवानां ब्रह्मण्येकीभावस्यैव श्रुतिषु कथनात्, तस्माद्विज्ञानमयावस्थजीवस्याऽन्तस्थो ऽन्तर्याम्येवानन्दमय इति गम्यते, तद्भेदेन तदन्तरत्ववचनादिति, एवमेव समानार्थके श्रुत्यन्तरे ऽपि भेदव्यपदेशो ऽस्ति“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत” इति। केचित्तु“रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती”ति वाक्यशेषे रसशब्दवाच्यादानन्दमयाल्लब्धव्याल्लब्धुर्जीवस्य भेदे ऽव्यपदेशादिति सूत्रार्थमाहुः, तन्न। अत्र वाक्ये भेदवाचकशब्दाभावात्। आर्थिको भेद इति चेन्न, ‘आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जित’ इत्यादिस्मृतावभेदे ऽपि लब्धलब्धव्यव्यवहारदर्शनादिति। ननु सूत्रकारेण

जीवब्रह्मणोर्भेदः कथमुच्यते "तत्त्वमसि स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्याद्यभेदप्रतिपादकवाक्यशतव्याकोपादिति चेत्। न। भेदप्रतिपादकसूत्रजातबलेनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादीनां ब्रह्मात्मतामात्रे तात्पर्यस्य विस्तरेण पञ्चसूत्र्यां, व्यवस्थापितत्वात्, अखण्ड तात्पर्यस्य च प्रयोजनादिभिः पराकृतत्वात्स एव जीव इत्यादिवाक्यानां च जडसाधारण्येनाविभागलक्षणाभेदपरत्वस्य तत्रैव व्याख्यातत्वात्, अखण्ड ताश्विकाभेदस्य मोक्षेऽपि तु विवेकाख्यभेदबोधकनेतिनेत्यस्थूलादिश्रुतिशत विरोधेन 'विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र' त्यादिश्रुतिशतविरोधेन चापास्तत्वात्। अत एव भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वस्योक्तत्वात्, ग्रन्थ बाहुल्यभिया तु नात्र विपुली क्रियते पुनश्च यथास्थानमेतद्विस्तारयिष्यामः। यत्तु अखण्डतात्वादीनामौपाधिकभेदपरत्वेन भेदसूत्राणां व्याख्यानं तत्तदा कथं चित्संभाव्येत यदि 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि' त्यादिसूत्रैरभेदवाक्यानां भेदाभेदपरत्व(१) माचार्यैनाचक्षीतेति। ननु मा भवतु जीव आनन्दमयः प्रधानादिकं तु स्यादित्याशङ्क्याह॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा।

श्रुतिषु संक्षेपेणोक्तम्। विशेषतो विस्तरतश्चा-

(१) भेदाभेदपरत्वमिति २ पु० पा०।

नुमीयते स्मर्यतइत्यनुमानं प्रधानादिकं तदप्या-
नन्दमयवाक्येनापेक्षणीयं, "कुतः कामात्सो ऽकामय-
ते"ति कामनाश्रवणादित्यर्थः। ननु "कामः संकल्पो
विचिकित्से"त्यादिश्रुत्या कामस्य प्राकृतत्वप्रतिपादना
त्, कामश्रुतिः प्रकृतेरानन्दमयत्वसाधिकैवेति चे
न्न, तात्पर्यापरिज्ञानात्, नहि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादी
सकलां सृष्टिं संकल्पपूर्विकां वदति बौद्धसृष्टेरेव सांक-
ल्पिकत्वाभ्युपगमात्, न त्वबुद्धिपूर्वकस्य महदादिरूप-
प्राकृतसर्गस्य अत्र तु महत्तत्त्वस्य विज्ञानाख्यस्यापि
सृष्टिं, संकल्पपूर्विकां श्रुतिर्वदति "सो ऽकामयते"त्या-
दिना "विज्ञानं चाविज्ञानं चे"त्यन्तेन, अतः कामपूर्वक-
विज्ञानादिस्रष्टृत्वेन केवलं प्रधानं नानन्दमयः प्रधाने
नित्यसंकल्पाङ्गीकारे तु सिद्ध एव नित्यः सर्वज्ञ ईश्व-
रः, संकल्पज्ञाननियतत्वात्, तथा च प्रधानाख्यो-
पाधिमानसुख्यश्चेतनविशेष एवानन्दमय उचितः न
तु तदुपसर्जनीभूतं प्रधानं, किं च सर्वजनीनानु-
भवानुसारेण ब्रह्मव्याख्यानायोपदिशति श्रुतिः लो-
के च स्फटिकलौहित्यवदौपाधिको ऽपि कामा-
दिर्ज्ञानसामानाधिकरण्येनैव व्यवह्रियते। विद्य-
था अहं जानामीतिवदहमिच्छाम्यहं सुखीत्यादिव्यव-
हारस्यात्मन्येव सर्वैरभ्युपगमात्, न तु प्रधानादौ।
विचारादेव तु प्रधानादावित्युच्यते तस्मादानन्दका-
मादेः प्राकृतत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिलोकानुसारि-
वाक्यस्य केवले प्रधाने ऽचेतनत्वादसंभव इति साधू-

त्वम्, अपि च यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्य्येते तत्फलभोक्तृतया स्वामित्वात्, तथो-पाधिस्थाः सर्वे व्यापारास्तदध्यक्षचेतनेषूपचर्यन्ते स्वा-मित्वात्, न तु विद्वद्भिरप्यन्यत्र व्यपदिश्यन्ते, अ-नादिवाग्व्यवहारानुसारात्, अतः कामस्योपाधिध-र्मत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिश्रुतिरचेतने ऽनुपपन्नैवेति। इतश्च जीवो वा प्रधानादिर्वा नानन्दमय इत्याह।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति।

किं च अस्मिन्प्रकरणे अस्य इतरशब्दोक्त-जीवस्य तद्योगं तत्रानन्दमये योगमविभागं वेद्य-तया श्रुतिः शास्ति उपदिशति "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" तत्त्वेव भयं विदुषो ऽमन्वानस्येति अस्या-यमर्थः यदा एव जीवएतस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मणि अ-दृश्ये चक्षुराद्यगोचरे ऽनात्म्ये आत्मान्तरशून्ये पर-मात्मनो जीववदात्मान्तराभावात् अनिरुक्ते विशिष्य शब्दागोचरे ऽनिलयने जीववल्लयशून्ये सदा प्रबुद्धे भयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामविभागं समुद्रे नद्या इव विन्द-ते लभते, लाभश्चात्रानुभवरूप उत्तरवाक्यात्, अथ त-दनुभवानन्तरमेव स विद्वान्संसारभयादुत्तीर्णो भवति यदा तु एतस्मिन्नुतमरं अल्पमपि अन्तरं विभागं

कुरुते अहं ततः पृथक् स्वतन्त्रइति मन्यते, अथ तस्य संसारभयं भवति यतस्तदेव ब्रह्मामन्वानस्याचिन्तकस्य भयं भयहेतुर्विदुषो विद्वद्दृष्ट्येति। न च जीवे स्वस्यविभागः संभवति तस्य भेदतन्त्रत्वात्, नापि प्रधाने ऽन्यत्र वा ऽचेतने अविभागवेदनाज्जीवस्याभयमात्यन्तिकं संभवति, अतो न तयोरानन्दमयत्वमिति। यथानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन परमानन्दत्वादयो ऽभ्यर्हितगुणा ब्रह्मणि मीमांसिता, एवं गुणान्तरावधारणाच्च, श्रुत्यन्तरे ऽपि ब्रह्मपरत्वमवधारयति

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्।

कारावषष्ठाध्याये "श्रूयते स वा एव महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्व्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्यादि"। तत्र संशयः,किमयं सिद्धजीवो हिरण्यगर्भादिरथ वा परमेश्वर इति,विज्ञानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामान्यवाचित्वात्। तत्र प्राप्तं, जीव एव,जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभिर्जीवस्य पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्,"किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यज्योतिरि"त्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्पराभिः तथा मध्ये ऽपि"स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयश्चक्षुर्मय"इत्यादिना,यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भव-

ति पापकारी पापी भवतीत्यन्तेन जीव एवाभ्यस्यते जीवे चात्र ब्रह्मशब्दो,हिरण्यगर्भभावेन बोध्यः प्राजापत्यं ब्राह्मं वा रूपं तनुत इत्यव्यवधानतः प्रागुक्तत्वात्, शयनमपि च जीवे सुखेनोपपद्यतइति एवं प्राप्ते आह। अन्तरत्र ब्रह्मैव भवितुमर्हति कुतः तद्धर्मोपदेशात्सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामत्रोपदेशात्, जीवानां सिद्धानामप्यसिद्धदशायां प्रतिहतेच्छतया पूर्वमुक्तान् प्रत्याधिपत्याद्यभावात्सत्कर्मणैव भूमपदप्राप्तेश्चेति। न च प्रकरणाद्यनुरोधात् सर्ववशित्वादिषु सर्वशब्दस्य संकोचः कर्त्तव्य इति वाच्यम्। ब्रह्मणो ऽपि सन्निहितावान्तरप्रकरणात्,"अथ मर्त्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत"इत्यादिना हि। अथायमशरीरो ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैवेति मध्येन। एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इत्यन्तेनावान्तरवाक्येनोपस्थिते ब्रह्मणि किं तदित्याकाङ्क्षया यथोक्तवाक्यं प्रवर्त्ततइति। शयनं चोपचरितं ब्रह्मण्यपि सुप्रसिद्धं सर्वभूतगुहाशयइत्यादिवाक्येषु। वस्तुतस्तु अस्मिन्नपि संवादे परब्रह्मैव महाप्रकरणित्वेयं तत्रैवोपसंहारात्फलप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञेयत्वेन विधानाच्च। जीवद्वारा च ब्रह्मणः प्रतिपादनाय जीवस्यादौ विस्तारितत्वात्,प्रकरणित्वं भ्रमादेवावगम्यते,अत एव समस्तावस्थासहिते जीवे प्रतिपादिते ऽपि पुनर्जनकेन पृष्ट अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ततो याज्ञवल्क्य-

न प्रतिपादिते परब्रह्मणि जनको ऽन्यत्र पप्रच्छेति, याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे च जीवब्रह्मसाधारणात्मसामान्यस्यैव प्रकरणित्वं न तु केवलब्रह्मणः जडविवेकमात्रस्य ज्ञेयत्वेनोक्तत्वादतो न जीववाक्योच्छेद इति बोध्यम्। एतद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन "स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो हि गृह्यत" इत्यादिनोक्ता विवेकासङ्गत्वादयो गुणाः ब्रह्मणि प्रतिपादितास्तत्त्वज्ञानोपयोगिन इति द्रष्टव्यम्। न केवलं धर्मव्यपदेशादेवात्रान्तस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः। अपि तु।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः।

भेदव्यपदेशादपि जीवादन्यो ऽत्रान्तस्थ इत्यर्थः भेदव्यपदेशश्च यथा वाक्यशेषे येषां नो ऽयमात्मा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति आधाराधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वात्। न चास्मच्छब्द आत्मशब्दश्चात्मसंघातमात्रपर इति वाच्यम्। मुख्यार्थपरित्यागेन संघातलक्षणायां प्रमाणाभावात्। "आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इतिश्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च। न च तत्राप्युपाधिमात्रलक्षणा संभवति यः प्राणेषु तिष्ठन् यो मनसि तिष्ठन् यः चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिपृथग्वचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नितिवाक्यात्तु सुतरां सर्वभूताख्यजीवात्मस्थत्वं लब्धमेव, तथा "पश्यत्स्विहैव निहितं गुहाया"मितिश्रुत्या च तदेकवाक्यतयाप्यात्मशब्दो

नात्र संकोचयः, तथा प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिरित्यादिस्मृतिशतानुमिततन्मूलश्रुत्येकवाक्यतयापि नात्र संकोचो युक्तः। न च तथापि पूर्वपूर्वसर्गसिद्धजीवेष्वेवान्तर्यामितां प्राप्तेषु तदितरजीवानामात्मनिष्ठतयोपास्यत्वेन भेदव्यपदेशोपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धानां प्रतिसर्गमनेकत्वेनैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया सर्वभूतस्थस्यैकस्यैवात्मनो ऽन्तरात्मनिष्ठत्वेन सर्वजीवैः सर्वसर्गेषूपास्यत्वनिर्णयात्कदाचित्प्रकरणवशादेव कुत्वचिद्वाक्ये फलविशेषार्थं हिरण्यगर्भादिरूपसिद्धानामुपास्यत्वसंभवादिति। आधुनिकास्त्वस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थं "य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिवाक्यमप्युदाहरन्ति,स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इतिवाक्यशेषे च ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मपरत्वमस्य वर्णयन्ति। तन्न। पाप्मभ्य उदयस्य पापविनाशरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात्, धर्मान्तरस्य चानुक्तत्वात्, प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठितया च देवताविशेषत्वावधारणाच्च। न चादित्यास्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आदित्यस्यान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मरणात्।

ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम्।
वेदमूर्त्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः[1]) ॥

---

(१) अ० ५२ श्लो० २४।

इतिमात्स्यादिषु त्रयाणामपि मध्ये हिरण्यशब्दो हिरण्यगर्भएवात्रोपास्यत्वेन गम्यते । किं च ।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती ।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
केयूरवान्कनककुण्डलवान् किरीटी ।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

इतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्मयस्य सूर्यमण्डले उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्यश्मश्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव न परमेश्वरपरत्वं अपि च यस्मिन्वाक्ये रूपं संस्थानादिकं श्रूयते तत्र तद्रूपिदेवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः असाधारण्यात्, ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपतायाः ‘ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति’ सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्, क्वचित्तु प्रकरणादिबलाद्देवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवारूपो ऽपीश्वर उपास्य इष्यते, न चात्र तथा बलवत् प्रकरणादिकमस्ति अन्यथा च देवतोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः, सर्वत्रैव ब्रह्मोपासासंभवात् लीलाविग्रहो ऽपि च विष्ण्वादिदेवतानामेव स्वस्वाधिकारसंपादनार्थं न त्वीश्वरस्य “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः न तस्य कार्यं करणं च विद्यत”इत्यादिश्रुतेः संकोचे प्रमाणाभावात् । विष्ण्वादयस्तद्देवताराश्चावेशावतारा एव परमेश्वरस्येत्युक्तमीचतेर्नाशब्दमित्यत्र तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

स देवो ऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।
करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः ॥

इतिदिक् । उक्तवाक्यनिर्णयेन सर्ववशित्वादयो गुणा मीमांसिताः इदानीमाकाशादिविभूतिरूपि ब्रह्मपराणि वाक्यानि तत्तद्वाक्योक्तगुणनिर्णयाय मीमांस्यन्ते पादसमाप्तिं यावत् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।

काण्वचतुर्थाध्याये पठ्यते सुषुप्तं जीवं प्रकृत्य एतत्सुप्तो ऽभूदा एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदा ऽभूत्कुत एतदागादित्यस्य " प्रत्युत्तरे तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत "इत्यादि । तत्राकाशः किं भूताकाशः, किं वा तद्देवता, किं वा परं ब्रह्मेति, संशयः, उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिशब्दवन्मुख्यवाक्ये ऽप्याकाशादिवाचकस्याकाशशब्दस्य श्रवणात्, अन्यतमस्य गौणत्वे नियामकाभावात् , त्रयाणामेव च सर्वाधारत्वाविशेषाच्च । तत्रायं निर्णयः,आकाशः प्रकृतः परं ब्रह्म, कुतस्तल्लिङ्गात्,लिङ्गानि च स यथोर्णनाभि स्तन्तुनोच्चरेद्द यथा ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्य एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति उत्तरवाक्ये वच्यमाणदृष्टान्तनामादीनि सर्वोत्पत्तिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् , अचेतनस्य

भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वाच्च देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वस्याकारणत्वात्, य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवतायाः ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च। सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातं तत्र हि सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमितिश्रुत्यैव स्पष्टमुक्तं तथा।

चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादिसकलं जगत्।
असत्यं सत्यरूपं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षयेति॥

स्कान्देऽप्युक्तश्रुतिसमानार्थके ब्रह्मण एव सत्यसत्यत्वलब्धमिति। तस्माच्छब्दसाम्येऽपि ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवाकाशशब्दार्थः आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिर्लेपत्वादिगुणलाभाय स्तुत्या प्रयुक्तो मुख्ये चन्द्र शब्दवत्, अत एव परमे व्योमन्प्रतिष्ठितेत्यादिबहुषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते एतेनागाम्यधिकरणेष्वपि प्राणज्योतिरादिशब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशकत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः। नानार्थताया गङ्गायां घोष इतिवल्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति। वस्तुतस्तु आकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दाः आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः तत्र शयनमाकाशलिङ्गमस्ति शयनं हि व्यापारोपरमः स च करणवर्गस्य

स्वस्वगोलकपरित्यागेन हृत्पद्मस्थशून्यप्रदेशावस्थानादेव भवतीति, वक्ष्यामश्च ब्रह्मपरज्योतिर्वाक्ये ज्योतिषो भौतिकस्य लिङ्गं तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीत्यादि। मनुष्यादिशब्दवच्चैवं सति निरूढलक्षणयैव शक्तितुल्यया युक्त आकाशादिशब्दस्यापि तेषामात्मनि ब्रह्मणि प्रयोगः।

लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्सन्ति पार्वति।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम्॥

इत्यादिस्मृतिरिति। अयमेव च पक्ष आचार्यसंमत इति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिवक्ष्यमाणसूत्राद्गम्यते तेन हि सूत्रेण जीवप्राणरूपाभ्यामेव ब्रह्मोपासना सिद्धान्तमेष्यति अस्मिन्नपि पक्षे परमे व्योमन्नित्यादौ रूपकमेव। आधुनिकास्तु अस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यप्रथमपाठकस्थवाक्यमिदमुदाहरन्ति "अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति अत्र सर्वभूतकारणत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याहुः, तत्र प्रकरणादिशून्यात्केवललिङ्गात् श्रुतेर्बलवत्वात्, न ह्यत्र वाक्ये अस्मदुदाहृतवाक्यवद्ब्रह्मणः प्रकरणं श्रुतिर्वास्ति श्रुतिलिङ्गेत्यादिपूर्वमीमांसासूत्रेण च शब्दोपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वमवधारितं नाप्यत्र ब्रह्मलिङ्गमस्ति अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र हि

भूर्लोकस्थजना एवोक्ताः प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात्, एवं च सर्वाणि भूतानीत्यादिब्रह्मलिङ्गं भङ्गं वति आकाशसाधारण्यादाकाशादृष्ट्यादिद्वारैषां भूर्लोकस्थानां सर्वभूतानां सृष्टिस्थितिसंचारादिति। पूर्ववदेवाह ।

अत एव प्राणः

ब्रह्मप्रकरणशब्दवति श्रुत्यन्तरे पूर्वसूत्रोदाहृतवाक्यसदृशं वाक्यं श्रूयते "क्वैष एतद्वा लोके पुरुषो शयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने, यदा सुप्तः स्वप्नं न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्तइत्यादि । अत्र सर्वं पूर्वसूत्रवद्बोध्यम् । अत एवेति जगन्नाभिदृष्टान्तादिरूपात् ब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः। अत्राप्याधुनिकाः छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थमेव वाक्यान्तरमुदाहरन्ति "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंतीति । तत्र दूषणं पूर्वसूत्रवदेव बोध्यम्, अधिकं तु अत्रादित्याभ्यां सह पाठो ब्रह्मपरत्वे बाधक इति । पूर्ववदेवाह ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।

छान्दोग्यतृतीयप्रपाठकइदमाम्नायते "अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तत् यदिदमन्तः पुरुषे ज्यो-

ति" रिति अत्र किमादित्यादिज्योतिरुच्यते, किं वा भूतज्योतिर्भावापन्नः परमात्मेति, संदिह्यते, ज्योतिःशब्दाद्ब्रह्मणश्च पूर्ववाक्यसन्निहितत्वात्, तत्रायं निर्णयः ज्योतिरिह ब्रह्म, कुतः चरणाभिधानात्, पूर्वस्मिन् वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्, "एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादो ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति" मन्त्रेण तत्र यतश्चतुष्पाद्ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिनिर्दिष्टं तस्यैव चरणत्रयस्यात्र ज्योतीरूपेणाभिधानात्, द्युसंबन्धप्रत्यभिज्ञाबलेनोचितत्वादित्यर्थः आदित्यादिज्योतिस्त्वसन्निहितम् अतः पूर्ववाक्यस्थपुरुषादिशब्दलिङ्गादिबलात् ज्योतिःशब्दो ऽत्र ज्योतिः(*शक्ति[1]) शबलब्रह्मपरो न केवलब्रह्मपरश्च केवलब्रह्मपरत्वे तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य नदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति ज्योतिलिङ्गानुपपत्तेः।

छन्दो ऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो ऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम्।

ननु पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये चतुष्पात्त्वेन ब्रह्म न प्रक्रान्तं गायत्रीमेव प्रक्रम्य तामेवभूतपृथिवीशरी-

---

(१) उपाधि विशिष्ट पु० पा०।

रहृदयभेदैर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा गायत्री त-देतदेवाभ्यनूक्तमेतावानस्य महिमेत्यादिना गायत्र्या-ख्यछन्दस एवाभिधानादिति चेन्न। तथा चेतोऽर्प-णनिगदात्, गायत्र्याख्यछन्दोविभूत्या तदनुगते ब्रह्म-ण्येव चेतःसमाधानस्य कथनात्, हि यस्मात्तथा दर्श-नश्रुतिर्वर्तते ततो ज्यायांश्च पुरुष इति, केवलगायत्र्यां पुरुषत्वासंभवादित्यर्थः,गायत्री छन्दसामहमितिस्मृ-तिरप्येवं दृश्यतइति, किं च।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्।

एवं गायत्रीद्वारा ब्रह्मण्येव चित्तसमाधानं भू-तादिपादकथनोपपत्त्यर्थमपि मन्तव्यमित्यर्थः। न हि ब्रह्मापरिग्रहे भूतपृथिवीशरीरहृदयानां चतुर्णां पा-दानां छन्दसि संभवः परिच्छिन्नत्वात्। ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौराधारत्वेन निर्द्दिष्टा इह तु यदतः परो दिवो ज्योतिरिति पञ्चम्या द्यौर-वधित्वेनेत्युपदेशभेदान्न तत्रोक्तस्यात्र प्रत्यभिज्ञानम-स्तीति सूत्रावयवेनाशङ्क्य समाधत्ते।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्न-प्यविरोधात्।

नायं दोषः उभयस्मिन्नप्यस्मिन्नुपदेशेऽर्थ-स्याविरोधादर्थैक्यादित्यर्थः। यथा हि वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युभयथैक एव श्येनो

इत्याग उदीयमान उपदिश्यते सामान्यतो बोधितो ऽपि इत्याग्रसंलग्नश्येनान्तरव्यावृत्तये परत इति। यथैव दिव्येव सज्ज्योतिरवच्छिन्नं ब्रह्म दिवआरम्भकज्योतिर्व्यावृत्तये दिवः पर इत्युच्यते। एवं हि समिष्टिलिङ्गशरीरभावापन्नं ज्योतिर्विराडाख्यस्थूलशरीरस्य द्युशिरसि स्थितं लभ्यतइति, इदं च लिङ्गादेहतापन्नं ज्योतिरिति अस्यैव चोपपत्तेब्रह्मेत्यागामिसूत्रात्, श्रुत्यनुसारिणोबोध्यम्। यद्यपि लिङ्गशरीरं सप्तदशावयवकं सूक्ष्मपञ्चभूताश्रितमेव तथापि (*ज्योतिःप्राधान्याद्वैशेष्यात्तद्वादेतिन्यायेन[१])ज्योतिरित्युच्यते तस्मिन् ज्योतिष्यनुगतश्चान्तर्याम्यत्र ज्योतिःशब्दार्थो बोध्यः। तदेतत् श्रुत्योक्तं यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इदं वा व तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिरिति प्रदीपकलिकाकारं हृदिस्थमित्यर्थः अंशांशिनोरभेदादितिभावः। स्थूलदेहमध्ये चान्यतेजो नास्ति जठरादौ चास्यैवाधिक्येन वृत्तिलाभमात्रम् अस्यैव चोष्मासंस्पर्शेन जीव देहेषूपलभ्यतइति श्रुत्योक्तत्वात्, अतो न ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितमावरणरूपं ज्योतिरिह ग्राह्यं दिवीत्याधारत्वानुपपत्तेश्चेति निर्णयः, पूर्ववदेवाह

प्राणस्तथाऽनुगमात्।

अत एव प्राण इत्यधिकरणे विरुद्धलिङ्गाभावाल्लिङ्गेनैव ब्रह्मावधृतम्, इदानीं यत्र विरुद्धनाना-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

लिङ्गानि सन्ति तत्र लिङ्गमात्रं न नियामकं अतस्तथाविधं प्राणवाक्यं लिङ्गाविरोधपूर्वकं हेत्वन्तरेण ब्रह्मपरतया अत्रावधारणीयमित्यपौनरुक्त्यं न केवलं लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्म अपि तु अनुगमादपीति,तथा शब्दार्थः, ज्योतिरधिकरणेन व्यवधानं च तदधिकरणस्य न्यायस्योत्तरसूत्रे आश्रितत्वादित्यनेनानुकर्षार्थमिति मन्तव्यम्। कौषीतकीब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां "प्रतर्द्दनमिन्द्र उपदिदेश प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व" ति। तत्र संशयः प्राणो ऽत्र इन्द्रो, वायुविशेषो जीवः,परमात्मा वेति। चतुर्णामपि लिङ्गदर्शनात्,तत्र तं मामायुरमृतमुपास्वेति इन्द्रदेवतालिङ्गम्, अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गं,"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि"ति जीवलिङ्गम्,एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इति च ब्रह्मलिङ्गमिति, तत्रायं निर्णयः, प्राणो ऽत्र ब्रह्म, कुतः, अनुगमात्, ब्रह्मण इन्द्रादिषु विष्वेवानुगमात्, सर्वलिङ्गोपपत्तेरिति शेषः, तेषु चानुपपत्तेरिति भावः, ब्रह्म हि सर्वरूपं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिश्रुतेः अतः सर्वे धर्मा इन्द्रत्वादयस्तत्र संभवन्ति इन्द्रादिधर्मास्तु न प्राणादिष्विति अनुगमादिति हेतुमेव विवृणोति विभिरूपसूत्रैः।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ।

ननु प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेतीन्द्रस्योपदेष्टुः स्वात्मोपदेशात्प्राणो न ब्रह्म, किन्तु बलादियोगादिन्द्र एवेति चेन्न,हि यस्मादस्मिन्प्रकरणे ऽध्यात्मसंबन्धप्राचुर्यमेव वर्तते नाधिदैवसंबन्धप्राचुर्यमिति शेषः,आत्मानं जीवमधिकृत्य वर्तते यत् तदध्यात्मं प्राणादिकं 'स्वभावो ऽध्यात्ममुच्यते' इति स्मृतेः,स्वस्यात्मनः पदार्थजातमिति तस्यैव संबन्धप्राचुर्यं दृश्यते"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि"त्युपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राश्च प्राणेष्वर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इत्यादिष्विति, प्रज्ञामात्राः ज्ञानेन्द्रियांशाः अतो ऽत्र सर्वोपकरणसहितो जीवो ऽवश्यं ग्राह्यः,तथा च नेन्द्रपरिग्रहः संभवति, इन्द्रस्य प्रतिनियताधिकारेण सर्वानुगतत्वाभावादिति। यच्च"त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छन्तस्य मे तत्र लोमापि न मीयत"इति वाक्यं तदिन्द्रस्य प्राणत्वे लिङ्गं न भवति ज्ञानस्तुतिपरत्वात्तद्वाक्यस्येति कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश उपपद्यतां तत्राह।

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्।

तं मामुपास्वेत्युपदेशस्तु एष त आत्मा तत्त्वमसीत्यादि शास्त्रीयज्ञानादेव मन्तव्यो यथा वामदेवस्येत्यर्थः, यथा हि वामदेवो रुद्रः ऋषिविशेषो वा स्वस्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यात्मभावेनाहं मनुरभवं सूर्यश्चेति शास्त्रीयज्ञानवानभूत् "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" त्यादिश्रुतेः तथैवेन्द्रो ऽपि परमात्मानं स्वस्यात्मानं ज्ञात्वोपदिदेश मामुपास्वेति न तु देवात्मानं। "स म आत्मेति विद्यादिति पारोच्येणैवोपसंहारादिति। प्रतिपादितं च पञ्चसूच्यां ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वं स्वतः सदा सर्वद्रष्टृत्वात्, जीवानां च कादाचित्कात्यल्पतदधीनज्ञानयोग्यतामात्रेण गौणमात्मत्वं ब्रह्मत्ववत् तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतो ऽमृतं नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा।

ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युत।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्पराभिः अतो नेह प्रस्तूयते।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्।

ननु देवतालिङ्गाभावे ऽपि जीवस्य पञ्चवृत्तेः प्रधानप्राणस्य चोपदर्शितलिङ्गाभ्यां तावेव प्राणशब्दार्थौ युक्तौ न ब्रह्म तल्लिङ्गद्वयानुपपत्तेरिति चेन्न।

उपासात्रैविध्यात् जीवप्राणब्रह्मधर्मैरत्रैव उपासाया-स्त्रैविध्यं श्रूयते तथा चात्र जीवादीनामुपास्यत्वे जीवोपासनं, प्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति, वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मपरत्वे ऽप्युपासात्रैविध्येन वाक्यभेदः स्यात्, नेत्याह तद्योगादिति, इह एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रकारत्रयेणैकस्या एवोपासाया युक्तत्वात् उपास्यधर्म्मभेदादित्यर्थः। इदमपि क्व दृष्टं तत्राह आश्रितत्वादिति, तथा चेतो ऽर्पणनिगदादित्यनेन पूर्वाधिकरणे गायत्रीरूपेण पादो ऽस्य विश्वा भूतानीत्यादिपुरुषधर्मेण चैकस्यैव ब्रह्मण एकस्या उपासाया आश्रितत्वादित्यर्थः,उपासात्रैविध्यं च जीवरूपेण, मुख्यप्राणरूपेण, स न साधुना कर्मणा भूयानित्यादिना स्वरूपेण चैकस्या एवोपासायास्त्रिप्रकारत्वम्। नीलं सुगन्धिमहदुत्पलमितिवदिति। अत्र शास्त्रदृष्टेत्याद्युक्तसूत्रे जीवब्रह्मणो एकांशवदखण्डताऽऽचार्य्यसंमता न भवतीत्यवधारणीयम्, अखण्डत्वे हि जीवधर्मो ऽपि ब्रह्मधर्म एवेत्युपासाद्वैविध्यमेव स्यात्, तथा पूर्वपक्षो ऽपि जीवलिङ्गेन न स्यात्, यदीन्द्रस्य मामुपास्वेत्युक्तिः शास्त्रदृष्टेत्यादिसूत्रे नाखण्डतया समाहिता स्यात् तदा तुल्यन्यायतयेतरस्य जीवधर्मस्यापि समाधाने सिद्धे पुनर्जीवलिङ्गानुदयादिति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादे आकाशाधिकरणमारभ्य कानिचिद्विभूतिभी रूपैस्तदनुगतब्रह्मबोधकानि वाक्यान्यवधारितानि ईश्वरविभूतयस्तद्वाक्यानि च विशिष्य सर्वाणि ब्रह्मणा ऽप्यवधारयितुं न शक्यन्ते तस्य सर्वरूपत्वात् श्रुतीनां चानन्त्यात्, तथा च गीता नान्तो ऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेति अत इदानीम्।

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥

इत्यादिस्मृतीरनुसरन् सामान्यतः सर्वैरेवप्रकृतिपुरुषतत्कार्य्यरूपैस्तत्तच्छ्रुतिषु श्रुतिलिङ्गादिभ्यो ब्रह्मावधारणीयमित्याह।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्।

न केवलमाकाशाद्यनुगतमेव ब्रह्माविभागलक्षणाभेदेनाकाशादिरूपमेव मन्तव्यम्, अपि तु सर्वत्रैव जीवपर्य्यन्तेष्वनुगतं ब्रह्म सर्वरूपं ज्ञेयं कुतः

प्रसिद्धोपदेशात्।

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव। यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वस्यान्तरो यस्य सर्वं शरीरमित्यादिरूपात्मकत्वस्मृतिप्रसिद्धात्, श्रौतोपदेशादित्यर्थः। एषु च वाक्येषु सामान्यात्मपरत्वे प्रधानपरत्वे च यः संशयः स प्रसिद्धशब्देन निरा-

क्तः, एतादृशोपदेशस्य मनुवशिष्ठपराशरादिभिः स्वशास्त्रेषु परमात्मन्येव कृतत्वात् (*यथा मनौ शरीरेष्वंशभेदेनाधिकारिणो विष्णवादीनुक्त्वोक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमिति ॥

विष्णुपुराणे च ।

तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण वस्थितम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्[१] ॥

इति[२]) ननूक्तेषु श्रुतिस्मृतिवाक्येषु कुत्रचिदाधाराधेयभावः कुत्र चिच्चाभेद इति कथमेषामेकार्थपरतोच्यतइति चेन्न । अविभागलक्षणस्यैवाभेदस्योक्ततया सर्वेषामेकार्थत्वात्, अत एव तदनुप्रविश्येत्युक्तवाक्ये प्रवेशादेवाभेदः प्रतिपादितः अत एव च सूत्राकारेणापि पूर्वं ब्रह्मेत्येवं रूपस्य श्रुतिगणस्यार्थो ऽविभाग एवेति प्रतिपादयितुं सर्वमित्यनुक्त्वा सर्वत्रेति सूत्रितमिति । अत्रानेन पादेन सर्वभूतेषु चात्मानमित्येवंविधानां श्रुतीना-

(१) अं० १ अं० २ श्लो० २४ ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

मन्तर्यामिपराणां ब्रह्मपरत्वमवधार्यते उत्तरपादेन च यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यतीत्येवंविधवाक्यानां "साधारणतापराणा" मर्थो ऽवधारणीय इति विभागो बोध्यः । एवं च सति " यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवा ऽनुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत " इति सकलवेदान्तस्य मुख्योपापासना मीमांसिता भविष्यतीत्याचार्य्याशयः तथा तत्तुसमन्वयादित्यत्रोक्तः समन्वयश्च सिद्धो भविष्यतीति । सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु न केवलं स्मृत्यादिप्रसिद्धादेवोपदेशाद्ब्रह्म ग्राह्यम्, अपि तु

विवक्षित गुणोपपत्तेश्च ।

सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु विवक्षितास्तात्पर्यविषये गुणाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपत्तेश्चेत्यर्थः तेष्वेकं वाक्यमुदाह्रियते छान्दोग्यतृतीये इदमाम्नायते " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषः स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादेतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्यस्या-

द्धा न विचिकित्सास्तीति" अस्यार्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलत्वात्तल्लत्वात् तदनत्वात् तज्जीवनाद्य इतिहेतोः सर्वत्र रागद्वेषशून्यतया शान्तो भूत्वा प्रकरणाद्वाक्यशेषे ब्रह्मशब्देन प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च। तदेव ब्रह्मोपासीत सदा चिन्तयेत् यतोऽयं पुरुषो जीवसमूहः क्रतुमयः संकल्पमय एव। यं यं वापि स्मरन्भावमित्यादिस्मृतेः। तत्राधिकारिणमाह, स क्रतुमिति, यस्य पुरुषस्याद्धा तत्त्वतो ब्रह्मनिश्चयोऽस्ति न तु विचिकित्सा संशयः स क्रतुं वक्ष्यमाणोपासनं कुर्वीत तत्रोपासनाया आकारमाह मनोमय इत्यादिनेति, प्रेत्येतिवचनाद्देवाभिसंभवनं ब्रह्मलोकद्वारा बोध्यम्, तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिना प्रसिद्धो मानसो ब्रह्मा गौणब्रह्मोपास्यो ऽथ वा परमिति, तत्रायं निर्णयः यद्यपि मनोमयब्रह्मशब्दाद्येकैकस्य गौणतयोभयत्रोपपत्तेः, तथापि सत्यसंकल्पत्वात्संकुचितसर्वकर्मत्वादयो गुणा ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते, अतो ऽणुरपि विशेषो अध्यवसायकर इतिन्यायेन गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये संप्रतिपत्तिरितिन्यायेन च परं ब्रह्मैव सर्वं खल्वित्यत्रोक्तं तदेव चोपास्यमिति मनोमयत्वादयश्च धर्मा ब्रह्मण्यपि गौणास्तस्य सर्वमयत्वप्रसिद्धेः, स म आत्मेत्युच्यमानस्य जीवात्मत्वस्योपपादनार्थं तु विशिष्य जीवोपकरणमयत्वमुक्तं न तु मनआदीनां करणत्वादिकमत्र विवक्षितं येन ब्रह्मणि तदनुपपत्तिःस्यात्, तदेतत्सूत्रकारो विवक्षितशब्देनोक्तमितिबो-

ध्यम्, एवं श्रुत्यन्तरेऽपि संशयनिर्णयादय उन्नेयाः।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः।

शारीरो जीवः शरीरपरिच्छिन्नवृत्तिकत्वात् स नात्रोक्तः यथोक्तगुणानुपपत्तेरित्यर्थः।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च।

भेदत्वात्कर्मकर्तृव्यपदेशादपि "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी"त्येवं रूपात् शारीरो हिरण्यगर्भादिः सकलजीवः श्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मोपासकत्वेन प्रसिद्धतया नोक्तश्रुत्यर्थ इत्यर्थः। नन्वयं कर्मकर्तृव्यपदेशो राहोः शिर इतिवद्गौणतया व्याख्येय इतितत्राह।

शब्दविशेषात्।

अभिसम्भवितास्मीत्यादिरूपात्ततः श्रुतिषु यथायोग्यं शब्दविशेषान्नात्र कर्मकर्तृव्यपदेशो गौण इत्यर्थः। अभिसम्भवनप्रवेशादिकं हि लयरूपं श्रुतिषु भेदेनैव प्रयुज्यते यथाजीवस्यावरोहे वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति नदीनां च समुद्रप्रवेशे ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवतीति भवनं चाविभाग इति प्रागेवोक्तमिति।

स्मृतेश्च।

स्मृतिभिर्भजनीयभक्तादिरूपैर्भेदसिद्धा"सर्वं खल्वि

त्या" दिश्रुतौ कर्मकर्तृत्वव्यपदेशो न गौण इत्यर्थः सा स्मृतिः ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

इत्यादिरिति । प्रसिद्धोपदेशादितिहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य समाधत्ते ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

अर्भकमल्पमोको नीडं स्थानं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादल्पायतनत्वादिति यावत्, तथा तद्व्यपदेशात् अर्भकव्यपदेशाच्च, न ब्रह्मपरत्वमुपदर्शितवाक्यानां भवति "एष म आत्मा अन्तर्हृदय" इति परिच्छिन्नायतनत्वकथनात्, अणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिना चाल्पत्वश्रुतेरिति चेन्न, एवं निचाय्यत्वात् एवं द्रष्टव्यत्ववचनादित्यर्थः, अन्तःकरणावच्छेदेनैव हि परमेश्वरो जीवानामात्मतयाऽभिव्यज्यत इति ननु । वास्तवमल्पत्वमेव कथं न

स्यादित्याशङ्क्याह, व्योमवच्चेति, ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना व्योमवद्व्यापकं च यतः श्रूयतइति शेषः, अनेन च दृष्टान्तेन घटाकाशवन्मनआद्यवच्छिन्नतया अणीयस्त्वव्यपदेशः श्रुत्युक्ताणीयस्त्वदृष्टिश्चोपपादितेति द्रष्टव्यम् ।

संभोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् ।

नन्वेवमेकस्मिन्नेव हृदयमनःप्राणादावात्मद्वयाभ्युपगमे जीवसुखादिना परमात्मनि संभोगः प्रसक्तः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंमिश्रणे तुल्यभोगरूपस्य संभोगस्य दर्शनादितिचेन्न, वैशेष्यात्, ज्ञान्यज्ञादिरूपेणोभयोर्विशेषवत्त्वात्, तथा च जीवाद्ब्रह्मणि स्वरूपभेदात् जीवोपाधितो ब्रह्मोपाध्युत्कर्षाच्च न भोगसङ्कर इत्यर्थः दृष्टं चैतत् यथा अश्वभोगेनाश्वारूढस्य राज्ञो न भोग इति, स्त्रीपुरुषयोश्चोपाधिभेदे ऽप्युपाध्योरेकजातीयतया भोगसाम्यमिति, ये पुनरखण्डतां जीवब्रह्मणोराहुस्तेषामयं दोषो ऽपरिहार्य्य एव आत्मैक्ये सति चक्षुराद्यवान्तरोपाधिजन्यभोगस्य तद्व्यापकोपाधिमनोद्वारेण यथा जीवे संभवः तथा मनोरूपावान्तरजीवोपाधिजन्यभोगस्यापि तद्व्यापकोपाधिद्वारेणेश्वरे युक्तत्वात्, व्याप्यव्यापकभावापन्ननानामनोभिरेकात्मनि विविधभोगानां कायव्यूहस्थले दृष्टत्वाच्च । यदि च जीवरूपेण ब्रह्मणो ऽपि दुःखभोगादिकमभ्युपगम्यते 'स एव जीवः सुखदुःखभोक्ते'तिवाक्या'त्तदा न लि-

ष्यते लोकदुःखेन बाह्यः" "एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नो ऽपि बलेन भूयात्" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः जीवभोगस्य प्रतिषेधो ब्रह्मणि विरुद्ध्येत स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं च ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यवदेवाविभागलक्षणाभेदपरमिति प्रपञ्चितं पञ्चसूत्र्यां, यदपि जीवब्रह्मशब्दयोरुपाधिविशिष्टे एव शक्तिर्वाच्या तथा चोपाधिभेदान्न भोगसङ्कर इति तन्मतं तदपि प्रागेव निराकृतं, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे सङ्करतादवस्थ्यात्, अतिरिक्तत्वे च भवदभिमताखण्डत्वानुपपत्तेः, लक्षणां विना ऽप्यस्य उक्ताभेदेनाभेदवाक्योपपत्तौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, तटस्थज्ञानापत्त्या ऽहं कर्त्तव्यविद्यानिवृत्त्यसंभवाच्च, जीवे ब्रह्मणि चोभयत्रैवाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैयधिकरण्यापत्तेश्चेति, यदपि तैरुच्यते जीवे ऽपि भोगः कल्पित इति । तदपि न, स्वप्रतिबिम्बितसुखदुःखसाक्षात्काररूपत्वात्तस्येति दिक् । अस्मिन्सूत्रे समुपसर्गप्रदानाद्ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण नित्यानन्दभोगोऽस्तीति गम्यतइति स्मरणीयम् । इदानीं भोगप्रसङ्गेनेश्वरस्यात्तृत्वगुणमवधारयति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ।

कठवल्ल्यां श्रूयते "य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत" इति । तत्राग्निर्वा, जीवो वा, परमात्मा वा, अत्तृ-

त्वेनोक्त इति संशयः, त्रयाणामेवाग्निजीवपरमात्मनामस्यामुपनिषदि पूर्वमुपवर्णिततया प्रकरणस्य तुल्यत्वादिति । तत्र पूर्वपक्षः, जीव एवात्र भोक्ता मध्विति विशेषवचनात् । ईश्वरो हि मिष्टामिष्टं जगदेव स्वात्मन्युपसंहरतीति तत्परत्वे विशेषवचनानौचित्यात्, अत एव नाग्निरपि तस्यापि मिष्टाविचारात्, तस्मात् जीवमन्तिकादिति जीवशब्दाच्च, जीव एवात्रात्ता युक्त इति । तत्रायं सिद्धान्तः, अत्तात्र परमात्मैव, कुतः, चराचरग्रहणात्, इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्यादिका एव चतुर्थाध्यायीयमधुविद्यानुसारेणात्र मधुशब्देन समस्तचराचरग्रहणात्, किंच ईशानं भूतभव्यस्येत्यनेनात्तुरीशितव्यतया समस्तचराचरग्रहणमपि परमात्मनो अन्यत्रासंकुचितसर्वैश्वर्य्याभावादत्रोपपद्यते अतः सकलभूतभव्यचराचरेश्वरत्वेनोक्तोत्ता परमेश्वर एव भवति ।

प्रकरणाच्च ।

"न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादिना सन्निधानेन ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात्, अग्निजीवयोश्च व्यवहितावान्तरप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः, जीवशब्दश्च जीवरूपेणोपासनार्थमित्युक्तं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिसूत्र इति । नन्वयं भोगो ऽपि जीवरूपेणैवास्तु किं पृथग्भोगान्तरकल्पनयेति तत्राह ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

इतश्च परमेश्वरो ऽत्ता भवति हि यस्मात् गुहां प्रविष्टावात्मानौ जीवेश्वरौ द्वावेवात्तारौ तद्दर्शनात् "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता" इति पूर्ववाक्ये द्वयोरेव जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वश्रवणादित्यर्थः, पुण्यस्य लोके विराडाख्यपुरे परार्द्धे परमर्द्धिमति या गुहा भुवर्लोकाख्यं हृदयगह्वरं तस्यां ज्योतिर्मण्डलरूपलिङ्गशरीरोपाधिना प्रविष्टौ ऋतं सत्यं कामजातं पिबन्तौ भुञ्जानौ समष्टिजीवेश्वरौ ब्रह्मविदग्निविणाचिकेतसः छायातपसदृशौ वदन्ति सहस्थितिगतिनियमादिभ्य इति श्रुत्यर्थः, तस्मात् द्वयोरेव पृथक् पृथक् भोक्तृत्वं सिद्धं तथा गीतायामपि जीवस्य भोक्तृत्वमुक्तम् ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहे ऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
इत्यादिना । शान्तिपर्वादौ च ॥
त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ।
इत्यादिना । तथा युक्तेरपि ईश्वरस्य भोगः सिद्धति ईश्वरस्य नित्य आनन्दः श्रुत्यादिभिरानन्दमयाधिकरणे पञ्चसूत्र्यां च प्रसाधितः, तथा ईश्वरो-

पाधेः सत्त्वरूपतयाऽप्यानन्दवत्त्वं स्वच्छस्य सुखस्वभावत्वात्, स चानन्दोऽवश्यमीश्वरचेतने भासते तस्य सर्वज्ञत्वात्, उपाधिसुखादीनामज्ञातसत्त्वादर्शनाच्च, तथा चोपाधिवृत्तिद्वारतां विना स्वप्रतिबिम्बितसुखानुभवो ब्रह्मणोऽभ्युपगतः स एव च भोग इति । किं चानन्दाभोक्तृत्वे सतीश्वरस्य नित्यानन्दत्वेन स्तुतिर्नोपपद्यते अभोग्यानन्दस्य लोकेऽनुपादेयत्वात्, "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीत्याद्याः" भोगप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतयस्तु (*जीवदर्शनं प्रत्ययाविशेषाख्यं मुख्यभोगमेवापाकुर्वन्ति¹) किं वा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इतिश्रुत्यैकवाक्यतया जीवसुखदुःखेनेश्वरे साङ्कर्य्यमेव प्रतिषेधन्ति, तथा च यथा राज्ञः सेवकापराधिनी सुखदुःखे भोजयतस्तद्विलक्षणं सुखमात्रस्य भोगान्तरं तत्समकालीनं दृश्यते, तथैव परमेश्वरस्यापि भोगान्तरमनुपेयमिति । नचैवं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट' इति पातञ्जलसूत्रे बिम्बान्तर्गतभोगस्य निराकरणं विरुध्येतेति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभोगत्रयमध्ये भोगद्वयप्रतिषेधस्यैव व्यासभाष्यव्याख्यानतस्तदर्थत्वात्, तथा हि क्लेशादिव्याख्योत्तरं भाष्यं विपाकजात्यायुर्भोगाः ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि तत्फलस्य भोक्तेतियोऽप्यनेन भोगेनापरामृष्टः स

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ईश्वर इति, अत्र च द्विविधो भोगो ऽवगम्यते एको विपाकान्तर्गतो मनो निष्ठः स चान्नपानस्रक्चन्दनादिमूर्त्तांशैः सुखाद्यात्मकस्य मनसः पोषणं शब्दाद्याकारवृत्तिश्च, अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य योऽणिष्ठस्तन्मनो भवतीत्यादिश्रुतेः, भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनाच्च, एतेन देहप्राणयोरपि भोग उदाहृतश्रुतिशेषादेव बोध्यः, उक्तश्रुतौ च मनः शब्दो मनः प्रधानलिङ्गशरीरवचनस्तेन चक्षुरादीनामपि संग्रहः द्वितीयश्च भोगो यथोक्तभोगजन्ययोर्मनोनिष्ठयोः सुखदुःखयोः पुरुषे अविवेकरूपसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इति सुखभोगप्रतिपादकयोगसूत्रात्तृतीयस्तु सुखादीनां साक्षादनुभवमात्ररूपसांख्यशास्त्रसिद्धो गौणो भोग इति सांख्यसूत्रात्तत्राद्यो भोगः सर्वेषामेव पुरुषाणां नास्ति अविकारित्वादसङ्गत्वाच्च। द्वितीयश्च भोगो ऽस्ति बुद्धेः जीवानां च। बुद्धिपुरुषनिष्ठयोः सुखादितदनुभवयोरविविक्तधर्मिकयोरेव भोगत्वात्, तृतीयस्तु जीवब्रह्मणोरेव उपाधिगतसुखादीनां साक्षित्वादिति, अतस्तृतीय ईश्वरस्य भोगो न क्लेशादिसूत्रे निषिद्ध इति ईश्वरभोगस्य च नित्यसुखगोचरतया नित्यतया च न तत्र कर्माद्यपेक्षा। ननु कथं तर्हि कामव्यूहमीश्वरः पिबतीत्युक्तं तद्भोगस्य कामाप्रयुक्तत्वादिति चेन्न, नित्यस्याप्यैश्वर्यसुखस्य जीवानां कामभोजनेनाभिव्यज्यमानतया शब्दादिकामसुखमीशोभु-

ङ्क्ते इत्युपचारात्। न त्वीश्वरो जीववत्कामजन्यं सुखं भुङ्क्ते इति दिक्। अपरे तु ब्रह्मणि भोगमनिच्छन्तो ऋतं पिबन्ताविति श्रुतौ पिबन् पाययंश्च द्वावात्मानौ छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लक्षणया प्रयुक्तावित्याहुः। तन्न, लक्षणानौचित्यात्, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति' चतुर्थाध्यायसूत्रे स्मृतिमूलश्रुत्योक्तयुक्त्या च भोगसिद्धेश्च (*"पिबन्ति नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः एषस्तुपिबते देव स्वच्छन्देनात्मकाम्ययेति" श्रुत्योः साक्षादेव ब्रह्मणो ऽपि भोगकथनाच्च।

अव्यक्तस्येन रूपेण वैश्वानरमुखेन च।
सर्वं प्रत्युपभोगाय जायते परमात्मनः॥
कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयात्।

इतियाज्ञवल्क्यवाक्यादिभिरपि परमेश्वरस्य भोगसिद्धेश्च। अव्यक्तस्वरूपं कारणोपाधिशबलं वैश्वानरश्च समष्टिजीवो व्यष्टिसमष्ट्यभेदात्तु जीवान्तराणामपि संग्रहः,[१]) किं "च सुषुप्तस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएवानन्दमयो ऽत्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति माण्डूक्यादौ स्पष्टमेव प्राज्ञस्येश्वरस्य भोगः श्रूयते, न चात्र प्राज्ञशब्देन जीव एवोक्तः सुषुप्तस्थान इति सुषुप्तावस्थाकथनादिति वाच्यम्। अंशावस्थानामंशिन्युपपत्तेर्लक्षणानौचित्यात्, श्रुतिषु जीवानां सुषुप्तावस्थाया प्राज्ञे विलीनत्वादेव प्राज्ञत्ववचनात्, भिद्येते ना-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

मरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यतइति श्रौतदृष्टान्तात्। प्राज्ञशब्दस्य ज्ञानिनिरूढस्य प्रकृष्टाऽज्ञत्वम् तथा साक्षात्सुषुप्तावस्था तु जीववाचकत्वव्यवस्थापनं तु मोहमूलकत्वाद् उपेक्षणीयं हृदेर्योग्यपहारित्वात्, सुषुप्तावस्थायामेवायं पुरुषः "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"तिश्रुत्या स्त्रीपुरुषदृष्टान्तेन प्राज्ञजीवयोर्भेदस्यापि कथनाच्चेति। माण्डूक्यादौ च तुरीयाख्यात्यन्तलयावस्थापर्यन्तमवस्थाचतुष्टयं परमात्मन्यंशांशभेदेनोपासनार्थमुक्तम्। पुरुषसूक्तादिषु चतुष्पात्त्वेन परमेश्वरस्यैवोपासनादर्शनात् अत 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा" "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनमि'ति योगमूलपुरुषसूक्तैकवाक्यतया माण्डूक्यादावपि परमात्मपरत्वमवधार्य्यते तेन तेषु जीवपरत्वभ्रमाऽवस्थाश्रवणमात्रेण न कार्य्य इतिप्रसङ्गान्माण्डूक्यादेर्जीवपरत्वं निराकृतमिति द्रष्टव्यम्। ननु ऋतं पिबन्तावित्यत्रात्मशब्दाप्रयोगाद्बुद्धिजीवावेवार्थौ स्यातां, तथा हि पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति रूपा तदीयाऽऋग्व्याख्या तथा तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं अनश्नन्नन्यो ऽभिपश्यति ज्ञः तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ यो ऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र सत्त्वाख्यायाः बुद्धेर्भोगो रूपादिविषयगतसुखदुःखाभ्यवहरणं ताभ्यां पुष्टि

यथा दुग्धमाधुर्यादीनां शर्करामाधुर्य्यादिभिः पुष्टिः स एव चाविकारे सुखादिशून्ये च पुरुषे प्रतिषिध्यते न तु बुद्धिगतसुखदुःखयोः प्रतिबिम्बगतमध्यवहरणं भोगविशेष इतिबोध्यम्। तथा च पैङ्गिरहस्यैकवाक्यतया ऋतं पिबन्तावित्यत्रापि सत्त्वक्षेत्रज्ञावेव विवेकार्थमर्थौवास्तामित्याशङ्क्याह।

विशेषणाच्च।

यदुक्तं तत्र विशेषणात् पिबन्ताविति विशेषवचनादित्यर्थः, तत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वमन्यस्याभोक्तृत्वमुक्तम् अत्र च द्वयोरेव भोक्तृत्वमिति कथमेकवाच्यतास्यादिति। चकारश्च चराचरग्रहणादिति हेत्वपेक्षया सूत्रद्वयपर्य्यवसिते द्वितीयहेतौ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्र योजनीयः, किं च ऋतं पिबन्तावित्यस्याव्यवधानेनैवोत्तरवाक्ये जीवब्रह्मणी एव विशिष्य श्रूयेते यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति परमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च जीव इति ईजानानां यतमानानामतस्तावेव पिबन्ताविति पूर्ववाक्ये ग्राह्यौ, अत एव च पैङ्गिरहस्यसमानापि द्वा सुपर्णा सयुजेत्यादि मुण्डकश्रुतिर्न सत्त्वक्षेत्रज्ञपरा मुण्डके ऽप्यव्यवहितोत्तरवाक्ये जीवेश्वरयोरेव प्रतिपादना"त्समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि"ति वीतशो-

क इत्यनेन।तस्मात्पैङ्गिरहस्यविवेकपरतया सांख्यानां मूलकाठकमुण्डके ब्रह्ममीमांसकानां मूलमिति विवेक्तव्यम्। न पुनरेकवाक्यता ऽत्र कार्य्येति। इदानीं ब्रह्मण आत्मान्तरशून्यत्वाशनाद्यतीतत्वादिगुणानवधारयितुं तदा वेदकवाक्यमपि ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर उपपत्तेः।

काण्वपञ्चमाध्याये "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे"ति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरम् "एष त आत्मा सर्वान्तरो यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति" साक्षादपरोक्षादितिविशेषणयोरगौणमलाक्षणिकं चेत्यर्थः, तत्र संशयः, किमयं सर्वान्तरः पूर्ववाक्योक्तसर्वान्तरो जीव एव, वाक्यद्वयस्य रूपसाम्यात्, उत्तरवाक्ये विवेकपरत्वेन वाशनाद्यतीतत्वोपपत्तेरत एवापौनरुक्त्यसम्भवाच्च, किं च परमात्मनी अशनाद्यतीतत्वस्य सर्वथोपपत्तेरिति, तत्रायं निर्णयः, अन्तरो ऽत्र परमात्मैव उपपत्तेः, न हि यदेवेत्यवधारणं जीवेषूपपद्यते परमात्मापेक्षया जीवानामप्यमुख्यब्रह्मत्वात्, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तर" इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु जीवानामन्तरात्मान्तरसिद्धेश्च, अत एव जीवपरे पूर्ववाक्ये यदित्येवास्ति न तु यदेवेति तत्र च प्राणेन प्राणितीत्यादिजीवलिङ्गमप्यस्ति ब्रह्मणि तु यदेवेत्युपपद्यते ब्रह्मणो ऽन्तरात्मान्तरस्यासिद्धेः

"न चास्य कश्चिज्जनिता न वा धिप"इतिश्रुतेश्चेति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

इतो ऽप्यत्र वाक्ये ऽन्तरः परमात्मैव स्थानादिव्यपदेशात्स्थानमाधारः व्यपदेशौचित्यात् इत्यर्थः पूर्ववाक्ये हि आधाराणां घ्राणेन्द्रियादीनां नाद्यन्तानां तत्पूर्ववाक्योपस्थितानामन्तरस्थतया एक आत्मा प्रोक्तः"एष त आत्मा सर्वान्तर"इत्यादिना सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थवाचित्वात्तदनन्तरं वान्यो ऽप्यात्मा सर्वान्तर उच्यते,अतः पूर्वोपस्थिततयात्र तस्याप्यात्मनो ऽयमन्तर इति गम्यते । पूर्ववाक्यादेवाधारक्रमेण व्यपदेशौचित्यादिति ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ।

सुखेषु विशिष्टमुत्तमं सुखं विशिष्टं तथा च यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येतीत्यनेन दुःखनिष्टत्विरूपपारिभाषिकस्योत्तमसुखस्याभावात्, इत्यर्थः अत्राशनाद्यतीतत्वस्य परमेश्वरगुणस्य प्रशंसार्थं सुखशब्दः सूत्रे गौणः प्रयुक्त इति मन्तव्यम् ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।

श्रुता उनिषदः सामग्र्येण यैस्ते श्रुतोपनिषत्कास्तेषां या गतिः प्रव्रज्या संन्यास इति यावत्, तस्या ऽत्र वाक्यशेषे ऽभिधानाच्च परमात्मैव ग्राह्यो न जीव इत्यर्थः, तच्च प्रव्रज्यावाक्यं एतं चैवमात्मानं विदित्वा

ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया अथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादि नह्यत्र विवक्षितं पारिव्राज्यं जीवमात्रज्ञानाद्भवति (*श्रुतसर्वोपनिषत्कस्यैवेदान्तपारगस्यैवात्र ब्राह्मणशब्दार्थत्वात्, अन्यथा[१]) औपनिषदपरब्रह्माज्ञाने पाण्डित्यनिर्वेदासम्भवात्, पाण्डित्यस्यासमाप्तेः तथा स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनेदृश एवेति यथोक्तप्रव्रज्यायां निरतिशयत्ववचनं नोपपद्येत औपनिषदपुरुषस्यैवाज्ञानेनैतादृशादधिकब्राह्मणापत्तेरितिभावः (*अस्याः श्रुतेश्चार्थः स ब्राह्मणः केनाचारेण वर्तेतेति प्रश्नः। उत्तरं येनेति येन केन तेनप्रकारेण वर्तेत सर्वथापि ईदृश एव अधिको वा न्यूनो वा न केनापि प्रकारेण भवतीति[२]) तस्मात्पूर्वोत्तरसम्वादयोर्द्वौ सर्वान्तरावात्मानौ जीवेश्वराधाराधेयभावेनैवावोक्तौ न पुनरेक एवात्मा पौनरुक्त्यापत्तेः, उत्तरवाक्यस्य विवेकपरत्वेन तु सर्वान्तरत्वस्य संकोचापत्तेः, पूर्ववाक्योक्तजीवत्यागादिति बोध्यम्। नन्वेवमन्तरस्याप्यन्तरात्मान्तरकल्पने तस्याप्यन्तरात्मान्तरं प्रसज्येतेत्याशङ्कामपाकरोति।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः।

(*अनवस्थापत्त्यैवे[३]) श्वरस्यान्तरन्य आत्मा न सिध्यति। यदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः श्रुतिबला-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०। (२) अयं पा० २ पु० ना०।
(३) यदेवेति वाक्योक्तस्य इति २ पु० पा०।

त्वीश्वरः कल्प्यते यदि ह्यनवस्थाभयात्प्रामाणिको न सेत्स्यति तदा देहेन्द्रियाणामन्तरो जीवो ऽपि प्रथमवाक्यान्न सिद्ध्येतेति भावः, अथवैवं व्याख्येयं, ननु प्राणादीनान्मन्तरस्य जीवस्यान्तरो ऽन्यः सिद्ध्यति वो अत्रार्थो भवतु तत्राह अनवस्थितेरित्यादिसूत्रं कस्यापि सिद्धजीवस्य स्वातिरिक्ताखिलजीवानामन्तरवस्थानासम्भवात्, यदेवेत्यवधारणासम्भवाच्चेत्यर्थः। सर्वान्तरत्वश्रुत्या सर्वान्तर्यामित्वं लब्धमिति सर्वान्तर्यामित्वादिगुणानवधारयितुं वाक्यविशेषं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्।

काण्वमाध्यंदिनयोः पञ्चमे अध्याये "यः पृथिव्यां अन्तरो ऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरः यः पृथिवीमन्तरोपमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः, किमत्रान्तर्यामी प्रधानादिः, किं वा हिरण्यगर्भादिः, कश्चित्सिद्धजीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः,परमात्मैवात्रान्तर्यामी अधिदैवाधिभूताध्यात्मसु निर्दिष्टः, देवं विराजमधिकृत्य वर्तते यद्वस्तु पृथिव्याद्यधिष्ठातृचेतनपर्यन्तं तदधिदैवं स्थावरजङ्गमादिरूपं भूतमधिकृत्य वर्त्तते यद्वस्तु चेतनपर्यन्तं तदधिभूतम् आत्मानमुपासकमधिकृत्य वर्तते यच्चचक्षुरादिजीवान्तं तदध्यात्ममित्यर्थः

कुतः, एतत् तत्राह तद्धर्मव्यपदेशादिति परमात्मनो ये धर्माः यं पृथिव्यादीन् वेद एष त आत्मा अमृतः अदृष्टो द्रष्टेत्यादिरूपास्तेषां व्यपदेशादित्यर्थः, किं च अत्रान्तः शब्दो राजादीनां च व्यावर्तनाय श्रुत्युक्तः ते हि राजदेवादयो नियम्यस्य शरीरचित्तादीन्द्रियं नियमयन्त एव चेतनं नियमयन्ति परमेश्वरस्तु सर्गादिकाले शुद्धं चेतनजातमेव प्रकृतिं संयोगाय प्रेरयति अतो नियम्यस्योपाधिप्रेरणां विनैव स्वेच्छया प्रेरणामन्तर्यामित्वं परमेश्वरस्यासाधारणं धर्मान्तरमप्यस्मिन्वाक्ये व्यपदिष्टमिति मन्तव्यं, देवानां च यत्किंचित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकत्वस्वीकारो ऽपि न सर्वान्तर्यामित्वमिति ।

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

स्मृतिषु स्पष्टं प्रपञ्चितमिति, स्मार्त्तं प्रधानादिजडवर्गः तदत्र नान्तर्यामी येतद्धर्मा न भवन्ति यमनद्रष्टृत्वादयस्तेषामत्राभिलापादित्यर्थः, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु अदृष्टादिद्वारा नियन्तृत्वसंभवात् यं पृथिवी न वेदेत्यादिवाक्यानां विविक्तस्वरूपदर्शनपरत्वेनोपपत्तेरित्यत्राह ।

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

नेत्यनुवर्त्तते शारीरो जीवो ऽपि नान्तर्यामित्वे-

नोक्तः हि यस्मात्समानप्रकरणा उभये काण्वा माध्यंदिनाश्च जीवाद्भेदेनैनमन्तर्यामिणं पठन्ति "यो विज्ञाने तिष्ठन्य" "आत्मनि तिष्ठन्नि"ति अत्र ह्यपौनरुक्त्या चान्तरशब्दो भिन्नवाचीति अन्तर्यामिवाक्यमीश्वरसाधने तस्यात्मत्वे च बलवत्प्रमाणमिति मन्तव्यम्, इयं चान्तर्याम्यवस्था न प्रवेशादिनाम्नी यद्यपि ब्रह्मणो ऽधिष्ठानावस्थावदेव नित्या, ईश्वरप्रेरणां विना प्रलये साम्यरूपगुणपरिणामानुपपत्तेः, 'तथा पि प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्ये'त्यादिवाक्येषु प्रवेशकार्यस्य सृष्ट्यादिकारणीभूतस्य चोभस्यानित्यतयैवान्तर्यामित्वमपि कादाचित्कं क्वचित् व्यवह्रियते ततोऽतिरिक्तत्वेन चावस्थान्तरं विश्वाधारतामात्रं गुणत्रयापेक्षया तुरीयमिति नित्यमिति चोच्यतइति बोध्यम्, अदृश्यत्वादिगुणान्तर्यामिणो ऽवधारयितुं वाक्यान्तरं तत्प्रतिपादकं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः।

मुण्डके श्रूयते "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इति अत्रापि प्रधानशारीरपरमात्मसु संशये, अयं निर्णयः, अदृश्यत्वादिगुणको ऽत्रान्तर्याम्येव, कुतः "यः सर्वज्ञः सर्वविदि" त्यादिना ऽव्य-

वधानेन परमात्मधर्मवचनादित्यर्थः, अथ वा "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमि"ति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरधर्मत्वेन सिद्धानामपाणिपादत्वादीनामत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

चशब्दः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति इतरौ जीवः प्रधानादिश्च नावादृश्यत्वादिगुणकः कुतो विशेषणाद्भेदव्यपदेशाच्चोत्तरवाक्येनेति शेषः, तत्र "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽक्षरात्परतः पर" इत्युत्तरवाक्ये ऽमनस्त्वान्तं विशेषणं जीवप्रधानादिभ्यां व्यावर्तकम् अक्षरात्परतः पर इति च प्रधानादेर्जीवाच्च भेदव्यपदेशः अस्यार्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात्परतो जीवादपि यः पर उत्तमस्तत्प्रेरकत्वात्स दिव्यः पुरुष इति । न चास्यैव पुरुषस्य पूर्वमक्षरत्वमुक्तमतस्तस्यैवाक्षरात्परतः परत्वं कथं स्यादिति वाच्यं, त्रयाणामेवाक्षरत्वात् परिणामिनित्यरूपाक्षरापेक्षया कूटस्थनित्यस्याक्षरस्य जीवस्य परमत्वं तदपेक्षयापि लयशून्याक्षरस्य ब्रह्मणः परमत्वमुक्तमिति दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति च वाक्यशेषे जीवाद्भेदव्यपदेशः पश्यत्सु जीवेष्वित्यर्थः

तथा "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमि"त्यागामिवाक्यान्तरेष्वपि जीवाद्भेदव्यपदेशोऽस्ति। जीवस्याऽदृश्यत्वगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह ।

रूपोपन्यासाच्च ।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे"त्युत्तरवाक्ये समष्टिजीवस्य विराजो रूपोपन्यासादपि जीवो नाऽदृश्यत्वादिगुणकः उक्तरूपस्य दृश्यमानत्वादित्यर्थः,न चेदं रूपं परमात्मन एव निर्द्दिष्टं कथं न भवतीति वाच्यम्,अदृश्यत्वप्रकरणात्परमात्मकार्यमध्ये पाठाच्च, आद्यन्तयोः परमात्मकार्याणामेव वचनात् । उत्तराधिकरणविषयप्रभृतिवाक्येषु च प्रकरणवशात्परमात्मन ईदृशरूपकथनं परमात्मनोऽन्तर्यामिविधया शक्तिशक्तिमदभेदेन कारणविधया कार्य्यकारणाभेदेन वोपासनार्थमेव न तु साक्षात्तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति' आधुनिकास्तु इदं रूपं प्रकरणिन एवाभ्युपगम्यानेन रूपोपन्यासेन परमात्मन एवाऽदृश्यत्वादिगुणकत्वं साधयन्ति, तन्न अस्य रूपस्य विराड्जीवसाधारण्येन ब्रह्मलिङ्गत्वासम्भवादिति । इदानीमात्मयागरूपमत्यभ्यर्हितं ब्रह्मोपासनाविशेष-

मवधारयितुं वैश्वानराख्यविभूतिपरं वाक्यमवधारयति वैश्वानराधिकरणेन । ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति विभूतिसामान्याधिकरणात्प्रागाकाशादिविभूत्यधिकरणवर्गमध्यएवेदमधिकरणं युक्तमिति सत्यं, तथापि जैमिन्यादिभिर्वैश्वानरस्य विभूतित्वमनभ्युपगम्य साक्षाद्ब्रह्मत्वाभ्युपगमादस्याधिकरणस्य पादान्ते निपातो मन्तव्यः ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

छान्दोग्यपञ्चमे प्रपाठके "को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति" चोपक्रम्य तत्प्रतिवचने शिष्यैरुपास्यमानतां द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणान्वैश्वानरमूर्द्धत्वादिकं चोपदिश्य द्युलोकादीनामेकैकस्योपासनं च क्षयिफलतया विनिन्द्य समग्रोपानायाः फलं उपासनाप्रकारं चाह ता इहोवाचै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो ऽन्नमत्थ "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्य्य पचन आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं

स यां प्रथमाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहे-त्यादिना। पृथगिवेति द्युलोकादिषट्कसङ्घातरूपमे-कमेवात्मानं पृथगिवान्योन्यं भिन्नमिव विद्वांसो मूढा ग्रयमर्थात्स्वल्पमेवात्र मन्येत्यर्थः यस्त्वेतमिति ए-वं वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रादेशमात्रं प्रदीपकलिका-कारं हृदिस्थं लिङ्गशरीरात्मकं स्वात्मानमेवांशांश्य-भेदेन अधिष्ठेयाधिष्ठातृभेदेन वा वैश्वानरमभिविमा-नपूर्णमुपास्ते स देहपातानन्तरं वैश्वानरतां प्राप्य स-र्वभोक्ता भवति। उपासनाप्रकारमाह तस्य हवेत्यादि-ना सुतेजआदयः पूर्वोक्ताद्युलोकादयः षट् सुतेजा-द्युलोकः विश्वरूपः सूर्यः पृथग्वर्त्मा वायुः स एव वै-श्वानरस्यात्मा प्राणः बहुल आकाशः स एव संदेहो देहमध्यं नाभिः रयिर्जलं तदेव बस्तिर्नाभेरधोदेशः हृ-दयादिकं वाग्निरूपं हृदयाद्यवच्छिन्नाग्निरूपमिति अत्र संशयः, किमयं वैश्वानरो जाठराग्निरुताग्निसा-मान्यं, किं वा तद्देवता, अथ वा जीव, आहोस्वित्पर-मात्मेति। तत्रायं निर्णयः परमात्मैवात्र वैश्वानरश-ब्दोक्तः,कुतः साधारणशब्दविशेषात्,सर्ववेदान्तसाधा-रणात् आत्मब्रह्मादिरूपाच्छब्दविशेषात् जीवदेवता-दिव्यावृत्तशब्दादित्यर्थः,"को न आत्मा किं ब्रह्म" इत्येवं-रूपैर्हि शब्दैः परमात्मैव जीवनामान्यत्वेन सर्ववेदा-न्तेषु श्रूयते "एष त आत्मा एष म आत्म" इत्यादिष्विति न च रूपोपदेशो देवादीनां लिङ्गतयाऽत्र गमको भ-वति केवललिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्वात्, ब्रह्मशब्दस्य

परमात्मन्येव मुख्यः परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति । श-ब्दं प्रमाणमुक्त्वा तदनुग्राहकं स्मृतिमूलकमनुमानं प्रमाणमाह ।

स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम इत्यादि-परमेश्वरप्रकरणस्थवाक्यैः स्मर्य्यमाणं रूपं श्रुतावप्य-वगम्यमानं रूपिणः परमेश्वरत्वे ऽनुमानं लिङ्गं भव-तीत्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थकः ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ।

ननु वैश्वानरो न परमात्मा भवितुं युक्तः, कुतः शब्दादिभ्यः वैश्वानरशब्दात्प्रादेशपरिमितत्वाच्चचरा-द्यवयवत्वात् गार्हपत्याद्यग्नित्रयरूपत्वाच्च तथाऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च, उरर एव वेदिरित्यादिना ऽत्र श्रुत्यन्तरे च पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेत्यादिना शरीरान्तः स्थित-त्वावगमाच्चेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् जीवाग्न्या-द्यपरित्यागेन जीवाग्न्यादिरूपिपरमात्मदृष्ट्युपदेशात् मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिष्विवेत्यर्थः । अ-संभवादिति अन्यथा ब्रह्मशब्दवैश्वानरशब्दयोरुभयो-

रसंभवात्, प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वयोरीश्वरे ऽसंभवादित्यर्थः, न केवलमेतच्छाखोक्तधर्माणामेव प्रसिद्धवैश्वानरे ऽसंभवः अपि तु शाखान्तरोक्तस्य पुरुषत्वस्यापीत्याह पुरुषमपीत्यादिना, अपि च एके वाजासनेयिन एनं वैश्वानरं पुरुषं चेतनं पठन्ति यथा“स एषो ऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति”परमेश्वरस्य तु पुरुषोत्तमत्वं सुप्रसिद्धमिति अत्र पुरुषविधं जीवविधमित्यर्थः पुरुषविधमपि चैनमधीयतइति सूत्रपाठे त्वयमर्थः । नन्वसंभवादग्निर्मा भवतु वैश्वानरः जाठरोपाधिना जीवस्तु स्यात्तत्राह पुरुषविधमित्यादि जीवस्तु पुरुष एव न पुरुषविधः तस्यैव मुख्यपुरुषत्वादिति ।

अत एव न देवताभूतं च ।

अत एव यथायोग्यं सूत्रयोक्तहेतुसमूहादेवाग्निदेवतातेजोभूतं च नात्र वैश्वानर इत्यर्थः, पूर्वसूत्रे जीवानिराकरणपक्षे चात्र चशब्दो ऽनुक्तजीवसमुच्चयार्थो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् । उर एव वेदिरिति मूर्द्धा च सुतेजा इति मनो ऽन्वाहार्य्यपचन इति श्रवणात्, जीवं वैश्वानरं ध्यायेदिति योगियाज्ञवल्क्यादिवचनाच्च तथा ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति ॥

गीतादिभ्यश्च न केवलं जाठराग्निर्न वा केवलजीवो नापि केवला देवता नापि लिङ्गदेहमात्रं यत्र परमेश्वरोपासने ऽवच्छेदकं किं तु लिङ्गशरीरप्राणजीवदेवतावर्गैः संहतं यत्समस्तदेहव्यापकं लिङ्गदेहाश्रयरूपं तेजः प्राधान्यात्तेजः पञ्चभूतात्मकं सूक्ष्मशरीरं तदेवास्यामुपासनायां परमात्मनो विशेषणमिति मनुपराशरव्यासादिभिस्तथोपदेशान्मतव्यम् । तस्यैव तेजसो जाठरादिषु न्यूनाधिकभावेन वृत्तिलाभः हृदि च प्रादेशमात्रं प्रदीपकलिकाकारेण चेतनतया ऽभिव्यक्तिरित्यादयो ऽनन्ता विशेषा उपासनावाक्येभ्यो ऽवगन्तव्याः बहिश्चेदं तेजः समष्टिज्योतिर्मण्डलरूपेण सर्वदेवमयं विराजो हृदयाकाशे भुवर्लोकाख्ये तिष्ठति व्यष्टिशरीराणां हृदि च तस्यैवांशः स्फुलिङ्ग इव तिष्ठति अंशांशिभावेन चानयोरभेदः तत्कालचक्रं निहितं गुहायामित्यादिमोक्षधर्मादिभ्य[1] इतिसंक्षेपः तथा चोक्तम् ।

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।
समत्वेऽक्षेपसत्त्वानां भगवानात्ममाययेति ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणेन चास्याधिकरणस्य न पौनरुक्त्यं गुणभेदनिरूपणार्थं श्रुतिभेदयोर्मीमांसितत्वादिति ।

(१) मो० अ० ४४ श्लो० ३२ ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः

पूर्वमग्निप्रधानजीवादिमयसूक्ष्मसङ्घातरूपी परमेश्वरो ऽत्र वैश्वानरशब्दार्थ इत्युक्तं जैमिनिस्त्वाचार्य्यः साक्षादेव यथोक्तोपाधिं विनैव केवलपरमेश्वरे ऽपि शब्दाद्यविरोधं अन्तः प्रतिष्ठानाविरोधं च मन्यते वक्ष्ये हेतुभिरित्यर्थः। जैमिन्युक्ते ऽविरोधे मुनित्रयोक्तं हेतुत्रयमाह सूत्रत्रयेण।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः।

कार्य्यैः कारणमभिव्यज्यते लिङ्गरूपेण तथा च वैश्वानराख्यमुख्यकार्य्येण परमात्मनो ऽभिव्यक्त्या तस्य नामगुणादीनां परमात्मन्यविरोध इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते ज्योतिः कार्य्ययोरौष्ण्यशब्दयोर्दर्शनश्रवणाभ्यां सूक्ष्मस्य शारीरज्योतिषो दर्शनश्रवणगुणयोः श्रुतौ प्रतिपादनात्, "तदेतद्दृष्टं श्रुतं चेत्युपासीते"त्यत्रेत्यर्थः।

अनुस्मृतेर्बादरिः।

वैश्वानरे परमेश्वरस्यानुचिन्तनीयत्वेन वैश्वानरधर्माः परमेश्वरस्योपलक्षका इत्यतो न विरोध इति बादरिराचार्य्यो मन्यतइत्यर्थः।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति।

संपत्तेरविरोध इति स्वयं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते हि यस्मात्तथा दर्शयति श्रुत्यन्तरमित्यर्थः यथा समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्य्यन्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सर्वदेवाध्यात्मं मूर्द्धप्रभृतिचिबुकान्तेषु देहावयवेषु संपादनयत्प्रादेशसंपत्तिं वैश्वानरस्य दर्शयति "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एनान् वच्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति सहोवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच बहुलो वैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति" मुख्यं मुखे भवं चिबुकमित्यधरफलकमुच्यते तथा च प्रादेशपरिमितस्थाने संपादनेनेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वादिकमविरुद्धमिति ननु तथाऽपि जैमिनिमते वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वादिकमुपपन्नं न परमेश्वरस्येति तत्राह ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ।

"यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेशेति" श्वेताश्वतराद्याः शाखिन एवं प्रकरणिनं परमात्मानमस्मिन् वैश्वानरे स्थितमामनन्ति च तथा च वैश्वानराख्याग्निनिष्ठतया वैश्वानरशब्दादयः परमात्मनीति भावः,दृष्टं च मानुषादिशरीरस्थतया जीवेषु

मानुषशब्दादिकं श्रुतिस्मृत्योरिति । अत एव मनौ

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्युक्तम् ।

व्यासमताच्चास्य जैमिनिमतस्यायं विशेषो उपास्यकुक्षावग्नेः प्रवेश इति ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिकृते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

आकाशाधिकरणमारभ्य पादद्वयेन सर्वान्तर्यामिणो ब्रह्मणः सर्वरूपत्वाख्यं सर्वाधिष्ठातृत्वमुपासनार्थमवधारितं तथा ऽत्तृत्वान्तर्यामित्वादिकमपि इदानी तृतीयपादेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वमवधारयति "एवं हि यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव तद्धि"त्येवंविधवाक्यशतोक्तो ब्रह्मज्ञानप्रकारः प्रतिपादितः स्यादिति ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।

मुण्डके श्रूयते "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतन्मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति" । अत्रायतनं किं प्रधानं, किं वा जीव, उत परमात्मा वेति, संशये ऽयं निर्णयः ब्रह्मैवात्र द्युभ्वाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ तदादीनां सर्वेषामायतनं कुतः स्वशब्दात् ब्रह्मणो ऽसाधारणात् शब्दात् "स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्ताद्विरजं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः

सर्वं दैतत्परमं ब्रह्म धाम परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिवाक्यशेषेष्वित्यर्थः। नन्वियं मुण्डकश्रुतिरदृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरत्वेनावधारिता तत्कथमियं श्रुतिरस्याधिकरणस्य विषय इति चेन्न। महावाक्यार्थनिर्णये ऽपि सर्वाधारत्वबोधकावान्तरवाक्ये संशयसंभवादिति हेत्वन्तरमाह।

मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात्।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे ऽव्यये सर्वएकीभवन्तीति वाक्यशेषे मुक्तैरात्मभिरुपगम्यत्ववचनाच्चेत्यर्थः। न हि मुक्तैरुपगम्यत्वं प्रधानस्य सम्भवति प्रधानप्राप्तावपि पुनरावृत्तिस्मरणात्, नापि जीवस्य गम्यगन्तृभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः, उदाहृतश्रुतेरयमर्थः विदुषो मोक्षकाले सर्वएते परे ब्रह्मण्येकीभवन्त्यत्यन्तमविभागं गच्छन्ति के तदुत्याकाङ्क्षायामाह पञ्चदश जीवस्य कलाः शक्तिरूपा अंशाः दशेन्द्रियतन्मात्ररूपाः स्वकारणानिगताः सत्यस्तद्द्वारा आत्यन्तिकप्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति तथा देवाश्चक्षुराद्यवच्छिन्नाः सूर्य्याद्यंशाः प्रतिदेवतासु स्वस्वांशिषु सूर्य्यादिषु गताः सन्तस्तद्द्वारा प्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति तथा विज्ञानमयो बुद्ध्यवच्छिन्न आत्मा जीवो ऽपि कर्माणि गतः सत्कर्मतन्त्रः सन् कर्मद्वारा ब्रह्मण्येकीभवति ब्रह्मणि कर्मैकीभावात्, जीव एकी-

भवतीति यावत्, कर्मनिमित्तकाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव च जीवस्य कर्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरेषूक्तं यथा "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येती"त्याद्यनन्तरं क्वायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने सति गुरुशिष्यौ रहस्यममुमर्थमान्त्रयांचक्राते तं च श्रुतिराह "तौ ह यदूचतुः कर्म हवै तदूचतुरिति"। अत्र च सूत्रे चकारो वक्ष्यमाणसूत्रादनुषञ्जनीयः पूर्वसूत्रे हेत्वन्तरस्योक्तत्वादितिबोध्यम् ।

नानुमानमतच्छब्दात् ।

अनुमानं तु न द्युभ्वाद्यायतनम् अत्रोक्तं कुत अतच्छब्दात्प्रधानवाचकशब्दाभावादस्मिन्प्रकरणादित्यर्थः ।

प्राणभृच्च ।

जीवो ऽपि न तथा अतच्छब्दात् जीवनिर्णायकशब्दाभावादित्यर्थः ।

भेदव्यपदेशात् ।

भेदव्यपदेशादपि न प्रधानजीवौ द्युभ्वाद्यायतनं तमसः परस्तादिति तमःशब्दोक्तादचेतनात्प्रधानाद्भेदव्यपदेशः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति च पश्यद्भ्यो जीवेभ्यो भेदव्यपदेश इत्यर्थः ।

प्रकरणात् ।

ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामित्यादिवाक्योपक्रमादिभ्यो ब्रह्मण एव प्रकरणावधारणाच्चेत्यर्थः ।

स्थित्यदनाभ्यां च ।

स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने ताभ्यामपि प्रधानजीवौ न द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थः, तत्र "स वै एतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रमित्यादिः" प्रधानप्राणभृतोरुभयोरेव द्युभ्वाद्यायतने स्थितिव्यपदेशः ।

प्रधानं पुरुषश्चैव लीयते परमात्मनीति ।

विष्णुपुराणादिषु पुंप्रकृत्योरुभयोरपि परमात्मनि स्थितिस्मरणेन तदेकवाक्यतां परित्यज्य विश्वशब्दस्य केवलकार्यपरत्वेन संकोचानर्हत्वात्, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति च जीवमात्रस्यादनव्यपदेशः," तथा च स्थितिश्रवणात्, पुंप्रकृत्योः प्रतिषेधः स्वस्मिन्मुख्यस्थित्यसंभवात् अदनश्रवणाच्च केवलजीवस्य प्रतिषेधः द्युभ्वाद्यायतनस्थानश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यनेन प्रकृतादनप्रतिषेधादिति भावः ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ।

छान्दोग्यसप्तमे प्रपाठके । "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति" सत्येनातिवदनं प्रस्तूय तत्कारणपरं परा विज्ञानादिसुखान्ता तत्त्वतो ज्ञेयेत्युक्तम्, तत्र सुखतत्त्वनिरूपणे श्रूयते "सुखं भगवो वि-

जिज्ञासस्वइति यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासस्व" इति "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" अथ "यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीत्यादि तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवन् सनत्कुमार" इत्यन्तम्, अत्र यो वै भूमा तत्सुखमिति कार्य्यकारणाभेदादुक्तं नाल्पे सुखमस्तीत्युत्तरवाक्ये भेदावगमात्, तथा वाल्पप्राप्त्या सुखं न भवति किं तु भूम्नः प्राप्त्यैव सुखं भवति "एष ह्येवानन्दयातीति" श्रुतेः, अतो भूमैव जिज्ञास्य इत्यर्थः, सुखं चेदं जीवन्मुक्तस्य संतोषाख्यधीवृत्तिविशेष एव, दुःखाभावो वा, यदा वै सुखं लभते अथ करोतीति पूर्ववाक्यात् तत्र च लाभः फलत्वेन निश्चयः तस्यैवोपायकृतिकारणत्वादिति, तथा च भूमप्राप्तिजमेव प्रकृष्टं सुखं अल्पप्राप्तेः क्षयित्वसातिशयत्वादिना दुःखहेतुत्वादिति युक्तं, भूम्नो लक्षणमाह यत्रेत्यादिना यत्रेति विषयसप्तम्याः पञ्चम्यर्थे पर्य्यवसानाद्यतोऽन्यच पश्यति स भूमेत्यर्थः,स एवाधस्तादित्यादिना स एवेदं सर्वमित्यन्तेनोत्तरवाक्येन भूमप्रतिपादनादिति,अत्रायं संशयः,किमयं भूमा जीवः, परमेश्वरो वा 'बहोर्लोपो भू च बहोरिति' सूत्रेण व्यु-

त्यादितस्य भावकृतेमनिच्प्रत्ययान्ततया बहुत्वार्थकस्य भूमशब्दस्य जीवेऽपि संभवाज्जीवस्य परमब्रह्मत्वात् भूमशब्दस्य च भाववाचकस्य धर्मधर्म्यभेदेन जीवब्रह्मणोः प्रयोगोऽपि समानः अथ वा सुखरूपतावचनात् सत्त्वप्रधाना प्रकृतिरेवास्तु भूमशब्दार्थः, सुषुप्त्यादौ हि प्रकृतौ लीनो जन्तुर्नान्यत्पश्यतीति, अथ वा अलौकिकः सुखविशेष एव भूमा, यथाश्रुतशब्दानुरोधादिति, तत्रादौ सुखप्रधानपरत्वं निरस्यन् ब्रह्मपरत्वमवधारयति, भूमात्र ब्रह्मैव, न सुखं, नापि प्रधानं कुतः संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसादात्सत्त्ववृत्तिरूपात्सुखादधिकस्यात्मनश्चेतनस्योपदेशादुत्तरवाक्येन आत्मैवाधस्तादित्यादिना न हि केवलसुखस्यात्मत्वमुपपद्यत इत्यर्थः एतेन प्रधानमपि निरस्तम्। तमसःपारमितिवाक्यशेषे भूम्नि तमआख्यप्रकृतेः पारत्वोपदेशाच्चेति, तस्मात् सुखश्रवणेऽपि न सुखं नापि प्रधानं ग्राह्यमिति भावः, इदानीं जीवपरत्वमपाकरोति ।

धर्मोपपत्तेश्च ।

"स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीत्यादिनोक्तः स्वप्रतिष्ठितत्वादयोऽपि धर्माः ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपद्यन्ते न जीवादौ "सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे" इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु ।

(*प्रधानं पुरुषस्यैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महत्याद्ये वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ[1] ॥

इत्यादिस्मृत्यैकवाक्यतया[2]) जीवादीनां परप्रतिष्ठितत्वाद्यवगमात्, अतो धर्मोपपत्तेरपि ब्रह्मैव भूमेत्यर्थः। अन्ये तु अनेनाधिकरणेन प्राणस्यैव भूमत्वं निरस्यते संप्रसादात्पूर्ववाक्योक्तात् प्राणादधिकस्योपदेशादित्यर्थ इत्याहुः। तन्न। प्राणस्य सुखरूपतायां एवासम्भवेन संशयासंभवात् अस्मिन्प्रकरणे प्राणाधिक्योपदेशाभावाच्च। संप्रसादशब्दो हि श्रुतौ जीवे सुषुप्त्याख्यतदवस्थायां च दृश्यते य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यत्र स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्यत्र च तत्र जीवे संप्रसादस्यौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः प्रयोगः सुषुप्तावस्थायां च प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या संप्रसीदति चित्तमस्यामितिव्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दप्रयोगः प्रसादप्राप्त्योः पर्यायतया च सुख एव संप्रसादशब्दो मुख्यः सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव संप्रसादशब्द इति। प्राणे च संप्रसादशब्दो न क्वापि प्रयुज्यमानो दृश्यतइत्यनुचितं संप्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनम्।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः।

बृहदारण्यकपञ्चमाध्याये श्रूयते "कस्मिन्नु खल्वा-

(१) विष्णुपु० अं० २ अ० ७ श्लो० २७।
(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

काश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणिव" त्यादि । तत्र प्रधानब्रह्मजीवाः संदिग्धाः त्रयाणामेवाक्षरात्परतः परः एतदेवाक्षरं ब्रह्म ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वक्षरशब्दप्रयोगात् योगाच्च स्थूलादिगुणानां च प्रधानादिषु तुल्यत्वादिति । प्रणवे तु शङ्का नास्ति तत्र द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनामप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानौचित्यात् वर्णसामान्यवाचिनो अक्षरशब्दस्य प्रणवरूपविशेष्यवाचितायाः ॐ मित्यादिविशेषणं विना क्वाप्यदर्शनाच्चेति, तत्रायं निर्णयः, अक्षरमत्र ब्रह्मैव कुतः अम्बरान्तधृतेः आकाशान्तधारणात् सर्वाधारत्वेनावधृतमाकाशं प्रकृत्य हि कस्मिन्नु खल्वाकाशे ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने उदाहृतवाक्यं प्रवृत्तं तच्चाकाशान्तविश्वधारणं परमात्मनो ऽन्यत्र न संभवतीत्यर्थः ननु प्रधानस्याप्याकाशान्तजगद्धारकत्वमस्ति अखिलकार्य्याधारत्वादित्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनात् ।

सा च धृतिः प्रशासनपूर्विकैव श्रूयते "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत"

इति वाक्यशेषादित्यर्थः, अचेतनस्य च प्रधानस्य प्रशासनं मुख्यं न सम्भवति प्रशासनं हि नियोग इच्छाविशेषस्त्वमिदं कुर्वित्यादिरूप इति, ननु वेदान्तसिद्धान्ते इच्छादयो ऽप्यचेतनधर्मा एव भवतु वा सर्गाद्युत्पन्नो जीवविशेष एवाक्षरस्तस्य सूर्यादिनियोक्तृत्वस्य श्रवणादित्याशङ्क्याह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।

परमात्मनो येऽन्ये भावाः पदार्थाः पुंप्रकृत्यादयः तेभ्यः सर्वेभ्य एव व्यावृत्तेः व्यावृत्तिश्रवणाच्चेत्यर्थः यथा "एतद्वै तदक्षरं गार्ग्यस्थूलमनाण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो ऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किं चन न तदश्नाति कश्चनेति" प्रक्रम्य "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ्त्याद्यनन्तरं नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टृत्यादि उपसंह्रियते अत्रात्म इत्यादिना प्रधानादिभ्यो जडेभ्यः कारणकार्यरूपेभ्यो ऽक्षरस्य व्यावृत्तिः श्रूयते अनशनेन जीवव्यावृत्तिरिति । न चेश्वरो ऽप्यत्तीत्युक्तं तत्कथं न तदश्नाति किं चनेत्युपपद्यतामिति चेत् न, "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया जीवतुल्यस्य अभिमानगर्भमुख्यभोगस्यैवात्रापि प्रतिषेध्यत्वादिति । नन्वियं व्यावृत्तिर्जीवे ऽपि विवेकत उपपद्यतइति । मैवं, विविक्तात्मन्येव भोगात्, अचक्षुष्कत्वादीनां जीवे

ऽसंभवाच्च, अत्र हि बहुव्रीहिसमासेन चक्षुरादिमनोऽन्तकरणशून्यत्वमेवावगम्यते न तु तद्भिन्नत्वम्, अस-ङ्गशब्दसाहचर्य्यात् कप्रत्ययवैयर्थ्याच्च, तच्च करणशू-न्यत्वं विविक्तजीवानामपि नास्ति करणकृतोपका-रस्य सुखदुःखप्रतिबिम्बस्याश्रयतया तत्स्वामित्वात् अतएव पातञ्जले बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृभावयोग्यता लक्षणस्य स्वस्वामिभावरूपसंबन्धस्यानादित्वमेवाभ्यु-पगम्यतइति पुरुषे सुखादिप्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वानि-त्यत्वाभ्यामेव च भोगः कल्पित इत्युच्यते न पुन स्तथाविधो ऽपि बुद्धिकृत उपकारः पुरुषे नास्तीत्या शयेनेति नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यनेन च सुतरां जी-वान्तसर्वभावव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ।

प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने "एतद्वै सत्यकाम परमपरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरम-न्वेतीति प्रक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवा-क्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति श्रूयते अत्र संशयः किमत्राभिध्येयं परं ब्रह्म, उतापरं हिरण्यगर्भाख्यमि-ति उभयोरेवात्र प्रक्रान्तत्वात्, (*वक्ष्यमाणस्य ब्रह्म-लोकगतिरूपफलस्य कार्यब्रह्मोपासनायामेवौचित्या-त्,[1]) हिरण्यगर्भस्यापीतरकार्य्यापेक्षया परत्वसंभवा-च्चेति । तत्रायं निर्णयः अस्मिन्नपि वाक्ये स परमा-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

त्मैव ग्राह्यः ईक्षतिकर्मव्यपदेशादित्यर्थः वाक्यशेषे हि "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इतीक्षणकर्मतया प्रकृतस्याभिध्येयस्य व्यपदेशो दृश्यते अभिधानस्य समानविषयकसाक्षात्कारफलकत्वौचित्यात् तच्चेक्षतिकर्म हिरण्यगर्भो न संभवति तस्य समस्तजीवमयतया जीवघनत्वेन ततः परादावरणावर्गात् परत्वानुपपत्तेः। नन्वेवं परब्रह्माभिधानपरत्वे कथं तेजसि संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति वाक्यशेषोक्तं ब्रह्मलोकफलमुपपद्येतेति कषायसत्त्वे क्रममुक्तिफलसंभवादित्येवं केचनेदमधिकरणं व्याचक्षते। तन्न। अस्याधिकरणस्योक्तवाक्यविषयत्वानौचित्यात्, तथा हि उदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् षष्ठे प्रश्ने वाक्यं तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्य मात्रस्य परब्रह्मण उपासनं तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकमतोऽवधार्यते पञ्चमप्रश्नो परब्रह्मोपासनां न विदधातीति किं च यदभिध्यायति तत्साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनमेव फलमुक्तं तस्मात् षष्ठप्रश्नवाक्यमेवास्याधिकरणस्य विषयः षष्ठप्रश्नस्यैव सशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तद्यथा षष्ठप्रश्नः श्रूयते "इहैवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति" तत्र संशयः,किमयं पुरुषो

जीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः, सशब्देनो-
क्तः पुरुषः परमात्मैव, कुतः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्
स ईक्षांचक्र इतिवाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथो-
क्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनादीक्षणकर्मणां वा प्रा-
णादीनां कथनादित्यर्थः न हीदं प्राणादिषोडशक-
लासृष्ट्यर्थं तेषामीक्षणं जीवस्य सम्भवति ईक्षायाः
करणादीनां तदानीमभावात् षोडशकलाश्च प्राणः
श्रद्धापञ्चभूतेंद्रियमनो ऽन्नवीर्य्यतपोमन्त्रकर्मलोकना-
मानीति तत्रैवोक्ताः अस्मिंश्च व्याख्याने सशब्दो ऽपि
सफल इति बोध्यम्।

दहर उत्तरेभ्यः।

छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते "यदिदमस्मिन् ब्र-
ह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाश-
स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
(*तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वे-
श्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वे-
ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् यावान्वा
अयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-
स्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च
वायुश्च सूर्याचन्द्रमसा उभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्ये-
हास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति[1]) तत्र
संशयः, यो ऽयं ब्रह्मपुरे शरीरे ऽन्तर्दहरे स्वल्पे हृदय-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

पुण्डरीकरूपे वेश्मनि स्वल्पः आकाशः स किं भूताकाशादिरुत परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः दहराकाशः परमात्मैव, कुतः उत्तरेभ्यः उत्तरवाक्येभ्य(१) इत्यनेनैवाकाशवाक्यानां विचारितत्वात् पौनरुक्त्यं तद्विप्रकर्षानौचित्यं चास्याधिकरणस्येति वाच्यम्, तत्र भूताकाशाख्यविभूतिरूपेण ब्रह्मावधृतम्, अत्र चाकाशप्रवेशेन विश्वाधारतया च ब्रह्मावधार्य्यमित्यपौनरुक्त्यात्, आकाशशब्दश्चात्र ब्रह्मणि रूपकमात्रमन्यथा यावान्वा ऽयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश इति भेदतन्त्रस्य दृष्टान्तत्वस्यानुपपत्तेरिति अत एव सूत्रे दहर इत्येवोक्तं न त्वाकाश इति एतेन विप्रकर्षो ऽप्युचितः पूर्वपादद्वये ब्रह्म सर्वान्तर्यामितया सर्वरूपत्वेन विचारितम्, अस्मिंश्च पादे सर्वाधिष्ठानत्वेनेति विशेषेण विप्रकर्षस्यापेक्षणात् अत्र यद्यपि दहरस्यस्यैवान्वेष्यत्वमुक्तं न तु दहरस्य तथा ऽपि तद्यत इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति वाक्यशेषे द्वयोरेव ज्ञेयत्वावगमादात्मन एव विशेष्यतयोपास्यत्वमुपासाद्वये गौरवादिति। उत्तरेभ्य इत्युक्तं विवृणोति।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च।

(१) इत्यर्थः उत्तरवाक्यानि च उत्तरसूत्राभ्यां स्वयं वक्ष्यति न चाकाशसन्निङ्गादिति २ पु० पा०।

गतेः शब्दाच्चेति पूर्वंदृष्टार्थः "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति गतिवाक्यं ब्रह्मलोकमिति च ब्रह्मणः शब्दः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यर्थात्, आभ्यां गतिशब्दाभ्यां परमात्मैव दहराकाशो न भूताकाशादिरिति ननु गतिवाक्यं ब्रह्मलोकशब्दहृदयावच्छिन्ने भूताकाशेऽप्युपपद्यत इत्यत आह तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेति श्रुत्यन्तरे हि "सता सोम्य तदा संपन्नो भवती"त्यादौ ब्रह्मण्येव गमनं दृष्टं न विन्दन्तीत्यादि च ब्रह्मण एव लिङ्गं हृदयस्थभूताकाशस्य सर्वैर्वेद्यत्वादित्यर्थः, ननु ब्रह्मलोकशब्दस्य सत्यलोकस्यैव वाचकतया हिरण्यगर्भ एवात्र ग्रहणयोग्य इति चेन्न, अहरहर्गमनादिलिङ्गैर्ब्रह्मण एवात्र ब्रह्मलोकशब्दार्थत्वात्, लोकशब्देन स्थानवाचिना कर्मधारयसमासादिति ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एव दहरः "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये"त्युत्तरवाक्यादित्यर्थः, ननु जीवस्याप्यदृष्टद्वारा धरकत्वमस्त्येवेत्याशङ्कायामाह महिम्न इत्यादि अस्य धारणरूपमहिम्नः प्रभावस्य अस्मिन् ब्रह्मण्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धेः "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति नन्वेवमपि समस्तदेव-

तामयः सिद्धो विराट्जीव एव तथाऽस्तु तस्यापि हृदयस्थत्वादिभ्य इत्याशङ्कायामाह।

प्रसिद्धेश्च।

स्मृत्यादिषु प्रसिद्धेरपि हृदयपुण्डरीके ब्रह्मैवोपास्यतया ग्राह्यं यथा स्मृतिः।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारतेत्याद्येति।

इतरपरामर्षात्स इति चेन्नासंभवात्।

ननु वाक्यशेषे"अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचे"त्यत्र संप्रसादाख्यस्येतरस्य जीवस्य परामर्षो दृश्यते य एष इत्यनेन तस्मात्स एव पूर्वं दहरशब्दार्थ इति चेन्न, असंभवात्। एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सत्यसंकल्प इत्यादीनां पूर्ववाक्योक्तगुणानामासम्भवेन हिरण्यगर्भादिष्वसंभवादित्यर्थः।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु।

ननु स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादे-

वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्युत्तरवाक्यात् जीवे ऽपि सत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयः संभवन्तीति चेन्न । यत उत्तरवाक्ये आविर्भूतस्वरूपः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो जीव एवोक्तः अतो न सत्यसंकल्पत्वादिकं जीवे संभवति स्वरूपानाविर्भावदशायां संकल्पादिविघातादित्यर्थः परामर्षमुपपादयति ।

अन्यार्थश्च परामर्षः ।

जीवपरामर्षस्तु परमात्मप्रतिपादनार्थो न तु जीवस्यैव प्रतिपादनार्थं इत्यर्थः तथा चायं य एषेत्यादिश्रुतेरर्थः यः संप्रसादः धर्मधर्मिणोरभेदात्संप्रसन्नः पूर्वोक्तो विद्वान् एष परं ज्योतिः परं ब्रह्मोपसंपद्य स्वेनासंसारिरूपेण निष्पन्नो भवति एष परं ज्योतिः स्वरूप आत्मेति यद्वि यत्र गत्वा वैकारिकं रूपभेदं जहाति तत्तस्यात्मा भवति स्थावरजङ्गमानामिव पृथिवीति श्रुतेराशयः । एतेन माण्डूक्यादिश्रुत्यन्तरे ऽपि परमात्मप्रकरणे जीवपरामर्षः परमात्मप्रतिपादनार्थं एव न पुनरखण्डताप्रतिपादनार्थं इत्याचार्य्यैरुक्तप्रायं वेदितव्यम् । ये च जीवब्रह्मणोरखण्डतामभ्युपगच्छन्ति तेषामन्यार्थत्ववचनमयुक्तं स्यादिति मन्तव्यम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

स इत्यनुवर्तते दहरइत्यनेनाल्पत्वश्रवणात् स जीव एव दहर इति चेत् तदुक्तं तत्रोक्तं निचाय्यत्वा-

देवं व्योमवच्चेत्यनेन सूत्रावयवेनेत्यर्थः (*अन्तर्यामिविद्यया ह्यल्पतयैव हृदये परमात्मा व्यज्यत इति[1])।

अनुकृतेस्तस्य च।

तस्य जीवस्यानुकरणाच्च परमात्मन्यल्पश्रुतिरुपपद्यते जीवे लिङ्गानुकरणादिवेत्यर्थः दहरस्यांगुष्ठपरिमितलिङ्गशरीरपरिच्छिन्नजीवानुकारी हि तदधिष्ठाता परमात्मापि भवति तदन्तर्यामित्वात्तु अनुकारित्वं च मुखप्रतिबिम्बमुखयोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वं तथा च शक्तिरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्य्यत इति भावः, न केवलमवैव परमात्मा अल्परूपः श्रूयते किं तु स्मृत्यादावपीत्याह।

अपि च स्मर्य्यते।

परमात्माल्प इति स्मर्यते ऽपि भगवद्गीतादौ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इत्यादिनेत्यर्थः।

शब्दादेव प्रमितः।

किं बहुना परमात्मा ऽप्यल्प इति शब्दादेव श्रुत्यन्तरादेव प्रमितः स्पष्टमवगतः (*अथ वा परमात्मा शब्दादेव प्रकर्षेण मितो ऽप्यल्पः[2]) अणोरणीयान् म-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अयं पाठः २ पु० ना०।

हृतो महीयानित्यादिनेत्यर्थः तस्माद्ल्पश्रुतिर्न पर-
मात्मत्वबाधिकेति सिद्धम्, केचित्तु अनुकृतेरित्यादि-
सूत्रैरधिकरणान्तरं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति
विषयवाक्यं प्रदर्शयन्तः कल्पयन्ति तत्तु अधिकरणा-
न्तरेषु सर्वत्र दृष्टस्य प्रथमान्तविशेष्यपदस्यादर्शना-
दुपेक्षितमस्माभिः, इदमिदानीं चिन्त्यते यदिदं हृद-
यस्थे पुण्डरीकाकारमांसपिण्डे अन्तर्दहराख्यब्रह्मोपा-
सनं विहितं श्रुत्या स वा एष आत्मा हृदीत्यन्तया
तत्र किं मनुष्याणामेवाधिकार उत देवादीनाम-
पीति। नन्वयं विद्याधिकारिविचारः सर्ववेदान्तप्रत्ययं
चोदनाद्यविशेषादित्यादिविद्यापाद एवोचित इति
सत्यं तथापि हार्दोपासाप्रसङ्गेनात्राधिकारिविचार
इति मन्तव्यम्, तत्रादौ जैमिनिमतमाह।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्

हृदि तु यदुक्तमुपासनं तन्मनुष्यानधिकारिणो-
ऽपेक्ष्यैव बोध्यं कुतः मनुष्याधिकारत्वाद्धृदयस्य हृद-
यपुण्डरीकं हि मनुष्यानधिकृत्य लक्षीकृत्यैवास्ति न
तु स्थूलशरीरशून्यान्देवादीनित्यर्थः, यद्यप्यत्र सूत्रे
उपासनशब्दो नास्ति नाप्युपासना पूर्वं प्रकान्ता त-
थापि मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिरित्यागा-
मिसूत्रस्वरसाल्लभ्यते स्वमत माह।

तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्।

शब्दः शङ्काभिनिवृत्त्यर्थः तत्प्रधानसमुद्रविलीनसैंधववत्सूक्ष्ममहत्त्वात्, अप्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तये तथौचित्यादित्यर्थः, तथा च विलीनावस्थसैंधवेन समुद्रस्येव साम्यावस्थारूपेण प्रधानादिनापि ब्रह्मणो न द्वैतं किं त्वैक्यमेव समुद्रसैंधवयोरिवेति भावः, व्युत्पादितं चेदं विस्तरतस्तत्तु समन्वयादित्यधिकरणे विस्तारयिष्यते च तदन्यत्वाधिकरण इति, ननु प्रलयाद्वैतानुरोधेन प्रधानाप्रलाप एव कथं न क्रियते मुख्याद्वैतपरिग्रहस्यैवौचित्यादित्याशङ्कायामाह ।

तदधीनत्वादर्थवत् ।

सृष्ट्यादीनां प्रधानाधीनत्वात् प्रधानमर्थवत् प्रयोजनवदित्यर्थः । न हि शक्तिं विना केवलादेकस्मादसङ्गचिन्मात्राद्ब्रह्मणो ऽविकारिणो वैचित्र्यासंख्यविश्वनिर्माणं कादाचित्कं संभवति अतः प्रकृतिपुरुषादिरूपा ब्रह्मशक्तिरिष्टेति । अत एव विष्णुपुराणे

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो ह्युपपद्यते ।
इत्याशङ्कायां प्रत्युत्तरम् ॥
शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।
यतो ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः[१] ॥

इति अस्यायमर्थः । यतः सर्वभावानां शक्तयः सर्वपदार्थेषु प्रकृतिपुरुषादिषु स्वस्वकार्यजननसामर्थ्यानि

(१) विष्णु पु० अं० १ अ० ३ श्लो० १ । २ ।

अचिन्त्यानि योगिप्रत्यक्षाणि च यथायोग्यं तिष्ठन्ति अ-
तस्ताः पूर्वोक्ताः सर्गाद्याः ब्रह्मणो भावशक्तयः ब्रह्मो-
पकरणभूताखिलपदार्थानां सामर्थ्यानि न तु केवल-
ब्रह्मण इति, ननु ब्रह्माद्वैतवाक्यानामाञ्जस्येनोपप-
त्त्यर्थं भवतु प्रपञ्चो विवर्तस्तस्याविद्यानिमित्तताभ्युपग-
मेनाविद्यया द्वैतभानितादवस्थ्यात् न चाविद्यापि प्र-
लये नासीत्किं तु केवलादेव ब्रह्मणो विवर्त इत्येवाभ्यु-
पगन्तव्यमिति वाच्यम्, एवं चेन्मुक्तस्यापि पुनर्विवर्त-
रूपसंसारप्रसङ्गात् चिन्मात्रस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात् अथ
बन्धमोक्षादिकमपि कल्पितमेव परमार्थतस्तदपि ना-
स्तीत्येवश्रुतिमहावाक्यार्थो यथा कथंचिदपि व्यवस्था-
प्यते तदा बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति वेदान्तै-
रुच्यत इत्यापातज्ञानादेव मोक्षार्थं ब्रह्मसाक्षात्कारा-
र्थानां श्रवणादिकं याज्ञवल्क्यादीनां विद्वत्संन्या-
सादिकं च न स्यात् फलनिश्चयाभावात् बहुवित्तव्य-
यायाससाध्ये हि कर्मणि फलनिश्चयादेव लोकानां
प्रवृत्तिरुत्पद्यते, न च भवन्मते महति संन्यासादिक-
र्मणि मोक्षाख्यफलनिश्चयः संभवति मोक्षावधारणं
मोक्षशास्त्राद्वेदान्तादेव भवति नेतरस्मात् स च वे-
दान्तो न मोक्षादिपरो भवतोच्यते मोक्षाद्यभावपर-
त्वाभ्युपगमादिति ननु प्रलये ऽप्यविद्यां व्यावहारि-
कीमभ्युपगम्यतया व्यावहारिको बन्धमोक्षादिरभ्यु-
पेयो न च तेन पारमार्थिकाद्वैतक्षतिरिति चेत्प्रधा-
नेऽपीदं तुल्यं प्रधाने ऽर्थक्रियाकारित्वरूपव्यावहारि-

कसत्त्वस्यैवास्माकमिष्टत्वात्, ननु नित्यस्य प्रधानस्य कथमपारमार्थिकत्वं स्यात् उच्यते अपारमार्थिकत्वं यद्यनित्यत्वं, यदि वा स्वतः सिद्धत्वाभावो, यदि वा सदभिव्यक्त्यभावो, यदि वा सर्वकालेष्वभावो, यदि वा ऽन्यत् तत्सर्वं प्रधानतत्कार्य्ययोर्नित्यानित्ययोः समानं प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वे ऽपि घटस्य नित्यत्वाभावात् स्वतः सिद्धत्वाभावादीनां च सर्वाचेतनसाधारणत्वात् प्रधानादीनां रूपान्तरेण मध्ये ऽपि रूपान्तरैरतीतानागतैः सदैवाभावाच्च, न चात्यन्तविनाशित्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्, अत्यन्तविशेषणवैयर्थ्यात् पञ्चसूत्र्यां प्रदर्शितवाक्यैः परिणामित्वस्यैव व्यावहारिकसत्तात्वेन लक्षितत्वाच्चेति व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वं चानित्येष्वपि भवता त्यक्तमिति यथा च प्रधाननित्यत्वे ऽपि ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतं तथा व्याख्यातं तत्तु समन्वयादित्यत्रेति त्यज्यतां सकलश्रुतिस्मृत्यनुसारिषु प्रधानवादिषु प्रद्वेषेण सूत्राणां कष्टव्याख्यानं त्यज्यतां च प्रधानत्वेनत्रपतिगुणेशः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एकः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिषु कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिसकलस्मृतिषु च प्रधानप्रकृत्यादिशब्देषु रूच्यर्थं चेहोपलक्षणादिभिः शिष्यव्यामोहनमिति दिक्, श्रुतीनां शरीरवच्छक्तिविषया अजासङ्कल्पपरत्वे हेत्वन्तरमाह।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

च शब्दो दर्शयति चेत्युक्तहेतुसमुच्चयार्थः अस्मिन्प्रकरणे प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रोक्तं न चाकार्य्यज्ञेयानुपास्यस्य प्रतिपादनं श्रुतिषु स्वपरं भवति 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानमिति' न्यायात् किं त्वन्यशेषमेव तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति न्यायात् तथा च ज्ञेयत्वेनोक्तपरमात्मनो जगत्कारणत्वेन प्रकृतस्य तदुपपत्तये प्रधानं कारणत्वशरीरवच्छक्तिविधयैवोच्यते न स्वातन्त्र्येणेत्यवधार्य्यत इत्यर्थः। ननु एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किं चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् इत्यनेनास्मिन्प्रकरणे प्रधानस्य भोग्यशब्दवाच्यस्य ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ।

यदुक्तं तत्र प्राज्ञ ईश्वर एव ह्यत्र ज्ञेयतयोपदिश्य तं तत्त्वेतच्छब्देन भोक्तादित्रयं परामृष्य तस्य ज्ञेयत्वमुच्यते कुतः प्रकरणाद्ब्रह्मणः प्रकरणित्वेन तस्यैवैतच्छब्देन परामर्शस्य युक्तत्वादित्यर्थः। भोक्तादित्रयं तु मत्वेत्यनेनैवान्वेति भोक्तेत्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन भोक्तारमित्यर्थः प्रेरिता देवतावर्गः ।

त्रयाणामपि चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

किं चैवं सति ब्रह्मवत्त्रयाणां भोक्तृभोग्यप्रेरक-देवानामपि वाक्योपक्रमे प्रश्नः प्रतिवचनाख्य उपन्यासश्च प्रसज्येयातां न त्वेवं दृश्यते "किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता" इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यासदर्शनाच्चेत्यर्थः, यच्च 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि'तिपूर्वार्द्धश्लोकेनादौ शक्तिदर्शनमुक्तं तच्छक्तिमतोऽधिष्ठातृत्वदर्शनोपयोगितयेति मन्तव्यं स्वतन्त्रज्ञेयत्वे शक्तित्ववचनानुपपत्तेरिति। दृष्टान्ताच्च प्रधानं न स्वतन्त्रं किं तु शरीररूपकविन्यस्तमेवेत्याह।

महद्वच्च।

यथा महत्तत्त्वमन्तःकरणविशेषः आत्मनः चेष्टाश्रयलक्षणशरीरमेव सच्चक्षुरादिभिः संयुज्य स्वकार्यजनने क्षमं भवति न स्वतन्त्रमिति सर्वैरभ्युपगम्यते तथैव प्रधानमप्यचेतनत्वाविशेषादुचितमित्यर्थः, ननु महत्तत्त्वे किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥

इत्याद्याः श्रुतयः स्मृत्यनुमितेश्च। न चात्र वाक्ये

आत्मशब्दश्रवणावन्महच्छब्दो जीवार्थक एवास्त्विति वाच्यम्, अचेतनस्यात्मपरत्वानुपपत्तेः पुरुषशब्देनैवात्मनो ऽग्रे निर्देक्ष्यमाणत्वाच्च तथा अचेतनवर्गमध्ये पाठेन महतो ऽप्यचेतनत्वौचित्यात् घटस्यात्मा पिण्ड इतिवत्कारणे ऽप्यात्मशब्दोपपत्तेः महच्छब्दस्य स्मृतिषु महत्तत्त्वे रूढत्वाच्च स्मृतिषु व्यवहारस्यापि श्रुतिमूलकतया तासु स्वतन्त्रसङ्केतकल्पनायाः बाधकं विना ऽन्याय्यत्वाच्च अस्यां च श्रुताववान्तरभेदेन बुद्धिमहतोर्भेद उक्तो महच्छब्दस्य चित्तवाचितयेति न स्वस्य स्वपरत्वानुपपत्तिः तथा चोक्तं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकमिति प्रायशश्च स्मृतिषु चित्तबुद्धी एकीकृत्य बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, ननु "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदि"त्यादिबहुश्रुतिषु महच्छब्द आत्मन्यप्युच्यत इति चेत् सत्यं महत्तत्त्वोपाधिनैव चात्मन्यपि मानुषादिशब्दवन्महच्छब्दप्रयोगस्यौचित्यात् आत्मनः स्वतो विशुद्धचिन्मात्रत्वेनाविशिष्टतया महत्वाल्पत्वादिविभागायोगादिति ।

परिशेषतया प्रधानकारणताप्रतिपादने श्रौतदृष्टान्तमाह ।

चमसवदविशेषात् ।

यथा "ऽर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्व बुध्न" इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसो यागशरीरत्वेनैव प्रतिपादितो न स्वातन्त्र्येण तथा

प्रधानमपि जगत्कारणब्रह्मशरीरत्वेनैवात्र प्रतिपादितं न स्वातन्त्र्येण कुतः अविशेषात् परप्रकरणे स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनस्यानर्थकत्वाविशेषादित्यर्थः औपनिषदमेव दृष्टान्तान्तरमाह ।

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ।

तुशब्दः पुनरर्थे ज्योतिरुपक्रमात्तेज आद्या तेजोवन्नरूपा शक्तिः पुनस्तथाचेतनशरीरविधयैव सृष्टौ हेतुः हि यस्मात् एके कौथुमा अधीयते "तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय तदपो ऽसृजत" इत्यादि अत्रेक्षितृचेतनस्य शरीरविधयैव तेज आदीनां स्रष्टृत्वं पठ्यते इत्यर्थः अतस्तद्दृष्टान्तेनाजास्रष्टृत्वमपि चेतनब्रह्मशरीरविधयैव ग्राह्यमिति, न चाजाख्यप्रधानाभिमानिदेवताशरीरविधयाजायाः सकलस्रष्टृत्वं संभवति देवानां बुद्ध्युपाधिकतया बुद्धिपूर्वकमहत्तत्वस्रष्टावकारणत्वादिति। आधुनिकास्तु आनुमानिकमप्येकेषामित्यारभ्य सर्वाणि सूत्राणि सांख्ययोगसिद्धानां प्रधानमहदादिपदार्थानां स्वरूपप्रतिषेधपरतया यथा कथं चिद्व्याचक्षते तत्तु श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरोधादुपेक्षणीयं मुमुक्षुभिः यच्च तेषामजाशब्दस्य भूतत्रयपरतया व्याख्यानं तदपि हेयम् अशक्यः सो ऽन्यथा द्रष्टुं ज्ञायमानः कुमा-

रकाः विकारजननीमायामष्टरूपामजां ध्रुवामितिचुलिकोपनिषदादौ प्रधान एवाजात्ववचनात् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्याद्यव्यवहितवाक्यशेषतो देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति वाक्योपक्रमतश्चाजामेकामित्यादिवाक्ये ऽप्यजाशब्दस्य मूलकारणवाचित्वावधारणाच्च तथानादिसृष्ट्युपपादकतया अजाशब्दे यौगिकार्थस्यापि प्रकृते विवक्षितत्वाच्चेति । ननु कथमुच्यते ऽनादिरीश्वरशक्तिरजावाक्ये निर्दिष्टेति तस्याः लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वासंभवात् प्रकृतौ रूपाद्यभावादित्याशङ्कामपाकरोति ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।

चशब्दः पुनरर्थे रूपादिवचनाविरोधः पुनरत्र मध्वादिविद्यायामिव कल्पनयोपदेशादित्यर्थः यथा हि आदित्यस्यामधुनो ऽपि मधुत्वं वाचश्चाधेनोरपि धेनुत्वं भोग्यप्रदत्वादिगुणलाभार्थं रूपकल्पनयोपदिश्यते श्रुतिभिः असौ वा आदित्यो देवमधु वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिभिः तथैव प्रधानशब्दवाच्यानां सत्त्वादिगुणानां नीरूपाणामपि लोहितादिरूपाणि रागप्रकाशावरणरूपतालाभार्थं रूपकल्पनयोपदिष्टानीति विरोधान्तरं प्रतिषेधति ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

विरोध इति च्छेदेनानुवर्त्तते अथ वा पूर्वसूत्रे निषेधार्थकपृथक्पदमेव वा शब्दः तथा च अजा-वाक्ये एकत्वसंख्याग्रहणाद्यो विरोधः प्रसज्यते सोऽपि नेत्यर्थः अत्र हेतुस्त्वतिविस्तरभयात्पृथक्सूत्रैर्वच्यते नन्वजामेकामित्येकत्वस्य कुतो विरोधः प्रसक्त इति तत्राह नानाभावादिति काण्वादिशाखान्तरे "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमित्या"दिना ब्रह्मशक्तेर्नानात्वावगमादित्यर्थः, अत्र हि पञ्च पञ्चजना इत्यादिना शक्तिविशेषाणां प्रलयकालानीनामेव ग्रहणं वाच्यं कार्य्यशक्तिपरत्वे तासामनन्तत्वेन पञ्चपञ्चेत्याकाशश्चेति विशेषवचनासामञ्जस्यात्तत्कथमुच्यते एकामजां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति । ननु सांख्योक्तिं पञ्चविंशतितत्त्वपरतया अत्र वाक्ये मुख्यकार्यमादायावान्तरभेदेनैकस्या एवाजायाश्चतुर्विंशतिसंख्योपपादनीयेति शङ्कायां दूषणान्तरमाह अतिरेकाच्चेति पञ्चविंशत्यतिरिक्तस्याकाशस्य शक्तिमध्ये पाठाच्चेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेण प्रतिज्ञाते विरोधाभावे हेतुमाह ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ।

यद्यप्यत्र सूत्रे हेतुतावाचकः शब्दो नास्ति तथापि वासस्ते मलिनं राजकुलं मागा इत्यादाविव

हेतुता लभ्यते तृतीयसूत्रपर्य्यालोचनयेति बोध्यम्। तथा चायं सूत्रार्थः यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्युदाहृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात् पञ्चपञ्चेति विप्सयोक्ताः ते च कार्य्यभूता एव शक्तय इति। तथा च तेषां नानात्वेऽपि न मूलशक्तेरजाया एकत्वं विरुध्यत इति तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति। हेतुमाह वाक्यशेषादिति। "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि" ति अव्यवहितवाक्यशेषात्तत्रोक्ताः षष्ठ्यन्तप्राणादिशब्दार्था एव प्राणादयः पञ्च प्रतिपुरुषव्यक्तिभेदेन वीप्सया पूर्ववाक्यप्रयुक्ता इत्यर्थः, अत्र वाक्ये प्राणस्य प्राणमित्यादिवचनात्पूर्ववाक्ये ऽपि शक्तिमति ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वं प्राणादेर्लभ्यते शेषस्य प्राणादिशब्दपञ्चकस्य प्रेरकस्य प्रेरकतामात्रार्थकत्वात् केनेषितोपनिषदि केनेषितं पतति प्रेषितं मन इत्यादिप्रश्नस्यात्रैव श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यदित्यादिप्रत्युत्तरदर्शनात्प्राणः कम्पनादित्यादिगतसूत्रेभ्यश्चेति। ननु भवत्येवं माध्यंदिनशाखायां काण्वे तु चतुर्णामेव प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसां च वाक्यशेषे पाठात् पञ्चत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य काण्वेऽपि ज्योतिषा पञ्चत्वमुपपादयति।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने।

एकेषां काण्वानामन्ने ऽसति ज्योतिषा पञ्चसं-

ख्या पूरणीया "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि"ति पूर्वसु-क्तत्वादित्यर्थः, माध्यंदिने तु पञ्चसंख्यायाः प्राणादिवा-क्येनैव पूरणादन्न ज्योतिर्वाक्यस्य सत्वसाम्ये ऽपि तदाऽऽ-काङ्क्षेति भावः एतेन यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वा-क्यस्य कार्य्यशक्तिपरतया प्रधानातिरिक्तस्याकाशस्य श-क्तिमध्यपाठे ऽपि न प्रधानमात्रस्य मूलशक्तेरेकत्ववि-रोध इत्यप्युक्तप्रायं वेदितव्यम्। ननु तथापि एकशब्द-स्याद्वितीयार्थकतया प्रधानमात्रशक्तित्वविरोध एव विष्णुपुराणादिषु जीवकालयोरपि शक्तित्वावगमादि-ति तत्राह।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः।

आकाशादिषु संकल्पकार्य्येषु कारणत्वेन मूलप्र-कृतित्वेनैव हेतुना यथा व्यपदिष्टस्याजामेकामिति-वाक्यस्य प्रयोगादित्यर्थः, सृजमानाया उपादानकार-णस्यैवाजाया एकत्वमुक्तं जीवकालौ च नाकाशा-द्युपादानमतो नोपादानशक्तेरेकत्वविरोध इति भा-वः। ननु तथापि अजाख्यप्रकृतेः सत्त्वादिगुणत्रयरूप-तयैकत्वसंख्याविरोध इति चेन्न, एकस्मिन्नीश्वरस्य सत्त्वे अपरेषां गुणानां प्रलयेनैकत्वोपपत्तेः तदुक्तं मोक्षधर्मे तदैका प्रकृतिर्भवेदिति अथ वा सर्गभेदेन पुरुषभेदेन च भेदाभाव एवाजायाः एकत्वमिह वि-

वज्जितमजाश्रुतिस्वरसात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ई-यत" इति श्रुत्यविरोधाय चेति ब्रह्मणो ऽद्वितीया मूल-प्रकृतिरजाशक्तिरिति प्रसाधितम्, इदानीं यदुक्तं य-स्मिन् पञ्च पञ्चजना इतिवाक्यस्य कार्य्यपरत्वे पञ्च-स्वेत्याकाश इति च विशेषवचनप्रयुक्तमितरेषा-ब्रह्मादिरूपकार्य्याणां ब्रह्मशक्तित्वात् ब्रह्मप्रतिष्ठि-त्वाच्चेति तत्समाधीयते ।

समाकर्षात् ।

मुख्याभ्यां प्राणादिपञ्चकाकाशाभ्यामितरका-र्य्याणामप्युपलक्षणतया समाकर्षात् ग्रहणादुक्तार्थो-पपत्तिरित्यर्थः कथं समाकर्षणं तत्राह ।

जगद्वाचित्वात् ।

षष्ठ्यन्तानां वाक्यशेषस्थप्राणादिशब्दानामुपल-क्षकतया जगद्वाचित्वात् समस्तकार्य्यवाचित्वादित्यर्थः एतेन परमात्मनःकार्य्यशक्तयो ऽपि मीमांसीता इति मन्तव्यम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्त द्व्याख्यातम् ।

ननु यदुक्तमजावाक्ये ब्रह्मशक्तिविधया प्रधानप्र-तिपादनं यच्चोक्तं प्राणस्य प्राण इति वाक्यं ब्रह्मश-क्तितया प्राणादिप्रतिपादनं तदुभयमपि न कुतो जी-वमुख्यप्राणलिङ्गात् । अयमर्थः भवेदेवं यद्यजाप्राण-

वाक्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वं सिद्ध्येत् तदेव तु न अजा-वाक्यवति श्वेताश्वतरे जीवलिङ्गं हि दृश्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यमित्यादिवाक्यशेषेषु नन्वेवंविधवाक्येभ्य एव रुद्रः परमेश्वर एव भव-त्विति चेन्न, ईश्वरवादिभिः श्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतिभ्यश्च ब्रह्मादिदेवतात्रयादतिरिक्ततयैवेश्वराभ्युपगमात् एवं प्राणवाक्यस्याप्यव्यवधानेनादौ प्राणलिङ्गं दृश्यते "त-द्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि"त्यादिना प्राणस्य चायुष्ट्वं श्रुत्यन्तरे दृष्टं प्राणो हि भूताना-मायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्मादजाख्या प्र-कृतिः सर्गाद्युत्पन्नस्य महापुरुषस्यैव शक्तिः न परमे-श्वरस्य तस्याश्च कर्मवशादेवाद्या प्रवृत्तिर्नाधिष्ठाता-रमपेक्षते अतः स्वतन्त्रैव प्रकृतिः सृष्ट्यादिकारणं एवं प्राणादयो ऽपि मुख्यप्राणस्यैव शक्तिरिति, न च प्राणस्य प्राणत्वं कथं मुख्यप्राणे स्यादिति वाच्यम्, प्रा-णस्येत्यर्थः संभवात् प्राणशब्दस्य प्राणवाचकतायाः श्रुत्यन्तरे दृष्टत्वादिति तदित्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह इति चेत् तद्व्याख्यातमिति । तल्लिङ्गद्वयं ब्रह्मण्यपि व्याख्यातमुपपादितं प्रथमपादे उपासात्रैविध्यादाश्रि-तत्वादिह तद्योगादिति सूत्राद्वैनेत्यर्थः अयं भावः श्वेताश्वतरे परमात्मैव महाप्रकरणी ऽयो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एक इ-त्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मरुद्राद्यतिरिक्तस्तस्मात्तदन्तर्यामि-

णा एव प्रकरणित्वात् अतो अजाप्रकरणे यज्जीवलिङ्गमस्ति तत्प्रकरणानुरोधेन शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्थं ब्रह्मण्येव बोध्यमनेन जीवेनाऽनुप्रविश्येति श्रुत्या ब्रह्मणो जीवरूपित्वसिद्धेः स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिषु स्फुटं तथा वचनाच्च अन्यथा हि प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति एवं प्राणवाक्ये ऽपि यन्मुख्यप्राणलिङ्गमस्ति तदपि प्रकरणानुरोधेन प्राणशक्तिद्वारा ब्रह्मण्येव बोध्यम् ।

रूप मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणः प्राणादिरूपित्वसिद्धेरिति ॥ अस्मिन्सूत्रे पूर्वपक्षनिराकरणमुखेनैव जीवस्यापि ब्रह्मशक्तित्वमुक्तमतो न शक्तिमीमांसान्यूनतेति ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ।

जैमिनिस्त्वाचार्य उपासनार्थं न मन्यते किं तु परमसूक्ष्मत्वेन स्वतो दुष्प्रतिपाद्यतया(*क्रमेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थं शाखाचन्द्रन्यायतो[1]) जीवमुख्यप्राणादिशक्तिरूपेणादौ सर्वान्तर्यामिब्रह्म प्रतिपादयितुं ब्रह्मप्रकरणेषु जीवमुख्यप्राणादिकमिति प्रतिपा-

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

दात इति मन्यते कुतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नप्रत्युत्त-राभ्यां ब्रह्मणः प्रकरणित्वादित्यर्थः अपिचेत्यादि अपि च एके शाखिनः काण्वादयः एवं अन्यार्थमेवातिस्पष्टं जीवादिकं ब्रह्मप्रकरणे पठन्ति(*यथा काण्वे चतुर्थे सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यादिना जीवतदवस्थादिपठनं तत्त्वापाधारब्रह्मप्रतिपादनार्थमिति[१]) (*स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यस्तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि स इति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च अथात आदेशो नेतिनेतीति[२])। अपि चैवमेक इत्यत्र हेतुमाह।

वाक्यान्वयात्।

विधिनिषेधरूपपूर्वापरवाक्यैकवाक्यतया काण्वादिष्वन्यार्थत्वावधारणमित्यर्थः। (*शब्दाभावाच्च नोपास्यापरत्वमितिभावः[३])।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमित्याश्मरथ्यः।

आश्मरथ्यरूपाचार्य्यो यथोक्तं लिङ्गद्वयं जीवप्राणयोरिव ब्रह्मणोऽपि साधारण्यमेव मन्यते कुतः प्रतिज्ञया ब्रह्मणि लिङ्गद्वयस्य सिद्धत्वात् अजावाक्यस्यादौ तावत् य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्-

(१) अयंपा० २ पु० ना०।
(२) अयंपा० २ पु० ना०।
(३) अयंपा० २ पु० ना०।

णानेकान्निहितान्नो दधाति विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु । तदेवाग्निस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रन्तद् ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिरिति प्रतिज्ञया कार्य्यकारणाभेदेन सर्वं जीवादिधर्माः पञ्चमुखत्वादयोऽपि ब्रह्मणि सिद्धाः प्राणवाक्यस्य च शेषे "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति प्रतिज्ञया सर्वस्यात्मनि कारणे च ब्रह्मणि सर्वे प्राणादिधर्माः परमायुष्ट्वादयोऽपि सिद्धा इत्यर्थः व्यासमताच्चास्य मतस्यायं विशेषो यद्व्यासाचार्य्यैः शक्तिशक्तिमदभेदोपासनापरत्वेन लिङ्गद्वयमुपपादितं ब्रह्मणि आश्मरथ्याचार्य्यै(*स्तूपासनां विनापि¹)कार्यकारणाभेदेन कार्यधर्म इति लिङ्गद्वयमुपपादितमिति ।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ।

औडुलोमिस्त्वाचार्य्यो मन्यते परमात्मन्यपि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गमुपपद्यते उत्क्रमणारम्भकाले जीवप्राणयोरेवं भावात् परमात्मभावात् यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसोरेकीभाव इत्यर्थः, तथा च मरणकाले परमात्माविभागादन्यदापि तदभेदव्यवहारेण जीवप्राणधर्मौ ब्रह्मण्युच्येते लोके तथा व्यवहारादिति भावः

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

"अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्यादिश्रुतयश्च जीवप्राणयोर्ब्रह्मणि संपत्त्याख्यमैक्यं बोधयन्ति ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।

काशकृत्स्नस्त्वाचार्य्यो मन्यते प्रलयकाले जीवादीनां सर्वेषामेव ब्रह्मण्यवस्थितेर्विलयादत्यन्तमेकीभावेनान्यदापि तदभेदस्यैव पारमार्थिकत्वं(*जीवब्रह्मविभागस्य नैमित्तिकत्वेन स्वाभाविकाविभागापेक्षया वाचारम्भणमात्रत्वात्[१]) अतो यथोक्तलिङ्गद्वयं ब्रह्मण्युपपद्यत इति औडुलोमिमताच्चास्यायं विशेषो यदौडुलोमिना स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभावरूपं मरणप्रारम्भकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितं काशकृत्स्नेन च नदीसमुद्रयोरिवैकतरस्यात्यन्तविलयतः प्रलयकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितमिति यथा च सुषुप्तिमरणप्रारम्भयोरीषत् ज्ञानं प्रलयव्याप्तत्वं तिष्ठति जीवानामीश्वरे संसृष्टानां तथा वक्ष्यामो जीवावस्थाप्रकरणे श्रुतीचात्र भवतः "त्रिषु धामसु यन्नोग्यमि"ति "हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैव निष्क्रामती"ति च तस्मादुक्त उभयोर्मतभेद इति । एते च मतभेदाः सर्वं एवाविरुद्धाः श्रुतिसिद्धाश्च भवन्ति प्रकृतपूर्वपक्ष-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

समाधानाय केवलं मुनिभिः पृथक्पृथगुपन्यस्ता इति बोध्यम्। इदमिदानीं विचार्य्यते यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वर(*शक्तिविधया¹)विश्वसृष्टृप्रोक्तं किमेतदेव राज्ञो मन्त्रिवज्जीवस्यान्तःकरणवच्च परमात्मनः संकल्पाद्याधारभूता स्वभावाख्या प्रकृतिरन्तरङ्गशक्तिः अथवेदं शरीरस्थानीया बहिःशक्तिरेव एतदधिष्ठानार्थं शक्त्यन्तरमस्तीश्वरस्य किं वाशक्त्यन्तरनैरपेक्ष्येणैव नैयायिकानामिव स्वत एवेश्वरो प्रधानपुरुषादिकमधितिष्ठतीति²)तत्राद्यं पक्षं सिद्धान्तयति।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

प्रतिज्ञायास्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययमिति दृष्टान्तस्य च वाक्यशेषस्थयोरनुपरोधार्थमाञ्जस्येनोपपत्त्यर्थमित्यर्थः प्रकृतित ईश्वरोपाधेरत्यन्तभेदे तथेश्वरस्य निरुपाधित्वे च हि तयोः पीडा स्यादिति विष्णुपुराणादौ त्वपरिणामित्वरूपवैधर्म्येणेश्वरोपाधिः प्रधानादतिरिक्त एवोक्तः अत्र तु समानतन्त्रपातञ्जलसिद्धान्तत्वादानन्दादयः प्रधानस्यैवागामिसूत्राच्च ईश्वरोपाधेः प्रधाने प्रवेश एव सूत्रकाराभिप्रेतो जड-

(१) अयं पा० २ पु० ना० तम्बेणोतिप पु० पा०।
(२) ईश्वरोऽनुपाधिभूतं प्रधानमधितिष्ठतीति २ पु० पा०।

त्वसाधर्म्येणेत्यवगम्यत इति यद्यपि स्वभावस्तु प्रवर्तते कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिप्रयोगात् प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभयवाचित्वं तथाप्यत्र प्रकृतिः स्वभाव एव बोध्यः 'आनुमानिकमप्येकेषामि'त्यादिना सूत्रेणैव परमात्मशेषतया जगत्कारणत्वस्य प्रधाने सिद्धत्वेन(*पुनस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्[1])तथा आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिसूत्रवदिदं सूत्रं न प्रकृत्याख्यशक्तिरूपेण ब्रह्ममीमांसकमपि भवति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सामान्यसूत्रेणैव गतार्थत्वात् (*तथा सति पूर्वपादत्रय एवैतदधिकरणौचित्याच्चेति[2])। तथा साक्षाद्ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वमपि नास्य सूत्रस्यार्थः अस्मिन्पादे शक्तेरेव प्रकृतत्वात् 'जन्माद्यस्य यतः' 'तत्तु समन्वयात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्'इत्यादिसूत्रैरेवाधिष्ठानकारणत्वस्य ब्रह्मणि लब्धत्वाच्च ॥ स्वतः प्रकृतित्वस्य तु निर्विकारश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् ननु विकाराणां विवर्तत्वे नायं दोषः परिहर्तव्य इति चेन्न (*यत आत्मकृतेः परिणामादित्यागामिसूत्रादेवात्रापि दर्शने औपाधिकपरिणाम एव सिद्धान्तः विवर्तप्रतिज्ञायां सूत्राभावाच्च किं च[3]) विकाराभ्युपगमदशायामेव प्रकृतेरेवाविकारित्वं नात्मन इति सकलश्रुतिस्मृतिष्ववगम्यत इति तथा च गीता।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

(३) अयं पा० २ पु० ना०।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

इति स्वीयो भावः पदार्थ उपाधिरित्यर्थः,(*उपाध्युपाधिमतोस्तानादिः स्वस्वामिभाव इति यदिचात्र सूत्रे ब्रह्मणः साक्षात्प्रकृतित्वमेवार्थ इष्यते तर्हीव प्रकृतित्वमधिष्ठानकारणत्वं यदि वा मूलविकारित्वमेवात्र प्रकृतित्वं तर्हि आकाशादिरूपं तावद्ब्रह्मणः प्रकृतिरूपत्वमेवात्रार्थोऽस्तु शक्तिशक्तिमदभेदात् तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च स इत्यादिभिरिति दिक्[1]) ईश्वरस्य उपाधिरूपा प्रकृतिरस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

अभिध्योपदेशाच्च ।

[2]अभिध्या संकल्पः तदुपदेशादपि परमात्मनः स्वभावः सिद्ध्यति ईश्वरस्य निरुपाधित्वे बहुस्यामित्यादिसंकल्पोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः आह च तन्मात्रमित्यादिसूत्रेषु ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्वरूपतायाा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वरोपाधिरपीत्युच्यते किमिदं जीवस्येव विकारभावापन्नं शुद्धसत्त्वाख्यं सदीश्वरस्योपाधिर्भवति[3] किं वा साक्षादेवेति संशये निर्णयमाह ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्य रूपतायावक्ष्यमाणत्वादिति १ पु० पा० ।

[३] यथा पामरग्रामाभिमाति २ पु० पा० ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात्।

तदनुमानिकं न केवलं प्रकृतिः अपि तु साक्षादपि विकारभावानापन्नमेव नित्यशुद्धसत्वांशेन ईश्वरस्य प्रकृतिर्भवति कुत उभयाम्नानात् उत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणयोरुभयोः कारणकार्य्यभावापन्नयोः कृतिपरिणामयोस्तत्राम्नानादित्यर्थः। उभयाम्नानमेवाह।

आत्मकृतेः परिणामात्।

"तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति श्रुत्या स्वकृतित एवेश्वरस्य सर्वपरिणामावगमादित्यर्थः तथा चेश्वरस्य कार्य्योपाधित्वे तत्कृतितः समस्तपरिणामो नोपपद्येत स्वोपाधेः पूर्वं स्वकृतभावेन उपाधिरूपपरिणामस्य स्वकृतिजन्यत्वासंभवात्। अत ईश्वरोपाधिर्नित्य एवेति तस्यैवानुमानिकस्यापरं विशेषमाह।

योनिश्च हि गीयते।

तदानुमानिकमीश्वरस्य योनिरपि जीवाख्यगर्भधानस्थानमपि अंशभेदेन भवति हि यस्मात् तथा गीयते "यो योनिंयोनिमधितिष्ठत्येक" इत्यादिश्रुतिभिः।

ममयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः । (*अजाप्रकरणस्थत्वात् योनियोनिमितिवीप्सा अंशभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् महद्ब्रह्मेति महतो ब्रह्मेत्यर्थस्तत्कारणत्वात्[1]) तदयं सिद्धान्तः प्रकृतिर्नित्यशुद्धकेवलसत्वांशेन नित्यज्ञानेच्छादिमतीश्वरोपाधिः सैव च प्रकृति[2]र्मलिनसत्त्वविशेषरूपैरंशान्तरै रजस्तमःसंभिन्नैः पुरुषसंयोगेन महत्तत्वरूपतः परिणता सती जीवो य उपाधिर्भवति "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इतिश्रुतेः (*ततोऽपि निकृष्टैरंशान्तरैः सर्वमन्यद्विकारजातमुत्पादयतीति[3]) विभाग इति ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ।

एतेन प्रधानप्राणादीनां ब्रह्मशक्तित्वप्रतिपादनेनान्येऽप्यानुमानिकाः कालादृष्टादयो ब्रह्मशक्तितया व्याख्याता वेदितव्याः न तु स्वतन्त्रं किमप्यन्यदस्ति अतो न तत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिभिरपि ब्रह्मकारणतावाक्यानां विरोध इत्यर्थः, तत्र कालादिकारणवर्गेश्वरशक्तिताप्रतिपादकश्रुतिर्यथा श्वेताश्वतरे "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष" इति चिन्त्यमिति कालादीनि प्रकृत्य "यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक"

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
[२] सत्वादिगुणावच्छेदेनेति २ पु० पा० ।
(३) अयं पा० २ पु० मा० ।

इति कालात्मयुक्तानि कालादीन्यात्मान्तानीत्यर्थः तेषां चाधिष्ठेयत्ववचनाच्छक्तित्वं सिद्धं प्रलये च भूतादीनां परमा सूक्ष्मावस्था सत्त्वादिशब्दवाच्येति मन्तव्यं तथा "तेनेशितं कर्मविवर्त्तते ह पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखानि नित्यम्। एतस्यैवाग्निम्न एतावान् न्यग्रोधस्तिष्ठति रथात् रथयोगाग्पथः सृजत" इत्यादि श्रुतयोऽपि कर्मगुणजीवादिकारणतायामुदाहार्य्यशक्तित्वेन समाधेयाः विवर्त्तते विकरोतीत्यर्थः। अथ वेदं सूत्रमेवं व्याख्येयमेतेन पादचतुष्टयकृतब्रह्मवाक्यव्याख्यानेनान्येऽपि सर्वे वेदान्ता व्याख्याता वेदितव्या एभिरेव तर्कैस्तेषामपि निर्णेतुं शक्यत्वादित्यर्थः व्याख्याता इत्यस्य द्विः पाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः।

जगज्जन्मादिहेतुत्वे द्वाराणीश्वरशक्तयः।
आक्षेपोद्धारमुखतः पादेऽत्र प्रतिपादिताः॥

इति श्रीविज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चाध्यायः।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेन ब्रह्मकारणतायां श्रुतिविरोधः परिहृतस्तन्मुखेन स्रष्ट्राद्युपयोगिन्यो ब्रह्मशक्तयश्च विचारिताः इदानीं तत्र स्मृतिविरोधः परिह्रियते।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्।

नन्वीश्वरकारणतायाः श्रुत्यर्थत्वे सति।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥

इत्यादिमन्वादिस्मृतीनां ईश्वरप्रतिषेधेन्यास्तर्कसंवलितायाः स्वतन्त्रप्रधानकारणतावादिन्याश्च कपिलस्मृतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत न च श्रुतिविरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमेवास्तु श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसीति न्यायादिति वाच्यं (*"यन्मनुरवदत्तत्सर्वं भेषज"मिति श्रुत्या मनुविरोधस्यान्याय्यत्वात्[१])।

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।

अतिमात्राणयेतानिहेतुभिर्नविरोधयेत्॥

इत्यादिभ्यो योगियाज्ञवल्क्यादिवाक्येभ्यः सांख्यविरोधस्यापि वेदेष्वन्याय्यत्वाच्च आधुनिकैरल्पप्रज्ञैः कपिलादिस्मृत्यनुसारेणैवातिगहनवेदानां मीमांस्यत्वौचित्याच्च। तथाचोक्तं भारते।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति॥

तस्मादतिप्रामाणिकमनुसांख्यस्मृतिविरोधेन ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादितर्काणामाभासीकृतत्वाद्वेदान्तानामीश्वरकारणतापरत्वं नावधारयितुं शक्यत इति तमिमं पूर्वपक्षं गूढाभिसंधिः प्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति। यदुक्तं तन्न, कपिलमन्वादिस्मृतेरीश्वरप्रतिषेधपरायाः अनुरोधे सेश्वरायाः पातञ्जलपाराशरादिस्मृतेर्निरवकाशत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च तुल्यबलस्मृत्यन्तरविरोधेन कुण्ठितया कपिलस्मृत्या वैयासिकस्तर्कगणो नाभासीकर्त्तुं शक्यते प्रत्युत स्मृत्यन्तरानुग्रहेण श्रौतत्वेन व्यासोक्ततर्काणामेव बलवत्त्वम्, अतो यथोक्ततर्कैरीश्वरपरत्वेनावधारिता श्रुतिः स्मृतिं बाधिष्यति इति भावः। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरिति भगवद्वाक्यात्तु कपिलस्मृतिवद्यथोक्ततर्कगणोऽप्यतिप्रामाणिक एवेत्यपि मन्तव्यम्। इतश्चेश्वरप्रतिषेधांशे कपिलस्मृतेः (*मूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वात्[1])दुर्बलत्वमित्याह।

इतरेषां चानुपलब्धेः।

सेश्वरादितरेषां चेश्वरनिषेधकानां शाखिनां

(१) अयं पाठः १ पु० ना०।

कपिलस्मृतिमूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथा च प्रत्यक्षश्रुत्यनुग्रहेण पराशरादिस्मृतीनां ब्रह्ममीमांसातर्काणां च कपिलस्मृतेरंशतो विषयापहारयोग्यतास्तीति भावः, नन्वेवं कपिलस्मृतेः किमप्रामाण्यमेव तथा चोदाहृतवाक्यविरोधः, न, सावकाशत्वात् पश्चान्निराकर्तव्यकुमीमांसकानामीश्वरप्रतिषेधस्याभ्युपगमवादेन कपिलस्मृत्युपपत्तेः ईश्वरप्रतिषेधकुतर्का अपि पारख्या एव तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेन प्रौढ्या सांख्यैरनूद्यन्त इति किमर्थं पुनः कुमताभ्युपगमवादः सांख्ये कृतः उच्यते यदि कश्चित् कुमीमांसक आपाततो वेदान्तानां कार्यब्रह्मपरत्वदर्शनान्नित्यं ब्रह्म नाभ्युपगच्छति नाभ्युपगच्छति च ब्रह्मविद्यायाः कार्य्यब्रह्मलोकातिरिक्तं फलं तदा तस्येश्वरमनभ्युपगच्छतो ऽपि कपिलोक्तविवेकख्यातेरेव मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुमिति, मनौ तु "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमित्यादिवाक्येनेदंशब्दोक्तस्य जगतः स्वाप्रज्ञातत्वादिकमेवोच्यते न तु ईश्वराख्यस्तदज्ञातापि निषिध्यते यतो द्वादशाध्याये ब्रह्मविष्णुहरादीन्प्रकृत्य प्रशासितारसर्वेषामणीयांसमणोरपि इत्यादिना नित्येश्वरः प्रोक्त इति, नन्वेवं सांख्यज्ञानमात्रस्यापि मोक्षे हेतुत्वे "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेती"त्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न, तथाविधवाक्यानां प्रकृष्टसाधनपरत्वात् अन्यथा "ईश्वरप्रणिधानाद्वे"त्यादिना पतञ्जल्याद्युक्तविकल्पस्यानु-

पपत्तेरिति । इदं च पूर्वसूत्रस्यादाद्यप्रसङ्गशब्दा-
ल्लभ्यते सांख्यस्मृतेर्यथोक्तावकाशाभावे हि पूर्वपक्षे प्र-
सङ्गशब्दो व्यर्थः स्यादादि चाभ्युपगमवादेन बौद्धादि-
मतानुवादपरता कपिलस्य नोच्येत तदा ।

पञ्चविंशो ऽभिमन्येत नान्यो ऽस्ति परतो मम ।
अन्योन्यस्तान्तरात्मा ऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥
षड्विंशो ऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणो ऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बध्यमानो ऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥

इति मोक्षधर्मे(१) सांख्यानां नित्येश्वरोपदेशो नो-
पपद्यते नोपपद्येत च ।

एवं षड्विंशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः ।
सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥

इतिमात्स्यादिषु(२) कपिलस्यापि षड्विंशान्तर्गतेश्व-
राभ्युपगमवचनमिति(*एतेन परमार्थवादाभ्युपगम-
वादाभ्यां सेश्वरनिरीश्वरविभागप्रसिद्धिः सांख्यानां
व्याख्याता अथ वा कापिलैकदेशस्य अप्रामाण्यमस्तु
अत एव कौर्मे ।

(१) अ० ३१८ श्लो ७३ ।
[२] अ० ४ श्लो० २८ ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म सततं शरणं व्रजेति ब्रह्मणो नारायणेनोपदिष्टमस्ति नन्वेतावता विवक्षितेष्वंशान्तरेष्वपि सांख्याप्रामाण्यमिति[१]) आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण प्रधानांशे ऽपि सांख्यस्याप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यानेन सूत्रेण महदादीनामपि श्रुतिष्वनुपलब्ध्या महदाद्यंशे ऽपि सांख्याप्रामाण्यं व्याचक्षते तच्च प्रधानस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरन्यायसिद्धतायाः स्थानेस्थाने प्रदर्शितत्वात् तथा महत्तत्वे ऽपि महद्वच्चेतिसूत्रे श्रुतेः प्रदर्शितत्वात्, किं च प्रधानादिचतुर्विंशतितत्त्वान्येव श्रुतिभिर्ब्रह्मसूत्रैश्चोक्तानीति गीतायां स्मर्यते ।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमिति ॥

अतो ब्रह्मसूत्रे प्रधानादिनिराकरणमपसिद्धान्तत्वादुपेक्षणीयं सूत्रपदैः सूत्रात्मकैरधिक इत्यर्थः इदानीं चतुर्विंशतितत्वेष्वेव यथायोग्यं श्रुतयः प्रदर्श्यन्ते प्रश्नोपनिषदि च सुषुप्त्यवस्थां प्रकृत्य"एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चा

(१) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

पश्चापोमाला च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च-वायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्राचेत्यनन्तरं विषयैः सह दशेन्द्रियाण्युक्त्वा मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चेति। अत्र प्रकृतिं विहाय त्रयोविंशतितत्वानि सांख्यसिद्धान्युक्तानि महत्तत्त्वस्यैव च बुद्धिचित्तरूपेण विभागो बोध्यः अस्मात्र वाक्याद्वान्तरविभागे वेदान्तिनामप्यन्तःकरणचतुष्टयमेव बोद्धव्यं। गर्भोपनिषदि च अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीर इत्यनेन चतुर्विंशतितत्वानि शरीरे सन्तीत्युक्तं। मैत्रेयोपनिषदि च प्रकृतेर्गुणत्रयं तद्वैषम्यात्सृष्टिः पुरुषाणां चिन्मात्रत्वं चोक्तं यथा "तमो वा इदमेकमासत तत्परेस्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत् तन्सांशो ऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसाय लिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ताः अग्र्यास्तनवो ब्रह्मरुद्रो विष्णुरिति अथ योह खलु वास्य राजसो अंशो ऽसौ वाव समीपं ब्रह्मा-ऽथ योह खलु वास्य तमों ऽशो ऽसौ वाव सयो ऽयं रुद्रः अथ योह खलु वास्य सात्विकों ऽशो ऽसौ वाव सयो ऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतो ऽष्टधा एकादशधा द्वादशधा ऽपरिमितधा वोद्भूतः उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्ब-

भूत 'इत्यमावात्मा ऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्चेति'' चुलिको-पनिषदि च सांख्योक्तानां तत्वानां संख्या वेदान्तोक्ता द्वैताविरोधेनैवोक्ता यथा विकारजननीं मायामष्टरू-पामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य-

ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता ऽसितरक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ।
पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः ॥
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशानुगः ।
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्ते ऽसौ प्रथमं प्रभुः ॥
सर्वसाधारणी दोग्ध्री सृज्यमाना सुपञ्चभिः ।
पश्यन्त्यस्यां महात्मानं यद्वर्णं पिप्पलाशनम् ॥
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हि ये ।
इत्याद्यनन्तरमाह ।
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशं तथा परे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥
चतुर्विंशतिसंख्याकमव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
अद्वैतं द्वैतमित्येतत्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥
यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् ।
यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथेत्यादि ॥

अत्र ईश्वरोपाधेर्जीवोपाधितो भेदविवक्षया वा का-

लमादाय वा सम्प्रविंशत्वं बोध्यं तदेवं सांख्योक्तार्थानां सर्वश्रुतिषु परिदृश्यमानानामदर्शनमज्ञाननिबन्धनमेवेति प्रतीमः,।

एतेन योगः प्रत्युक्तः।

एतेनान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन मूलभूतशाखानुपलब्ध्या च योगः पातञ्जलशास्त्रं (*प्रपञ्चस्येश्वराऽकारणकत्वमात्रांशे श्रुतिविरुद्धे[१]) प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशे प्रयुक्तः प्रत्याख्यात इत्यर्थः। निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति योगसूत्रेण हि परमेश्वरस्यापि प्रकृतिप्रवृत्तौ प्रतिबन्धनिवर्तकत्वमात्रं प्रोक्तं च श्रुतिविरुद्ध"तम एवेदमग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती"त्युक्तश्रुत्यादिषु परमेश्वरस्य प्रकृतिप्रेरकत्वसिद्धेः वैषम्यनैर्घृण्यादिकं त्वग्रे सूत्रकार एव निराकरिष्यतीति (*योगा हीश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं प्रकृतित्वेनाभ्युपगच्छन्ति ईश्वरोपाधिः सत्त्वविशेषस्य पूर्वसर्गीयतत्संकल्पवशात् सर्गादौ स्वतन्त्रप्रकृतित उत्पत्त्यङ्गीकारात् प्रकृतेरीश्वरोपाधितायास्तैरप्यनङ्गीकारात् तदिदं वेदान्तविरुद्धं "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते""स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य ज्ञानाद्युत्पत्त्यर्थं करणनिरपेक्षस्य प्राकृति-

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

कनित्यज्ञानाद्यवगमात् अतएव तदौपाधिकस्य जगदुपादानत्वस्य निषेधो ऽपि तथेति अत्राप्यभ्युपगमवादेन योगाप्रामाण्यप्रसङ्गः परिहर्तव्यः अयं योगानां भावः यदि कश्चिन्मन्येत कुमीमांसकः प्रकृतेः परिणामस्वाभाव्येन ज्ञानेच्छादीनां करणजन्यत्वनियमेन च नित्यानि ज्ञानेच्छादीनि न सम्भवन्ति "तमसैवेदमाग्रतमासीदि"त्यादिश्रुतिविरुद्धं च ज्ञानादिनित्यत्वमिति तदपि भवत्वनित्यज्ञानादिमानेवेश्वरो नित्यः, भवतु च पुरुषार्थप्रयुक्तैव कर्मनिमित्तसर्गादौ परमेश्वरोपाधिसत्वरूपेण प्रकृतेः परिणतिः ततश्च प्रकृतेरेवोपादानत्वं नेश्वरस्य तथापि यस्मदभिप्रेतःविकारस्यातीश्वरप्रणिधाने सम्भवत एव प्रत्युत विवेकी ऽनुकूलमेव तन्मतमिति तन्मतमालम्ब्यवास्माभिर्योगो युक्तः प्रतिपादयितुमिति इदं त्ववधेयं वेदान्ते ऽपि शुद्धचिन्मात्रस्य ब्रह्मणः परिणामित्वाभावाद् ब्रह्मोपाधेरेव जगदुपादानत्वं योगे तु ईश्वरोपाधेः कार्यतया न निमित्तत्वं न वोपादानत्वमिति विशेषः

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः ।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः ।

इत्यादिवाक्यानि च केवलचिन्मात्रब्रह्मविषयकानि स्वतः परिणामप्रतिषेधकान्येवेति बोध्यम् ईश्वरोपाधेरपि च प्रकृतेरस्माभिः स्वतो ऽपरिणामित्वं सत्त्वादिगुणत्रयद्वारा विपरिणामश्चाभ्युपग-

ष्यते अन्यथा नित्यज्ञानेच्छाद्यसंभवात्¹) इदानीं सांख्ययोगयोरभ्युपगमवादस्य मूलभूतं कुमीमांसकानामीश्वरे तदुपादानतायां च बाधकं वेदान्तेषु कुतर्कजातमपाकरोति पादसमाप्तिं यावत्।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्।

ननु न सांख्ययोगयोः प्रत्याख्यानं संभवति चेतनकारणत्वस्य तर्कविरुद्धत्वात् कुतः विलक्षणत्वादस्य अस्य जगतोऽचेतनस्य चेतनब्रह्मविलक्षणत्वादित्यर्थः सजातीयं ह्युपादानं दृष्टं लोके घटादीनां चेच्छाकृत्यादिरूपाश्चेतनधर्मा बाधिता अतो बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीतिन्यायेन वेदान्तानां ब्रह्मोपादानतायां तात्पर्यं न संभवतीत्याशयः विलक्षणत्वे श्रुतिमपि प्रमाणमाह तथात्वं च शब्दादिति "विज्ञानं चाविज्ञानं"चेत्यादिश्रुत्या कियतां सृज्यानां चेतनविलक्षणत्वं सिद्धतीत्यर्थः। ननु सर्वेषामेव सृज्यानां चेतनत्वमपि श्रुयते "मृदब्रवीत् आपोऽब्रुवन् तत्तेज ऐचत ते ह प्राणा वाच मूचुस्त्वन्न उद्गायेये"त्यादिना तथा च न वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्।

यथोक्तश्रुतिषु मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानामेव

चेतनानां वदनादिव्यपदेशो न मृदादीनां कुतः वि-
शेषानुगतिभ्यां विज्ञानं चेत्यादिना विकारेषु चेतना-
चेतनरूपविशेषश्रवणात् तथा अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं
प्राविशदित्यादिना भूतेन्द्रियादौ देवताचेतनानामन-
नुगतेः प्रवेशस्य श्रवणाच्च वाग्भूत्वेति भवनं च प्रवेशे-
नाविभागः "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा भवदि" तिश्रुत्य-
नुसारात्स च प्रवेशो न भेदं विना संभवतीति भावः।
सूत्रद्वयेन पर्य्यवसिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह।

दृश्यते तु।

तु शब्दःपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः कारणविलक्षणमपि
र्य्यं दृश्यते यथा चेतनाज्जीवादचेतना श्मश्रुभ्वा-
शादयः चेतनाच्चोर्णनाभादेर्जडास्तन्त्वादयः पदार्था
इति न च तत्रापि प्राणोर्णनाभदेहोपाधिकमेवोपा-
दानत्वं चेतनस्येतिवाच्यम्, अस्माभिरप्यौपाधिक्या एव
ब्रह्मोपादानतायाः प्रसाध्यत्वेन तावताप्यस्मदभीष्ट-
सिद्धेः। नन्वेवं कार्य्यस्य कारणविलक्षणत्वाभ्युपगमे
सत्यसन्नभावोऽपि सतो जगतः कारणं सम्भवतीति
कथं कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुत्युक्ता सम्भवानुप-
पत्तिरित्याशङ्कां समाधत्ते।

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्।

असत्कारणं स्यादिति चेन्न, असतः प्रतिषेधमा-
त्रत्वात् अभावमात्रत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिर्हि न

क्वापि दृष्टा चेतनाच्चाचेतनोत्पत्तिर्दृश्यत इत्युक्तमतो नासतः कारणत्वं कल्पनार्हमिति पूर्वपक्षी पुनः प्रत्यवतिष्ठते।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्।

ननु एवं सति सत्कारणमप्यसमञ्जसं यथा स्वभावाद्भावोत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतः सदुत्पत्तिरपि कुतः अपीतौ प्रलये ऽपि तद्वत्प्रसङ्गात् कारणसत्त्वे कारणवत् कार्याणां वर्त्तमानत्वप्रसङ्गा(१)त्कारणसत्वे कार्यविलम्बासम्भवादित्यर्थः दृष्टान्ताभावसाम्याच्चेति भावः। सिद्धान्तमाह।

न तु दृष्टान्तभावात्।

यदुक्तं तत्तु न कुतः दृष्टान्तभावात्सतः सदुत्पत्तौ मृद्घटादेर्दृष्टान्तस्य सत्वादित्यर्थः। उक्तं च प्रसङ्गप्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते।

स्वपक्षदोषाच्च।

असत्कारणतावादिमते ऽप्यसतः कारणत्वेन कार्य्यस्याप्ययकाले सत्वप्रसङ्गाच्च नोक्तप्रसङ्गो ऽस्मासूद्भाव्य इत्यर्थः। तथा च सद्वासद्वा कारणं सह कार्य्यन्तरमवश्यमपेक्षत इत्युभाभ्यामभ्युपेयम् अतो नापीतौ कार्य्यप्रसङ्ग इति भावः। न चैवमपि क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादीश्वरप्रतिषेधकस्तर्को ऽस्तीत्याशङ्कायामाह।

(१) अर्थक्रियाकारित्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।

किं च तर्काप्रतिष्ठानादपि केवलतर्केण विलक्षणत्वादिना वेदान्तार्थो ऽन्यथयितुं न शक्यते केवलतर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् निर्मूलत्वेन श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् ननु तर्कबलेन वेदान्ततात्पर्यमेवान्यथानुमेयमितिचेन्न, एवंसति यथाश्रुतशब्दमर्य्यादां परित्यज्य स्वतन्त्रतर्कबलेनार्थान्तरकल्पने सत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यर्थः तर्काणामानन्त्येनार्थनिर्णयासंभवाच्छ्रुत्यर्थानुष्ठानासंभवेन कस्यापि मुक्तिर्न स्यादिति (*जैमिनिमतं प्रविष्टेष्वाधुनोपलभ्यमानेषु दुर्मीमांसकेषूपन्यस्तं बाधकं नास्तिकेष्वप्यतिदिशति[1]) ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ।

(*शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः[2]) एतेन दुर्मीमांसकानां तर्काप्रतिष्ठादोषेण शिष्टापरिग्रहा बौद्धादयो ऽपि स्वस्वमतव्यवस्थापनेषु व्याख्याता प्रत्याख्याता वेदितव्या इत्यर्थः । ननु मा भवतु स्वतन्त्रतर्केण वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वे विरोधो दुर्बलत्वात् वेदान्तानुसारितर्केण तु विरोधः स्यादेवेति तथाविधतर्कविरोधमपि परिहरति ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्।

(*ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे बहुस्यां प्रजायेय रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावश्रवणेन[१]) [२]सुखदुःखभोक्तृजीवरूपतापत्त्या जीवेश्वरयोर्भोगाभोगविभागस्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यादिश्रुत्युक्तो नोपपद्येतेति चेत् लोकवत्स्यात् लोकवदयं विभागः स्यादित्यर्थः यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मत्वे सत्यपि गर्भवासादिभोगः पुत्रस्यैव न पितुरित्येवं विभाग उपपद्यते तथैव परमेश्वरजीवयोरपि स्यादिति एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्यौषध्यादयो ऽपि दृष्टान्ता बोध्याः तर्हि किमस्मदादिवदेवेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न, स्रष्टावान्तरविशेषादीश्वरो हि स्वांशस्वशरीरांशतुल्यौ जीवतदुपाधी स्वान्तर्गतौ धर्मादिसहितौ साक्षादेव पश्यन्नपरतन्त्रः स्वलीलया संयोगविशेषं ब्रह्मादीनामपि दुर्विभाव्यं कुर्वन् कुम्भकार इव घटमस्माभिरिव च मुद्राविशेषं जीवान्निर्मिमीते इतरे तु ब्रह्माद्या अस्वतन्त्रा ईश्वरदत्तकामादिप्रेरिता दारुयन्त्रवत्तानधिष्ठाय तस्मिन्नेव सृजति सति स्वतन्त्राः सृजन्ती-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) ननु प्रकृतेः कार्याकारता वेदान्तेष्वप्यनुमता तथाच ब्रह्मणो जगत्प्रकृतत्वे तस्यैव जीवान् प्रति कारणत्वेन अयं पा० १ पु० दृश्यते।

ति मूढैर्लक्ष्यन्त इति महान् विशेष इति (*अत्राभिमानपूर्वकसुखादिसाक्षात्काररूपो यो मुख्यभोगः पातञ्जलोक्तः स ईश्वरे प्रसञ्जितः सुखमात्रानुभवस्येश्वरे प्रसाधितत्वादिति यत्तु ।

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।
ससर्ज्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।
एकधा दशधा ऽऽत्मानं विभजञ्जुषते गुणान् ।
गुणैर्गुणान्संभुञ्जान आत्मप्रद्योतितैर्विभुः ॥
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ।
कर्म्माणि कर्मभिः कुर्वन्स निमित्तानि देहभृत् ॥
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरम् ।

इत्येवं विधवाक्यैर्जगदीश्वरस्यैव दुःखभोगादिकमुक्तं तत्र अंशरूपेणैव न साक्षादिति मात्रा अंशः एकं दश चेन्द्रियाणि गुणान्विषयान् गुणैरिन्द्रियैरित्यर्थः[१]) ननु न दृष्टान्तसाम्यं लोके हि पितर्य्यविभक्ता एव पुत्रजीवाः सन्ति कर्मादिवशात्तु पितृतो ऽभिव्यक्तमात्रा भवन्ति न पुनः पितैव साक्षात्पुत्रो भवति "आत्मा वै जायते पुत्र" इत्यादिवाक्यानि तु लोकव्यवहारानुसाराण्यभिव्यक्तिमात्रपराणि ईश्वरसृष्टौ तु नैवं वक्तुं शक्यते प्रलये ब्रह्मातिरिक्ताभावस्य श्रुति-

(१) अयं पा० २ पु० मा० ।

सिद्धत्वादितित्याशङ्कां दृष्टान्तसाम्योपपादनेनापाकरोति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।

तस्य भोक्तुः (*सोपकरणस्य[1]) प्रकृतब्रह्मानन्यत्व कारणे ब्रह्मणि नदीनां समुद्र इवाविभाग इति यावत् स एव मन्तव्यो न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं प्रलयादाव भावो वा कुत एतदवगम्यते आरम्भणशब्दादिभ्यः आरम्भणश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः आरम्भणश्रुतिस्तावत् तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञातइति अस्यां श्रुतौ पूर्वसिर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रवणात् प्रलये ऽपि ब्रह्माभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्ध्यति ब्रह्मणः कर्माद्यसंभवात् प्रलये जीवविनाशे न तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तिः तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव संभवति स्वतन्त्रावस्थाने"सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"त्याद्यद्वैतश्रुतीनामादिशब्दगृहीतानामनुपपत्तेरिति अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः आदिशब्दग्राह्याश्च श्रुत्यादयः तत्र श्रुतयस्ताव"त्सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमवाद्वितीयं सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति"त्याद्याः शतशः स्मृतयश्च ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० परन्तत्र अनन्यत्वमिति पा० १ पु० ।

क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्याद्याः युक्तयश्च कृतहान्यकृताभ्यागमाद्या इति एतैः प्रमाणैः कारणे ब्रह्मणि जीवानामविभागेनावस्थानं सिद्ध्यति ततश्च सर्गकाले जीवा पितुरिव पुत्राः विभक्ता भवन्ति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतेः"आत्मा वै जायते पुत्र"इत्यादिश्रुतिवदेवेति साधूक्तं लोकवदिति यथा च प्रलये सूक्ष्मरूपेण ब्रह्मचिन्मात्रे विलीय जीवादीनामवस्थानेऽपि नाद्वैतहानिस्तथोक्तं समन्वयसूत्रे आधुनिकास्तु इदं सूत्रमेवं व्याचक्षते लोकवदिति पूर्वसूत्रे यत्समाधानं कृतं तदापाततः परमार्थसमाधानं त्वनेन सूत्रेण क्रियते अस्य च सूत्रस्यायमर्थः ईश्वरस्य भोक्तृत्वं यज्जीवतापत्त्या प्रसञ्जितं तत्र यतस्तदनन्यत्वं ब्रह्मणोऽनन्यत्वं सदैवाद्वितीयत्वं द्वितीये सत्येव भोग्यभोगादिकं संभवति न त्वाकाशवदखण्डचिन्मात्रे सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये जीवेश्वरादिभाव शून्य इति अनन्यत्वे प्रमाणमाह आरम्भणशब्दादिभ्य इति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं नेह नानास्ति किंचने"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मातिरिक्तानां भो-

गादीनामभावसिद्धेरिति तन्न,(*तथा हि प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावे यत् प्रमाणमारम्भणशब्दादिकं तत् सन्न वा आद्ये बाधो अन्त्ये हेत्वसिद्धिः तस्मात्सदसत्वविकल्पपराहतैरारम्भणशब्दादिभिः प्रमाणैः प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावो न सूत्रकारेणानुन्मत्तेन साधयितुं युज्यते यदि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्तां स्वीकृत्य ब्रह्मणा समानसत्तया द्वैताभावः सूत्रार्थो वर्ण्यते तदापसिद्धान्तोऽस्माकमपि लयशून्यत्वरूपसत्ताया प्रलये ब्रह्मण्येव सत्वात् किं तु प्रकृतसूत्रस्यार्थः सो ऽपि न घटते तदनन्यत्वे हेत्वन्तरतया[१]) भावे चोपलब्धेः

सत्वाच्चावरस्येत्यादिभिरव्यवहितसूत्रैः प्रलये सर्वकार्य्याणां सूक्ष्मरूपेण सत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् वाचारम्भणादिवाक्यैरपि विकारमात्रस्यैव मिथ्यात्वलाभाच्च न तु सूक्ष्मस्य प्रकृतिपुरुषादेर्ब्रह्मशक्तेरपीति । किं च भवद्भिरपि प्रलये अविद्याभ्युपगमे न विजातीयभेदो ऽभ्युपगत एव आचार्यैश्च कर्मानादित्वं वक्ष्यते तत्कथम्(*सदेव सौम्येत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रतिषेधः इति[१]) अतो ऽनन्यत्वशब्दस्याविभाग एवार्थो न तु ब्रह्मातिरिक्तस्यात्यन्तमभाव इति अपि च भोगस्य मिथ्यात्वे ऽपि मिथ्याभोगस्यैव जीवे प्रतीयमानस्य व्यवहारदशायामेवेश्वरे द्वा सुपर्णावाक्येन प्रतिषेधः क्रियते प्रलयरूपपरमार्थपरत्वे जीवस्यापि

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

भोगाभावेन जीवो भुङ्क्ते परमेश्वरो न भुङ्क्ते इतिवच-नासामञ्जस्यात् न च मिथ्याजीवस्य मिथ्याभोगो न तु पारमार्थिकस्येति विभागः श्रुत्यर्थः स्यादिति वाच्यम्, जीवस्य मिथ्यात्वे मोक्षाद्यनुपपत्तेः, अतो विकारमि-थ्यात्वेनापि भोगाभोगविभागवाक्यं नोपपादयितुं शक्यत इति। किं चास्य सूत्रस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वे वाचारम्भणशब्दादिभ्य इत्येवाचार्यैः स्पष्टो हेतुरुच्येत न त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति। असद्व्यपदेशिनवाक्यस्यै-वारम्भणवाक्यत्वावगमान्न हि वाचेत्युपयुक्तांशं विहा-यानुपयुक्तस्य विपरीतार्थप्रत्यायकस्य केवलस्यार-म्भणशब्दस्य प्रयोगो युज्यत इति हेत्वन्तरपरत्वे चास्य सूत्रस्य समुच्चयबोधकचकारशब्दाद्यभावेन न्यू-नतापि स्यादिति रज्जुसर्पव्यावृत्तमस्माभिरपि विका-रभावस्यानृतत्वमिष्यत एव अतो न वाचारम्भणवा-क्यानुपपत्तिः तर्हि किं विकारमिथ्यात्वमाचार्यैर्न सू-त्रितमेव कथं न सूत्रितम् असद्व्यपदेशादितिचेन्न, धर्मा-न्तरेण वाक्यशेषादित्यागामिसूत्रेण स्पष्टं वक्ष्यमाण-त्वात् तथापि ब्रह्माद्वैतस्यासूत्रणात्सूत्रकारस्य न्यून-ता स्यादितिचेन्न, तथान्यप्रतिषेधात् सर्वाभेदादन्यत्रेम इत्यादिसूत्रैः सूत्रणीयत्वात्(*अनेनापि सूत्रेण प्रलया-द्वैतस्योक्तत्वाच्चेति[1]) "यच्चोक्तं नेह नानास्ति किं चन एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ-त्येवंविधवाक्यशतेभ्यः कारणमपि सूक्ष्मं ब्रह्मातिरिक्तं

[१] अयं पा॰ २ पु॰ ना॰।

नास्तीति तत्र ओमिति ब्रूमः (*लयशून्यत्वरूपपारमार्थिकसत्ताया ब्रह्मभिन्नेष्वभावात्[१]) । शक्तिशक्तिमदभेदस्य नित्यत्वाच्च । प्रलये च तथाविधवाक्यैर्विभागाख्यविकारिभावमिथ्यात्वबोधकश्रुतिस्मृत्येकवाक्यतया ऽविभागलक्षणाद्वैतमात्रस्य प्रतिपादनात् ।

(*एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्यैता दुष्ट मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः ॥
ततः समस्ता स्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रमुखा लयम् ।
तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेति ॥

स्मृतिवत्[२]) तथा च स्पष्टाश्रुतिर्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति सूत्रं च अविभागो वचनादिति अन्यच्च न्यायादिकं पञ्चसूच्यां स्थानेस्थाने प्रदर्शितमस्माभिः[३] । द्रष्टृत्वरूपफलोपधानस्य जीवेष्वनित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेन नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यादिवाक्यं जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेदे ऽप्युपपन्नमित्याद्यपि प्रागेव प्रपञ्चितं बाहुल्यभयात्तु नेह पुनः प्रपञ्च्यत इति । एतेन ।

जगन्मोक्षात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

[२] अयं पा० २ पु० ना० ।

[३] इष्टं चैतादृशमद्वैतं ततः समस्तास्तादेव्यो ब्रह्माणी प्रमुखालयम् । तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेत्यादौ अयं पा० १ पु० ना० ।

तत्र निस्तत्वयोरप्येतत्पृथगेव निदर्शनमित्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि इतश्च लोकवदेव ब्रह्माविभक्तं सज्जीवजातं प्रलये तिष्ठति।

भावे चोपलब्धेः।

भावः सत्ता उपलब्धिरभिव्यक्तिः सत एव हि कारणव्यापारादभिव्यक्तिर्भवति यथा पाषाणान्तर्गतप्रतिमायाः नासतः शशशृङ्गादेरदर्शनात् प्रागसत्वाविशेषेण तन्तुभ्यो ऽपि घटोत्पादप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः अथ कारणगता कार्य्यविशेषजनिका शक्तिः कल्पनीयेति चेत्तर्हि शक्तिरूपनाममात्रभेदेन सूक्ष्मकार्य्यं सिद्धमेवेति अत एव श्रुतिः कथमसतः सज्जायेत स्मृतिश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादिरित्यर्थः "सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"ति। न केवलं (*कर्मादुपकरणैः[1]) सह जीवा एव प्रलये तिष्ठन्ति अपि तु कार्य्यजातं सर्वमेवेत्याह।

सत्वाच्चावरस्य।

अवरस्य चेतनाचेतनरूपकार्य्यजातस्य "सदेवसोम्येदमग्र आसीत् अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किल तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसैवेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिभिः प्रलये सत्त्वसिद्धेरित्यर्थः न चेदमासीदित्यस्य एतदधिष्ठानकारणमेतदभिन्नं वासीदित्यर्थ इति वाच्यम्, लक्षणाया अ-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

न्याय्यत्वात् कार्यकारणाभेदस्याविभागमात्ररूपत्वाच्च, अन्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यत्तु पूर्वसूत्रे निराकृता आधुनिका आहुः एताभ्यां सूत्राभ्यामुच्यमाना प्रलये कार्यसत्तामात्ररूपा न तु कारणे सूक्ष्मतया ऽवस्थानमिति तदसत्, तथा सति एताभ्यां सूत्राभ्यां कारणसत्तामात्रस्य सिद्ध्यापत्त्या तदन्यत्वस्यासिद्ध्यापत्तेः, "तम एवेदमग्र आसीत्तत्तमः परेस्यादि" त्यादिश्रुतिषु।

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतोऽन्यत् प्रलये तु यत्।
तस्मात् प्राकृतसंक्षोभमुच्यते प्रेति सम्वर॥

इत्यादि स्मृतिषु च प्रलये ऽपि कार्यकारणयोराधाराधेयभावेन स्वरूपभेदसिद्धेश्च, तथा च देहलीनसूक्ष्मपटवत्कार्य्याणामव्यक्तावस्थारूपेणावस्थानं सिद्धमिति।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।

ननु प्रलये कार्य्याणामसत्त्वं कुतः असद्व्यपदेशात् "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते" ति चेन्न, धर्मान्तरेण व्यक्तावस्थाया असद्व्यपदेशात्, न स्वरूपतः कुतः वाक्यशेषात् तत्सदासीत्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिरूपादित्यर्थः। (*तथा च योगभाष्ये व्यासवाक्यं तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति[1]) इतश्च व्यक्ताख्यविकाररूपेणैव कार्य्याणामसत्त्वम्

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।

अवरं कार्य्यं विकाररूपेणैवासत् कुतः "न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्रमि"त्यादि शास्त्रस्य साहचर्यादियुक्तेः शब्दान्तराच्च "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथं मृच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्य तन्मायेव सुतुच्छकमित्यादिरूपादित्यर्थः, (*विकारजातं हि मध्ये पूर्वपूर्वरूपेरैव प्रतिक्षणमसदिति शास्त्रन्यायाभ्यां सिद्धमतो मध्यसाहचर्येण मध्यदृष्टेः तेन चादावपि व्यक्तत्वाख्यरूपभेदेनैवासदित्यनुमीयते घटोऽतीतो घटोऽनागतो घटो वर्तमान इत्यवस्थात्रयानुपमप्रत्ययान्यथानुपपत्तियुक्तेश्च तथा शब्दान्तराच्च तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिरूपात् व्याकृतरूपेणैव कार्यमसदित्यर्थः[१]) । इदं च सूत्रं सत्वे हेतुतयापि योजनीयं यथायुक्तेः ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

इति सांख्योक्तयुक्तेः "तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति" ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दान्तराच्चावरस्य सत्त्वं सिद्धमित्यर्थः। ननु कारणावस्थायामपि चेत् कार्य्यमस्ति तदोपलभ्येत तत्राह।

पटवच्च।

तच्च कार्य्याणां सत्वमसत्वं वा पटदृष्टान्तेनापि मन्तव्यं यथा सूक्ष्मतरः पटो जले विलीयाव्यक्तरूपेण तिष्ठन्नोपलभ्यते ऽसन्निति च व्यवह्रियते तथैवानागताद्यवस्थायां सकलकार्य्याणीत्यर्थः

यथा च प्राणादि।

यथा वा प्राणेन्द्रियादिः शरीरविगमे लोकान्तरं गच्छन्नपि स्वव्यञ्जकस्थूलशरीराभावान्नोपलभ्यते तथैव कार्य्याणीत्यर्थः, नन्वेवं कार्यं चेत्सदा तिष्ठति तदा कारणव्यापारेणाभिव्यक्तिः क्रियत इति कथमुपपद्यताम् अभिव्यक्तेरपि कार्य्यतया नित्यत्वादिति चेन्न, सर्वकार्य्याणां सदसत्त्वाभ्युपगमात् तथा च व्यक्तावस्थाख्याभिव्यक्तिरप्यसत्युत्पद्यते। न चैतावता सत्कार्य्यवादहानिः सूक्ष्मावस्थाया एव असत्तारूपत्वात् अभावानभ्युपगमादिति तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति कापिलसूत्रे चोक्तं सदसद्बाधाबाधाभ्या-

मिति ध्वंसप्रागभावौ च कार्य्यस्य सूक्ष्मावस्थे एवेति यद्येवमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिकल्पनेऽनवस्थेतिचेत् न सांख्यसूत्रेण बीजाङ्कुरवदस्या अनवस्थाया अदोषत्ववचनात् अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापिधर्म इत्याद्यनवस्थाभिर्द्धर्मधर्मिभावो ऽपि न सिध्येत्, अथ वा अभिव्यक्तिः प्रागसत्येवोत्पद्यत इत्यभ्युपेयं न च तावता सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः सत एवाभिव्यक्तिरित्येव नियमात् अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यनभ्युपगमात् अनवस्थापत्तेः तथा च सांख्यसूत्रान्तरम् उत्पत्तिवद्वा ऽदोष इति । न चैवं घटादिरेव प्रागसन्नुत्पद्यताम् असदुत्पादस्याभिव्यक्तावावश्यकत्वादिति वाच्यम्, प्रागसत्वाविशेषेण शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । उपादानव्यवस्थाद्यनुपपत्तेश्च । तदनुपपत्तिद्वयपरिहाराय च भावरूपा घटादेरनागतावस्थैव लाघवात् कल्प्यते अपूर्वप्रागभावकल्पने गौरवात् । अभावस्य क्वाप्यसिद्धत्वात् । एवं च सति घटादेरनागतावस्थैवाभिव्यक्तेः प्रागभावस्थलाभिषिक्ता तस्या उत्पत्तावतिप्रसङ्गनिरासिका संभवति अतो ऽभिव्यक्तेः प्रागसत्ता न कल्प्येति सर्वसमञ्जसं तद्धेवं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतितो ऽप्यनभिव्यक्ततयैव प्रपञ्चसत्ता प्राक्सिद्धेति । तदेवं भोगाभोगविभागे सम्यगुपपादिते पुनस्तर्कान्तरेणाविरोधं शङ्कते ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वं न युक्तं यतः स्वहिताकरणं स्वाहितकरणं च दोषो ब्रह्मणि जगत्कारणत्वे प्रसज्यते कुतः इतरव्यपदेशात् ब्रह्मणा- इतरजीवरूपताव्यपदेशात् "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि स एव इह प्रविष्ट अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिभ्यः तथा च ब्रह्मणो निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिवेदान्तसिद्धनिर्दोषत्वहानिः स्यादित्यर्थः, ननु पूर्वपूर्वत्वधिकरणे अभेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिसूत्रपरम्पराभिर्लोकवदित्यन्ताभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रतिपादितः तत्कथं पुनरितरव्यपदेश उच्यत इति चेन्न, परप्रसञ्जितदोषानुवादमात्रत्वादस्य सूत्रस्य परेषां च भेदसिद्धेः प्रागस्याः शङ्कायाः संभवादिति समाधत्ते।

अधिकं तु भेदनिर्देशात्।

तुशब्दः परोक्तेतरताव्यवच्छेदार्थः ब्रह्म नेतरः किं तु इतरस्माज्जीवादधिकं कुतः तयोरन्योन्यं भेदश्रुतेः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशी"तीत्यादिवाक्यशतेष्वित्यर्थः, औपाधिकभेदवादिमते त्वौपाधिकमात्रभेदेनेदं सूत्रं सर्वथैवानुपपन्नम् उपाधिभेदे ऽप्यात्मन एकत्वात् सर्वज्ञस्य स्वहिताकरणादोषतादवस्थ्यात्, न च वक्तव्यं परमार्थत आत्मनो हिताहितादिकं नास्त्येव सुखदुःखादीनामन्तः

करणाधर्मत्वात् विकारत्वेनानृतत्वाच्च अतो न स्वहि-
ताकरणादि दोष इति । उपाधिनिष्ठयोरेव व्याव-
हारिकयोः सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन जीवहिताहितयो-
रीश्वरे प्रसञ्जनसंभवात्, किं चैवं सति स्वहिताद्य-
भावादित्येव वक्तुं युज्यते किमित्यर्थान्तरमुच्यते
अनेनसूत्रेण औपाधिको भेदो ऽस्तीति, औपाधिकभे-
दस्य प्रकृतदोषपरिहारानुपयोगित्वात् (*अपि चास्तु
जीवोपाधीनामेव हितादिकं न तु जीवानां तथापि
स्वोपाधेर्हिताकरणमपि दोषः प्रसज्यत एव अ-
थोपाधिविशिष्ट उपाधिगतप्रतिबिम्बो वा जीवाख्यो
नादिमानुत उभावपि ईश्वराद्भिन्नावेवेति चेन्न,
ब्धभेदेन चेतनबहुत्वस्यैवापत्तेरिति[1]) किं च प-
ार्थदशायां भवद्भिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वमपि नाभ्युपग-
म्यते तत्कथं परमार्थमवलम्ब्येश्वरस्रष्टृत्वोपपादनपर-
मिदं सूत्रमुपपाद्यतामित्यास्तां मृतमारणनिर्बंधो ऽस्मा-
कमिति दिक् । अभेदव्यपदेशवाक्यानि च पञ्चसूत्र्या-
मस्माभिर्व्याख्यातानि आचार्य्यैस्त्वविभागो वचनादंशो
नानाव्यपदेशात् आत्मेतित्तूपयन्ति ग्राहयन्ति चेत्या-
दिसूत्रैर्व्याख्यास्यन्ते अनेनजीवेनेति वाक्यं च ना-
भेदबोधकं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ
इत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया अंशस्येव जीवचेतनस्य
ब्रह्मप्रवेशकरणतामात्रप्रतिपादकत्वादिति । ननु
भेदवाक्यमेवाभेदवाक्येन बाधितुं युक्तम् आत्मैक्ये ला-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

घवादित्याशङ्क्य ब्रह्मणो जीवत्वे ऽनुपपत्तिमप्याह ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।

यथा हि ब्रह्मणः पाषाणादिरूपत्वं नोपपद्यते जडाजडत्वादिवैधर्म्यात् एवं जीवरूपत्वमपि नोपपद्यते सर्वज्ञत्वाज्ञत्वसंसारासंसारादिवैधर्म्यादित्यर्थः अवच्छेदभेदादिकल्पनया यथा कथं चिद्विरोधभञ्जनाभासस्तु अश्मादिरूपत्वे ऽपि समानः (*अथ वा अयमर्थः अर्थप्रकाशनाभावरूपं जडत्वं प्रलयसुषुप्त्यादौ जीवेष्वपि अश्मादिवदस्ति "न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"त्यादिसुषुप्त्यादिप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्म तु सदा सर्वावभासकमतो ऽश्मादितुल्ये जडे जीवे तद्विलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति[१]) तथा च यथा ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यसत्वे ऽपि ब्रह्मणो विश्वैकदेशाश्मादिरूपता[२] नेष्यते तथाविधवाक्यजातं च कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपाद्यते तथैव एकपदोपात्तचेतनब्रह्मणो विश्वैकदेशान्तरजीवरूपतापि नेष्टव्या तथाविधवाक्यजातं च जीवांशे ऽपि पितापुत्रादिवत्कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपादनीयमन्यथा अर्द्धजातीयन्यायप्रसङ्गात्, एवं च सति तदेकवाक्यतया अन्ये ऽपीतरव्यपदेशा उपपादनीया इति भावः । इदानीं वेदान्तानां ब्रह्मकार-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) जडरूपता नेष्यत इति २ पु० पा० ।

णतापरत्वे तर्काप्रतिष्ठानदोषेण निराकृतानपि लौकिकान् बाधकतर्कान् पुनः स्थूणानिखननन्यायेनापाकरोति पादसमाप्तिं यावत् ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ।

ननु ब्रह्मकारणत्वं न सम्भवति लोके उपसंहारदर्शनात् कुलालादीनां हि घटादिनिर्माणे स्वबाह्यानेकसाधनानां मृद्दण्डादीनामुपसंहारो ग्रहणं दृश्यते ब्रह्मणस्त्वद्वितीयतया स्वबाह्यकारणान्तरोपसंहारो न सम्भवतीति कथं तस्य कारणत्वं स्यादिति चेन्न, क्षीरवद्धि हि यस्मात् क्षीरवदेवाद्वितीयं ब्रह्म बाह्यसाधननिरपेक्षमतःसाधनोपसंहारेणैव कारणं भवतीत्यर्थः यथानुगतजलतेजोवाय्वाकाशास्तेषां संयोगविशेषांश्च स्वकार्य्यार्थं क्षीरेणोपसंक्रियन्ते यथा वा तैर्न क्षीरस्य द्वैतं तथा स्वानुगतपुंप्रकृतिगुणादिव ब्रह्मणाऽप्युपसंक्रियन्ते तथैव च तैर्ब्रह्मणो न द्वैतं बाह्याभावस्यैवाद्वितीयशब्दार्थत्वादिति सजातीयं चेतनमपि दृष्टान्तमाह ।

देवादिवदपि लोके ।

यथा देवाश्चतुर्मुखादयः अद्वितीया एव स्वाङ्गुष्ठादिभ्यो दक्षादिरूपेण परिणमन्ते तथैव ब्रह्मेत्यर्थः अपि लोक इति लोके ऽप्यूर्णनाभादयो ऽद्वितीया एव बाह्यनैरपेक्ष्ये कारणतन्त्वादिरूपेण परिणमन्त इत्यर्थः

अपिशब्दः समुच्चयार्थः सर्वपश्चाद्योजनीयः देवादिवच्च लोके चेति पर्य्यवसितोर्थः। ननु निरवयवस्य न चीरादिवत्परिणामः संभवतीति शङ्कते।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा।

ननु ब्रह्म चेत् परिणमेत तदा तत् किं अंशभेदानवच्छिन्नं उतांशावच्छिन्नं परिणमते आद्ये एकस्मिन्नेव कार्य्ये कृत्स्नतः परिणामप्रसक्त्या समकालीनानन्तकार्य्यानुपपत्तिःअन्त्ये त्वंशाङ्गीकारात् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि"त्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्यर्थः। समाधत्ते।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः श्रुतिसत्त्वादयं तर्कविरोधो न दोषाय तर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात्कुतः पुनः श्रुतौ तर्कविरोधो न भवतीति तत्राह शब्दमूलत्वादिति वेदानां सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यत्वादित्यर्थः। युक्तिविरोधमपि व्यभिचारेण परिहरति।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि।

यस्मान्निरवयवे जीवे ऽप्येवं स्वप्नावस्थायां विचित्राः परिणामाः रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुत्युक्ता अनुभूयन्त इत्यर्थः तत्र यथा अंशभेदं विना ऽपि न कृत्स्नप्रसक्तिरनेककार्य्याणामेकदा दर्शनात्तथैव ब्रह्मण्यपि स्यादिति भावः।

स्वपक्षदोषाच्च ।

किं चायं कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्रधानादिकारणतावादिपक्षे ऽपि समानः प्रधानाभावादीनां निरवयवत्वादित्यर्थः । ननु श्रुत्यर्थत्वे ऽप्यस्यार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वान्मननानुपपत्तिः स्वप्ने चात्मनि विचित्रवासनापरिच्छिन्नमनोरूपैरवच्छेदभेदैरेव परिणामिनित्यत्रिगुणात्मकप्रधानस्याभावादेश्चानन्तव्यक्तिकतया परिणामानन्त्यं घटत इत्याशङ्कायां मूलसिद्धान्तमाह ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।

वस्तुतो निरवयवत्वे ऽप्यंशभेदसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिः यतःपरा देवता सर्वशक्त्युपेता अतस्तैरेव प्रकृतिपुरुषाद्यैः शक्तिभिरवच्छिन्ना भागाः परदेवताया अंशा आकाशपरमाण्वादीनामिव गृहादिगादिभिरिति । श्रुत्या चारम्भकावयवा एव प्रतिषिध्यन्ते न पुनः शक्तिरूपा अप्यंशाः, ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमाह तद्दर्शनादिति ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना सर्वशक्तिमत्त्वश्रवणादित्यर्थः, तथा ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः

सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा इत्यादिस्मरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु संभवतु ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादंशभेदेन विविधकार्य्योपादानत्वं तथापि तासां करणत्वाभावाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति करणत्वमेव कथं न स्यादिति चेत् "न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यत" इत्यादिश्रुतिभिः करणप्रतिषेधात्स्वाभाविको ज्ञानबलक्रियेत्यनेन ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वश्रवणाच्चेति गृहाण, न चैवं मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु करणप्रतिपादनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां विष्णवादिदेवतापरत्वेन ब्रह्मपरत्वाभावात् मनसः करणत्वाविवक्षणाद्वा जीवमनोद्वारेश्वरस्रष्टृत्वादिमात्रपरत्वादिति एवं च सतोश्वरस्य कथं स्रष्टृत्वं स्यात् कर्तृत्वस्य लोके करणव्याप्यत्वावधारणादित्याशङ्कापाकरोति ।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ।

करणशून्यत्वान्न ब्रह्म जगत्कर्त्रिति चेत् तत्र उक्तं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति तथा चोक्ता व्याप्तिरप्रयोजिका कर्त्तुः करणवत्वनियमे जन्यकृतिमत्वं चात्रोपाधिः कृत्युत्पत्तावेव करणस्य कारणत्वेनापेक्षणात् न तु नित्यकृतिमत्वे ऽपि कृत्यादिनित्यत्वप्रतिपादनायैव ब्रह्मणः कार्यकरणप्रतिषेधादिति भावः । पुनः शङ्कते ।

न प्रयोजनवत्वात् ।

ब्रह्म न स्रष्टृ लोके स्रष्टुः प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् ब्रह्मणश्च पूर्णकामत्वात्प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः समाधत्ते ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।

यथा लोकानामानन्दविशेषजन्येषु क्रीडाविहारेष्वनपेक्ष्यैव प्रयोजनं केवललीलारूपा चेष्टा भवति चेष्टावैजात्यार्च्चेष्टसाधनताज्ञानस्यानन्दविशेषस्य च चेष्टाकारणत्वे व्यभिचाराभावात् तथैव परमेश्वरव्यापारस्यापि लीलाकैवल्यं लीलामात्रत्वमित्यर्थः तथा च विष्णुपुराणम् ।

व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्येव चेष्टा तस्य निशामय[1]) ॥

लीला क्रीडा व्यापारविशेष आनन्दविशेषजन्यः श्वासप्रश्वासवदायासदुःखाद्यहेतुरिति । यदि च लौकिकक्रीडादावपि सूक्ष्मं किंचित्फलं कल्प्यते तथापीश्वरस्य व्यापारे न प्रयोजनापेक्षा चेष्टायां चरमकारणस्य कृतेर्नित्यत्वात् चेष्टात्वं च कृतिसाक्षाज्जन्यक्रियात्वमतश्चेश्वरस्येन्द्रियाश्रयलक्षणमेव शरीरं नास्ति न तु चेष्टाश्रयरूपमपि ।

रूपमूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र या क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

(१) अ० १ अं० २ श्लो० १८ ।

इत्यादिवाक्यशतेभ्य इतिमन्तव्यं पातञ्जलभाष्ये च व्यासदेवैर्भूतानुग्रह एवेश्वरस्य प्रयोजनमुक्तं सुखदुःखाभावयोरिव विशुद्धसत्वानां भक्तानुग्रहस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं फलवत्वेन कल्पनीयमिति तदाशयः। नन्वेवमपीश्वरस्य स्रष्टृत्वे रागद्वेषाद्यापत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते।

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति।

नापीश्वरस्य सुखिदुःखिस्रष्टृत्वेन वैषम्यनैष्कारुण्ये प्रसज्येते कुतः सापेक्षत्वाद्धर्माधर्मरूपसहकारिसापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः"पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेने"ति ननु एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतेरिष्टानिष्टहेतुकर्मकारयितृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्यतादवस्थ्यमिति चेन्न, तत्रापि कर्मान्तरस्य निमित्तत्वात् बीजाङ्कुरवदनाद्यनवस्थायाः प्रकृते प्रामाणिकत्वेनादोषत्वात्, नन्वेवमीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वे स्वातन्त्र्यहानिरिति चेन्न, स्वकार्य्यतया स्वशक्तितया च कर्मणः स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्स्वतन्त्रस्यापि राज्ञः सेवापराधापेक्षया फलदातृत्वदर्शनाच्च। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मामव इत्यादिवाक्येभ्यः कर्मणामीश्वरसेवादिरूपतायासिद्धेः, नन्वीश्वरस्य प्रवृत्तिर्नित्येत्युक्तं तत्र कथं कर्मापेक्षेति

चेन्न, नित्यया प्रवृत्त्या फले जनयितव्ये सहकारित्वेनैव कर्मापेक्षाया उक्तत्वात् न त्वात्मलाभ इति। वस्तुतस्तु सापेक्षत्वशब्देनात्रोपासाकर्मसापेक्षता प्रोक्ता सा च भक्तवशतैव परमकरुणामयीति न वैषम्यादिशङ्केति। तथाहि ईश्वरः साक्षाद्धिरण्यगर्भमेव तत्कामानुरूपं भक्तवशतास्वाभाव्यात्सृजति।

(*जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिकेति॥

विष्णुपुराणादिभ्यः[१]) हिरण्यगर्भस्य चास्मदादेरिव दुःखादिकं नास्त्येव ऐश्वर्य्यं नान्तरीयकदुःखलेशस्तु पूर्वभवे स्वयं स्वीकृतः अन्यांस्तु दुःखिनो जीवान् हिरण्यगर्भ एव साक्षात्स्वभोगार्थं सृजति ईश्वरस्तु भक्तियन्त्रितः संस्तत्रानुग्रहमात्रं करोति।

समो ऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्यो ऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः अतो वैषम्यनैर्घृण्यादिकं हिरण्यगर्भस्यैव न परमेश्वरस्यापि भक्तवशतानुगुण एवेश्वरस्य दोष इति सर्वसमञ्जसम्।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्

नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं न संभवति यतः सर्गादौ कर्मैव नास्ति कुतो ऽविभागात् "सदेव-सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना ब्र-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ग्यापि कर्मादीनामविभागस्य प्रलयस्य श्रवणादिति चेन्न, अनादित्वात् अविभागश्रवणादनादित्वस्यैव सिद्धेः नाभावस्येत्यर्थः यदि सूक्ष्मरूपेण यत्र तिष्ठति तदेव तत्राविभक्तमेकतापन्नं लीनमित्युच्यते यथा समुद्रे सैंधवखण्डः न तु अभावरूपतां प्राप्तः पाकेन दुग्धप्रक्षिप्तजलक्षये सति दुग्धजलयोरविभागव्यवहारस्य लोकेषु दर्शनात् लीङ् श्लेषणे इत्यनुशासनाच्च तथाचाविभागलयादिशब्दव्युत्पत्त्यैव प्रलयेऽपि सूक्ष्मं कर्मादिकमस्तीत्यवधार्यत इति अनादित्वं चात्र स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यं तच्च कर्मप्रकृत्यादिसाधारणं घटादिभ्यश्च व्यावृत्तं घटजातीयानधिकरणे प्रलये घटप्रागभाववृत्तेरिति । किं च ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ।

कर्मादीनामनादित्वं युक्त्या ऽप्युपपद्यते अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमादिप्रसङ्गेनानिर्मोक्षाद्यापत्तेः तथा उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिभ्यः "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तमसा गूढमग्र इत्यादिभ्य इत्यर्थः ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।

यथा वैषम्यनैर्घृण्यनिराकरणार्थमीश्वरापेक्षणीयं कर्म प्रलये उपपादितम् एवमन्येषामपि विद्याविद्या-

भोगवासनादीनां जीवधर्माणामीश्वरेणापेक्षणीयानां प्रलये संभवाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यर्थः। इति श्रीब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादेन ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधः परिहृतः इदानीमनीश्वराणां स्वतन्त्रप्रधानाणवादिकारणवादिनां बौद्धप्रभेदानां मतानि ब्रह्मकारणतापरिपन्थितया अत्र पादे निराक्रियन्ते ते च तर्कमात्रेण प्रत्यवतिष्ठमानास्तर्कमात्रेणैव प्रत्याख्येयाः जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवाक्यैरनीश्वरवादस्य नास्तिकपक्षतया तत्र श्रुतिविरोधस्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वादिति सांख्यादयस्त्वास्तिकाः नात्र प्रतिवादिनः तैर्बौद्धगताभ्युपगमवादत एव स्वस्वप्रतिज्ञातानां वेदान्तार्थैकदेशानां प्रतिपादनादिति मन्तव्यम्। तथा पादान्ते केवलतर्कैरीश्वरसाधनं च निरसनीयमचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदित्यादिवाक्यप्रतिषिद्धत्वात् अशक्यत्वं विपर्यासशङ्का चात्रप्रतिषेधे बीजमिति तत्रादौ प्रधानस्वातन्त्र्यं स्वभाववादिबौद्धानां दूषयति।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्।

च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतप्रधानस्य स्वतन्त्रजगत्कारणस्यानुमानं तु न संभवति कुतः रचनानुपपत्तेः

प्रतिनियतदेशकालसंस्थानादिव्यवस्थितं विश्वनिर्माणं रचना तस्याः केवलादचेतनादनुपपत्तेरित्यर्थः स्वतादृशंनाभदेहात्तन्तूत्पत्तेरदर्शनादिति भावः।

प्रवृत्तेश्च।

प्रवृत्तेः रचनानुकूलस्य प्रधानव्यापारस्याप्यनुपपत्तेः लोके चेतनाधिष्ठानादेव प्रयत्नरूपादचेतनशरीरादेः क्रियोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि।

ननु यथा पयः क्षीरं स्वयमेव प्रतिनियतावस्थं दधि रचयति वत्सविवृद्ध्यर्थं च स्वयमेव स्रवति यथा च अम्बु प्रतिनियतावस्थं करकादिकं रचयति निम्नदेशं च स्वयमेव गच्छति एवं प्रधानमपि स्यादिति चेत् तत्रापीश्वराङ्गीकारं विना रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिरेव तथा च पक्षसमत्वान्न तयोर्दृष्टान्ततेत्यर्थः इदानीं ब्रह्मकारणत्वे परैरुक्तानि दूषणानि उपसंहारदर्शनान्नेत्यादीनि परेषां मते एव भवन्ति बलवत्तरश्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमेन लौकिकतर्काविरोधादेव स्वतन्त्रस्य तर्कस्य स्वविषयसाधकत्वासम्भवादित्याह सूत्रैः।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्।

तवापि प्रधानव्यतिरेकेण कारणान्तरस्यानवस्थितेरनभ्युपगमाच्च अनेक कारणानपेक्षतया प्रधानस्य कारणत्वानुपपत्तिः लोके बाह्यानेककारणोपसं-

द्वारेणैव मृदादीनां घटादिकारणत्वोपलम्भादित्यर्थः ननु चीरवदिति भवदुक्तदृष्टान्तसत्वान्नैष दोष इति चेन्न, तर्हि अस्मन्मतदूषणोपन्यासानौचित्यात्, चीरेणापि बाह्यादृष्टादिसहकार्युपसंहाराच्च । ननु चेतनेष्वेव सहकार्यपेक्षा स्वतो ऽविकारित्वात् न त्वचेतनकारणेष्वप्ययं नियमः गोभिरुपभुक्तानां तृणादीनां स्वयमेव दुग्धादिरूपेण परिणामसंभवात् विकारिस्वाभाव्यात् एवं चीरादीनामपीत्याशङ्कामपाकरोति ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।

यदुक्तं तृणादिवत्स्यादिति तत्र दृष्टान्तासिद्धेः कुतः अन्यत्राभावात् धेनूदरादिभ्यो ऽन्यत्र बलीवर्दोदुदरे तृणादीनां दुग्धादिकारणत्वाभावादित्यर्थः, तथा च तृणादिष्वपि धेनूदरस्थाग्न्यादिरूपबाह्यान्तकारणापेक्षेति दृष्टान्तासिद्धिः, नन्वस्माभिः प्रधानस्य बाह्याः सहकारिशक्तिभेदा अनेका ऽभ्युपगन्तव्या इति न व्यतिरेकानवस्थितिस्तत्राह ।

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ।

प्रधानव्यतिरिक्तकारणाभ्युपगमे ऽपि प्रधानकारणतया न संभवति कुतः अर्थाभावात् *भवद्भिरस्मासूपन्यस्त(२)प्रयोजनाभावात् अचेतनस्य स्वप्रयोजनासंभवादित्यर्थः ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

पुरुषाश्मवच्चेत्तथापि।

पुरुषाणां भोक्तृणामश्मादिवहनादौ यथोष्ट्रादेः परार्थैव प्रवृत्तिर्भवति तथैव पुरुषार्थं प्रधानस्यापि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि प्रकृतेः प्रवृत्तिरनुपपन्ना दृष्टान्ते परार्थतावत् स्वार्थताया अपि दर्शनात् अवहननिमित्तकताडनादिजन्यदुःखनिवृत्तेरेवोष्ट्राद्यर्थत्वादित्यर्थः। (*यदि च नद्यादीनामिव केवलपरार्थैव प्रवृत्तिरिष्यते तदाऽस्मासु प्रवृत्त्यनुपपत्त्युपन्यासो नोचित इतिभावः।[१]) किं च।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च।

सत्वादिगुणत्रयमभ्युपगम्यापि तेषामङ्गाङ्गीभाव एव महदादिरूपविकारे कारणं वक्तव्यं तच्चाङ्गाङ्गित्वं यदि स्वत एव भवेत् सर्वदा सर्वकार्य्यप्रसङ्गः परतश्चेत् सिद्धस्तर्हि तत्कर्त्ता परमेश्वर इति अतोऽङ्गित्वानुपपत्त्यापि स्वतन्त्र प्रधानवादो न संभवतीत्यर्थः। ननु परतःपक्षे कालविशेष एव परो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्

अन्यथानुमितौ कालविशेषादिभ्य एवाङ्गित्वादिकं भवतीत्यनुमितावपि ज्ञशक्तिरूपसहकारिकार-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

णाभावात्प्रधानकारणत्वमसंभवीत्यर्थः गुणशक्तिर्ज्ञाने-च्छाकृत्यादिः एतेषां हि कार्यमात्रे कारणत्वेन क्लृप्तानां वियोगे केवलस्योपादानस्य कार्य्यकारित्वं तर्कविरुद्धमेवेति भावः।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्।

(*असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यादिश्रुतिभिर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वादपि स्वतन्त्रप्रधानवादोऽसमञ्जस इत्यर्थः यद्वा स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तदिह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातेति श्रुत्या परमेश्वरप्रतिषेधाद्धेतोरसमञ्जसमनर्थ उक्त इत्यर्थः एवमेव[1]) जगदाहुरनीश्वरमपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकमिति गीतादिवाक्यैश्चासुरत्वादिना निरीश्वरस्वभाववादस्य प्रतिषिद्धत्वात् त्याज्यत्ववचनादपि तन्मतमसमञ्जसमनुक्तमिति। कार्य्यकारणयोर्वैलक्षण्यादपीदं मतमसमञ्जसमिति दोषोऽपि समान इति दृष्टान्तेनाह

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्।

वाशब्दोऽप्यर्थे परिमण्डलः सर्वतो मण्डलाकारः परमाणुः अयमर्थः यथा ह्रस्वादल्पपरिमाण-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

द्व्यणुकादेर्महतां त्र्यणुकादीनामुत्पत्तिर्बौद्धप्रभेदानां स्वतन्त्राणुकारणवादिनामसमञ्जसा यथा वा परिमण्डलात्परमाणोस्तदपेक्षया दीर्घस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तेषामसमञ्जसा कारणगुणविपरीतस्य कार्य्यगुणस्य तर्कविरुद्धत्वात् तथैव स्वतन्त्रप्रधानवादिनामपि वादो ऽसमञ्जसो व्यक्ताव्यक्तपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्ववैधर्म्यात्कार्य्यकारणयोरित्यर्थः यथा च कार्य्यकारणयोर्जडब्रह्मणोर्विरुद्धगुणकतया ब्रह्मपरिणामस्तर्कविरुद्ध इति चेन्नास्माकमपि ब्रह्मोपादानतायां तर्कविरोधो न दूषणमिति श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यचोक्तं परेषां तु केवलतर्केण प्रत्यवतिष्ठमानानां तर्कविरोधः स्यादेव दूषणमिति तथैव श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगच्छतो न्यायवैशेषिकयोः सांख्ये च यथोक्तकार्य्यकारणभाववादित्वे ऽपि नोक्तदूषणावकाशः "एतस्य वै सोम्यैषो ऽणिम्न एतावान्यग्रोधस्तिष्ठति" (१)यस्तन्तुनाभ इवतन्तुभिःप्रधानजैरित्यादिश्रुत्यनुसारित्वादिति मन्तव्यम्, अणूनां च सत्वादिशब्दैः शास्त्रे प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपेणेश्वरशक्तिविषयैव कारणत्वमिति न न्यायवैशेषिकयोर्वेदान्तविरोधाशङ्केति अनेन सूत्रेण दृष्टान्तमुद्रया स्वतन्त्राणुवादे ऽपि बौद्धानां वैलक्षण्यदोषः समान इत्युक्तम्। दृष्टान्तविधयोत्थापितं स्वतन्त्राणुकारणतावादं तर्कान्तरविरोधेनापि प्रतिषेधति।

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः।

उभयथापि प्रयत्नादभिघातादेश्च सर्गादौ परमाणूनां कर्म न संभवति ईश्वरानङ्गीकारेण प्रयत्नाभावात् अनवस्थातश्चाभिघाताद्यसंभवात् अतस्तदभावः (*स्वतन्त्रपरिमण्डलाभावः[१]) परमाणुस्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः। आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण वेदान्तिनां स्वपक्षस्थापनमिदं च सूत्रमारभ्य सूत्रजातैर्न्यायवैशेषिकमतनिराकरणमिति वर्णयन्ति *सूत्रद्वयं चेत्थं व्याचक्षते यथाक्रस्त्रपरिमण्डलाभ्यां स्वविलक्षणयोर्महद्दीर्घयोरुत्पत्तिः परैरिष्यते तथैव ब्रह्मचिन्मात्रादपि स्वविलक्षणजगदुत्पत्तिरस्त्वित्यादिसूत्रार्थः प्रयत्नादभिघाताच्च लोकसिद्धकारणद्वयात् परमाणूनामाद्यं कर्म न संभवति प्रयत्नहेतुमनःसंयोगाद्यभावात् अनवस्थया चाभिघातासंभवात् अतस्तदभावो अणुकारणत्वाभाव इति द्वितीयसूत्रार्थ इति तदसत्, समवायिकारणवैलक्षण्ये ऽपि कार्याणां तद्वैजात्यासिद्धेः न्यायवैशेषिकयोर्न्नित्यप्रयत्नाङ्गीकाराच्च[२]) तद्द्वयम्, सूत्रकारेणाणुवादिनं प्रत्युच्यमानानां दोषाणां वेदान्तिमते ऽपि तुल्यत्वाच्च, अथ श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधो न दूषणमितिचेत् एतस्यैवाणिम्न एतावान्न्यग्रोधस्तिष्ठति कालस्वभावो निय-

(१) अयं पा० १ पु० ना०।
(२) अयं पा० १ पु० ना०।

तिर्यङ्वृक्षा भूतानि योनिः पुरुष इति यः कारणा-
नि निखिलानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः अणो-
र्मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृता । ताभिः
सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्वनुपूर्वशः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां
शक्तिविधया अणुकारणताया अपि सिद्धत्वेन तन्म-
तेऽपि तर्के विरोधस्यादूषणत्वादितिसमानम् विना-
शिन्यो ऽनाशिन्यः दशार्द्धानां यवभूतानां ताभिर्हेतु-
भिः सार्द्धं सहिताभिरिदं सर्वं ब्रह्माण्डादिकं क्रमेण
भवतीत्यर्थः किं च स्वपक्षः पूर्वपाद एव व्यवस्थापित
अतो दृश्यते त्विति हेतुना पौनरुक्त्यापत्तिः तथा वा
शब्दार्थानुपपत्तिः परपक्षनिराकरणमध्ये स्वपक्षव्यव-
स्थापनासामञ्जस्यं चेति । अत्रैव मते कारणेष्वणुषु
कार्य्यस्य समवायो ऽभ्युपगम्यते न वेति विकल्प्य द्वि-
तीयं पक्षं समुदाय उभयहेतुके पीत्यादिसूत्रैर्निराक-
रिष्यति आद्यपक्षस्त्वादौ निराक्रियते ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-वस्थितेः ।

इतश्च तदभावो यदि कार्य्याणामणुषु समवायो
ऽभ्युपगम्यते तदा नैयायिकवैशेषिकेषु भवद्भिरुपन्य-
स्तया समवायपरम्परया ऽनवस्था तस्यां भवत्स्वपि-
साम्यापत्तेरित्यर्थः । किं च ।

नित्यमेव च भावात् ।

अणूनां नित्यमेव सत्त्वाच्च तत्स्वातन्त्र्यासंभवः सदा सृष्टिप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु स्वमते न समवायोऽस्ति न वेति चेत्काकदन्तान्वेषणवत् एतदन्वेषणे प्रयोजनाभावः अस्तु वा सांख्यानुसारेण स्वरूपसम्बन्ध एवात्र समवायस्थलाभिषिक्तः समवाये तस्यावश्यकत्वादिति अणुनित्यत्वमप्ययुक्तमित्याह।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्।

परमाणूनां रूपरसादिमत्त्वेन हेतुना घटादिवन्नित्यत्वविपर्य्ययो युक्तः लोके तथा व्याप्तिदर्शनादित्यर्थः तथा च कारणानित्यत्वे कार्य्यस्य प्रवाहरूपेणानादित्वं नोचितमिति अस्माकं श्रुतिबलात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वेन न च यथोक्तानुमानं संभवतीति भावः ननु रूपादिमत्त्वमेव परमाणूनां न स्वीकार्य्यं तत्राह।

उभयथा च दोषात्।

रूपादिमत्त्वे यथोक्तदोषान्नीरूपादित्वे च कार्य्यस्यापि नीरूपादिताप्रसङ्गात्कार्य्यगतरूपादिनियामकतयैव परैः परमाणुषु रूपाद्यनुमानादित्यर्थः।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा।

स्वतन्त्रस्वभाववादोऽभ्युपगमवादत्वात्सांख्यैः स्वशास्त्रेषु यथा कथंचिदपेक्षणीयः अणुस्वातन्त्र्यं च क्वाप्यास्तिकशास्त्रेषु न परिगृह्यत इत्यतस्तत्रात्यन्तमेवानपेक्षा मन्तव्या मोक्षादावित्यर्थः अतो यथा क-

र्यचित्तर्कविरोध परिहारे ऽपि शिष्टापरिग्रहात्तन्मत-मुपेक्षणीयमेवेति। नन्वेवं मास्तु समवायो मास्तु च परमाणुनित्यत्वं क्षणिकवादस्तु स्यात्पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्त्यैव धाराग्राहिकरूपेण सृष्टिनित्यत्वसम्भवादिति तत्राह।

समुदाय उभयहेतुकेऽपितदप्राप्तिः।

एवमेके बौद्धा मन्यन्ते नास्त्यवयवी नाप्यात्मा स्थिरः किं तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेना-नात्मात्मविभागो ऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति स च पुञ्जात्मकः समुदायो नेश्वरहेतुकः किं तु उभयहे-तुकः तत्र चतुर्विधाणुहेतुको बाह्यो घटादिः रूपविज्ञा-नवेदनासंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धाख्य आन्तर आत्माख्य इति, रूपं करचरणादिमत्संस्थानं विज्ञानं ज्ञानमेव वेदना दुःखं संज्ञा देवदत्तादि संस्कारो वा-सना एतेषां राशिरेवात्मेति तेषां सिद्धान्तः तत्रेदं दूषणमुच्यते उभयहेतुकसमुदायमते ऽपि तदप्राप्तिः तस्य परस्परमेलनरूपसमुदायस्याप्राप्तिरसिद्धिः मे-लनकर्त्तृचेतनानङ्गीकारात् लोके चेतनस्यैव तन्त्वा-दिमेलकत्वदर्शनादित्यर्थः।

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नो त्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्।

प्रत्ययः कारणं नन्वणवादीनां संयोगाख्यः समु-

दायोऽन्योन्यकारणकत्वादन्योन्यसाहाय्यादेव भवि-
ष्यतीति चेन्न, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उपादानता-
मात्रेऽरावादीनां प्रयोजकत्वात्, नतु कर्तृत्वेऽपि ते
षामचेतनत्वेन कर्तृत्वासम्भवात् कर्त्ता च कार्य्यमात्रे
कारणमित्यर्थः। न वाऽरावादीनां समुदायीभाव
रूपपुञ्जतायामपि हेतुत्वं सम्भवतीत्याह।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्।

कार्य्यसह भूतमेवोपादानकारणं पटादौ दृश्यते
न च क्षणिकवादिनां तत्सम्भवति उत्तरस्य कार्य्यस्य
समुदायीभावादेरुत्पत्तिकाले पूर्वस्य कारणस्य समु-
दाय्यादेर्विनाशादित्यर्थः। अथैवमसत्यप्युपादाने का-
र्य्योत्पत्तिरस्तु नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति तत्राह।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगप-
द्यमन्यथा।

असत्येव हेतौ फलोत्पत्त्यङ्गीकारे सति उभयहे-
तुकत्वप्रतिज्ञाया उपरोधो बाधः अन्यथा यदि सत्येव
कारणे कार्य्योत्पत्तिरुच्यते तदा क्षणिकवादिनां कार-
णकार्य्ययोर्यौगपद्यमेव स्यात् न पौर्वापर्यं तथा च
कार्य्यकारणव्यवस्था नोपपद्येत नियामकाभावादि-
त्यर्थः, ननु उपादानस्यापि पूर्वसत्त्वैवाभ्युपगन्तव्येति
सहभावाभावेऽपि न क्षतिरिति चेन्न, निमित्तकार-

णोपादानयोरविशेषापत्तेरिति । असत्कारणपक्षे दूषणान्तरमाह ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।

कारणसत्वे ऽपि कार्य्योत्पत्त्यङ्गीकारे भवदभ्युपगतयोः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसिद्धिः स्यात्कुत अविच्छेदात् असतः कारणात्कार्य्यापत्त्या सदैव कार्य्योत्पादेन कार्य्यपरम्पराया विच्छेदासंभवादित्यर्थः एवं हि तेषामभ्युपगमः वक्ष्यमाणत्रयादन्यत्सर्वं बुद्धिबोध्यं क्षणिकं च त्रयं च प्रतिसंख्यानिरोधो अप्रतिसंख्यानिरोधः आकाशं चेति एतत्त्रयमपि वस्तुभावमात्रं निरुपाख्यं तत्र प्रतिसंख्यानिरोधो बुद्धिपूर्वकः आत्यन्तिकः प्रलयः स च विदुषां तद्विपरीतस्त्वप्रतिसंख्यानिरोधः प्राकृतप्रलयादिः स चाविदुषां आकाशस्त्वावरणाभावमात्रमिति तत्र कार्य्याणामविच्छेदे सति निरोध द्वयं नोपपद्यतेति । नन्वेवं यथोक्तनिरोधावपि नाङ्गीकार्य्यावस्माभिरिति तत्राह ।

उभयथाच दोषात् ।

निरोधद्वयानङ्गीकारे च मरणभयादुद्विग्नान् शिष्यान् प्रति भवतां मोक्षार्थकोपदेशस्य वैयर्थ्यदोषापत्तेः मरणमोक्षरूपयोर्यथोक्तनिरोधयोरनङ्गीका-

रात्तदङ्गीकारे चासंभवस्योक्तत्वात् इति । किं च ।

आकाशे चाविशेषात् ।

न केवलं निरोधयोरेवासिद्धिरपि त्वाकाशेऽप्यसिद्धिः स्यात् कुतः अविशेषात् कार्याविच्छेदरूपस्य हेतोरविशेषादित्यर्थः आकस्मिककार्यैः सर्वदा सर्वावरणप्रसङ्गादिति भावः । इतश्च नासद्रूपे कारणे कार्यमुत्पद्यते ।

अनुस्मृतेश्च ।

कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थिरतयाऽप्यसति कारणे कार्यस्यासिद्धिः अत्यन्तोच्छेदे स एवायमिति प्रत्ययासंभवादित्यर्थः अस्माभिश्च प्रलयमोक्षादीनामभावरूपत्वं नाभ्युपगम्यते नाशः कारणलय इत्यादिसांख्यसूत्रादिभिः कारणरूपेणावस्थानस्यैव नाशशब्दार्थत्ववचनादिति ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ।

इतश्च अत्यन्ताभावरूपादसतः कार्योत्पत्तिर्न संभवति शशशृङ्गादिभ्यः कार्यादर्शनादित्यर्थः ।

उदासीनामपि चैवं सिद्धिः ।

किं च एवं सत्यभावाद्भावोत्पत्तौ कृष्यादिकर्म कुर्वतामपि तत्फलसिद्धिः स्यात् अभावस्य सर्वत्र स-

वेदा सुलभत्वादित्यर्थः । यदपि बौद्धैः सर्वमेवासदुच्यते तदपि नेत्याह ।

नाभाव उपलब्धेः ।

अभावमात्रमत्यन्ततुच्छं जगन्न भवति उपलब्धेः भावत्वे शशशृङ्गादिवदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः (*भूमस्थले चास्मन्मते प्रकारतत्सम्बन्धी मनःपरिणामभूतावनिर्वचनीयतया नाभावरूपौ ननु भवन्मते कथं घटाभावस्योपलब्धिरितिचेन्न, अस्माभिरधिकरणाद्यतिरिक्तस्याभावस्यैवानङ्गीकाराद्वैशेषिकादिभिस्तु प्रतियोग्यधिकरणाद्युपसदुपरागेणैवाभावस्य ज्ञानमिष्यते न केवलस्य बौद्धानां तु प्रतियोग्यादीनामप्यभावरूपत्वात् नाभ वोपलब्धिर्घटते केवलाभावप्रतीतेरदर्शनादिति भावः[१]) यदिचोपलब्ध्यर्थक्रियाकारित्वादिसत्वे ऽप्यसत्वमुच्यते तदा परिभाषामात्रत्वेन तादृशमसत्वं भवतु शशशृङ्गादिवैलक्षण्यस्यैवास्माभिरिष्टत्वात्तावतैवैश्वर्य्यधर्माधर्मोपासनाबन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेरिति । अनुस्मृतेश्चेत्यादिना क्षणिकशून्यवादौ निरस्येदानीं विज्ञानवादं निरस्यति ब्रह्मसाधककार्यकारणभावोपपत्तये ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।

सर्वं कार्य्यं कारणं च स्वप्नवद्विज्ञानमात्रं न भवति

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कुतः वैधर्म्यात् अर्थक्रियाकारित्वाबाधितत्वादिलक्षणवैधर्म्यादित्यर्थः न च स्वप्नेऽप्यर्थक्रियाऽस्तीति वाच्यं, तस्या जागरे बाधात्, न च प्रपञ्चस्यापि श्रुत्या बाधोऽस्त्विति वाच्यं, श्रुतौ प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वाप्रतिपादनस्योक्तत्वात् तत्तुसमन्वयादित्यादिसूत्रेषु कार्य्यकारणभावादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् श्रवणोत्तरं मननादीनां विषयत्वासम्भवाच्च न हि तुच्छतां प्रतिपाद्य तत्र विधिरुचित इति अधिकं तत्रतत्रोक्तं लौकिकप्रमाणेन सहाविरोधसंभवे श्रुत्या तद्बाधतानौचित्याच्चेति एतेन वेदान्तेषु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्ववादोऽप्रामाणिक इति मन्तव्यम् आचार्य्यैः स्वप्नतुल्यतायाः प्रतिषेधात्, ननु तर्कमात्रावष्टम्भेनोत्तिष्ठतामेव मतं तर्केण निराक्रियते न पुनरत्र शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तथा सति प्रधानाणुवादीनामपि पूर्वसूत्रैर्निषेधापत्तेरिति चेन्न, धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थाविरोधिनां बौद्धमतानां निःशेषोन्मूलनस्याभिप्रेतत्वात्प्रधानाणुवादीनां च स्वरूपतः सूत्रकारेण वक्तव्यतया शिष्टपरिगृहीततया धर्माधर्मेश्वरादिव्यवस्थोपयोगितया च स्वातन्त्र्यानिरासमात्राभिप्रायावधारणात् (*धाता यथा पूर्वमकल्पयत् कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्शाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य स्वप्नव्यावृत्तयाथार्थ्यसिद्धेश्चेति[१]) यत्र शास्त्रेषु

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

विकाराणां स्वप्नदृष्टान्तप्रदर्शनं तद्वैराग्यार्थं क्षणभङ्गुरत्वादिपरं न पुनर्बाह्यविषयाभावपरम् अन्यथा।

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम्।
हि त्वामपि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितः॥

इत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चस्य स्वप्नतुल्यत्वज्ञानोत्तरं परमेश्वरे मनः समाधानस्य विधानानुपपत्तेः समाधानस्यापि स्वप्नवदवस्तुत्वावगमादिति बोध्यम्। यदपि तेषां मतं विनाऽप्यर्थभेदं ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेव भवतीति तदपि नेत्याह।

न भावोऽनुपलब्धेः।

भावो वासना सापि न संभवति उपलब्धिं विनेत्यर्थः न च पूर्वपूर्वोपलब्ध्या उत्तरोत्तरवासनेति अनादिरेव प्रवाहोऽस्त्विति वाच्यम्, अप्रामाणिकाऽनवस्थाप्रसङ्गात्कर्माद्यनवस्था तु बीजाङ्कुरवत् श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धैवेति भावः।

क्षणिकत्वाच्च।

किं च सर्ववस्तूनां क्षणिकत्वाद्वासनानामाश्रयोऽपि भवदुक्तो न संभवति वासनाश्रयत्वेन कल्पितानामालयविज्ञानानां प्रवृत्तिविज्ञानवदेव क्षणिकत्वेन वासनाकाले तेषामसत्त्वादित्यर्थः। (*न चास्माकं केवलतार्किकाणां नियामकाभावाद्भवदूषितातिरिक्तं प्रक्रियान्तरं रचयिष्यामस्तत्राह।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ।

किं च यथायथा वैनाशिकसमयः परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्य्यत एव अतः सर्वथाऽनुपपत्तेर्वैनाशिकमतमसमञ्जसमित्यर्थः सा च परीक्षापरम्परा न्यायदर्शनादिष्वनुसन्धेया अत्र तु श्रवणशास्त्रे तर्कबाहुल्यानौचित्येन दिङ्मात्रं प्रदर्शितमिति भावः ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ।

अपरे तु वेदबाह्या दिगम्बरा एकस्मिन्नेव पदार्थे भावाभावौ मन्यन्ते तन्मतं निराक्रियते वेदान्तोक्तस्य सत्कार्य्यवादस्य ब्रह्मकारणतोपयोगिनः सिद्ध्यर्थं । तत्रैवं ते कल्पयन्ति सामान्यतः सदसतौ द्वावेव पदार्थौ आकाशादयो धर्मिणः एकत्वादयश्च धर्मा अनयोरेव विशेषाः तत्र सर्वेष्वेव पदार्थेषु सप्तभङ्गीन्यायेन सदसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं चास्ति तद्यथा सर्वं वस्त्वव्यवस्थितमेव स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति वा नास्ति वा स्यादस्ति वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति वा वक्तव्यः स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्यश्चेति सर्वत्रैव स्याच्छब्दो भवतीत्यर्थकं तथा च अस्तीति भवतीत्यादिरर्थ इति । अत्रेदमुच्यते न एकस्मिन् वस्तुनि यथोक्तभावाभावादिरूपत्वमपि कुतः असम्भवात्प्रकारभेदं विना विरुद्धयोरेकदा

महावस्थानसंस्थानासंभवात्प्रकारभेदाभ्युपगमे वाऽऽत्मन्मतप्रवेशेन सर्वैव व्यवस्थास्ति कथमव्यवस्थितं जगदभ्युपगम्यते भवद्भिरित्यर्थः।

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम्।

यथा चैकत्र सदसत्त्वादिकमसम्भवति एवमेव दिगम्बराणामात्मकात्स्न्यमात्मपरिच्छिन्नत्वमप्यसम्भवीत्यर्थः ते हि मन्यन्ते संसारदशायां परिच्छिन्न आत्मा मोक्षावस्थायां विभुर्भवतीति तदेतद्विरोधादसम्भवतीति। ननु विभुत्वाविभुत्वयोः कालभेदादविरोधः स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः।

न च पर्य्यायात्क्रमात्कालभेदे वाप्यविरोधः संभवी कुतः, विकारादिभ्यः आत्मनो विकारित्वसावयवत्वादिभिर्मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः।

यदि चान्त्यस्य मोक्षावस्थपरिमाणस्यावस्थितिरविनाशो भवद्भिः स्वसिद्धान्तमात्राभिनिवेशेनेष्यते तदा उभयोरेव वादिप्रतिवादिनोरावयोरात्मनित्यत्वविभुत्वसिद्धेरुद्देश्यांशे मताविशेषः किमर्थं पुनः सं-

सारदशायां परिच्छिन्नत्वमुच्यते लाघवान्नित्यस्यैकपरिमाणस्य विभुत्वस्यैव कल्पनार्हत्वासम्भवादिति। तदेवमनीश्वरवादिनस्तार्किका निराकृताः। इदानीं केलेनानुमानेनेश्वरसाधनमपाकरोति ब्रह्मण्युक्तस्य शास्त्रयोनित्वस्य सिद्ध्यर्थं तथा तर्कशास्त्रतो ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वशङ्कामपनेतुं च।

पत्युरसामञ्जस्यात्।

नानुमानमित्याद्यसूत्रादनुवर्त्तते तथा चासामञ्जस्याद्वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेर्न पत्युरीश्वरस्यानुमानं संभवतीत्यर्थः सांख्याद्युक्तेन विरोध्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वादिति भावः।

संबन्धानुपपत्तेश्च।

संबन्धो व्याप्तिः कार्य्यत्वसकर्त्तृकत्वयोरनुकूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहानुपपत्तेश्च नानुमानस्यातन्त्र्यमित्यर्थः।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च।

करणं विना कर्त्तृत्वासंभवाच्चेत्यर्थः। ब्रह्म करणवदेवैष्टव्यमित्याशङ्कायामाह।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः।

ननु परमेश्वरस्यापि पातञ्जले विशुद्धसत्त्वाख्यं करणं स्वीकार्यं वेदान्तेऽपि च ब्रह्मणः करणं श्रूयते

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोःसूर्य्योऽजायते" त्यादिभ्यः अतस्तर्कतोऽपि करणवदेवास्तु इति चेन्न, ब्रह्म करणवन्न भवति कुतः, भोगादिप्रसङ्गात् जीववत्सुखदुःखादिभोगस्य रागद्वेषादेश्च प्रसङ्गादित्यर्थः करणानां त्रिगुणात्मकत्वेन दुःखादिस्वाभाव्यादित्याशयः अस्माकं तु केवलप्रकृतिसत्वस्यैवेश्वरोपाधित्वाल्लोकारादीश्वरस्य दुःखाद्यभावः नित्यानन्दस्तु श्रुतिप्रामाण्यादिच्छादिवत्केवलप्रकृतेर्धर्म इत्युक्तं प्राक् प्रकृतेश्च कर्तृत्वमेव न करणत्वम् आत्मनोऽकर्तृत्वेन कर्त्रन्तरासंभवाज्जीवकोटाविच्छादिवत्कर्तृत्वमपि बुद्धेरेव करणत्वं तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं न तु मनआदीनामिति ज्ञाने तु बुद्धेः करणत्वं विषयसमर्पकत्वेनेति वक्ष्यामः । न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इतिश्रुतिविरोधात्तु चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिश्रुतीनां हिरण्यगर्भरूपेण ब्रह्मोपासनायां तात्पर्यं पातञ्जले च सत्त्वस्य चाभ्युपगमवाद (*उपाधितामात्रवाद[१]) इतिभावः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।

किं च करणाधीनज्ञानादिकत्वे सतीश्वरस्य जीववदेवान्तवत्वं विनाशित्वं प्राकृतप्रलये विलय

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

इति यावत् तथा ऽसर्वज्ञत्वं च स्यात् (*करणाजन्यतया ज्ञानेच्छाकृतीनाम् नित्यत्वप्रसङ्गात् क्रियायाः कारणविशेषो हि करणमिति[1]) तथा च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य हिजोच्यत इत्यादि श्रुतिस्मृतयः यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतयश्च पीडेरन्नित्यर्थः वाशब्दो ऽत्र समुच्चये । इतश्च ब्रह्मणः करणं नास्ति ।

उत्पत्त्यसंभवात् ।

ब्रह्मणः करणानां कर्त्रभावेनोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । ननु स्वयमेव परं ब्रह्म स्वरूपकरणनिर्मातृ स्यादित्याशङ्कामपाकरोति ।

न च कर्तुः करणम् ।

न हि कर्तुः सकाशात्स्वकरणमुत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः । करणोत्पत्तेः प्राक्करणाख्यसहकार्यभावेन कर्तृत्वासंभवादित्यर्थः ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ।

वाशब्दश्चार्थे यदि च विज्ञानादिर्भाविज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्व एव सति सृष्ट्यादावीश्वरस्य करणं मनआदिकमुच्यते तैरेव ब्रह्मणा विश्वनिर्माणात्तदा तादृशकरणस्य प्रतिषेधो न क्रियते मनआदीनामी-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

शक्तानादौ करणत्वस्यैवास्माभिरनभ्युपगमादित्यर्थः।

विप्रतिषेधाच्च।

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः करणप्रतिषेधाच्च ब्रह्म न करणवदित्यर्थः इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्ययस्य द्वितीयः पादः

यथोक्तब्रह्मणि स्मृतिन्याययोर्विरोधः प्रथमपादेन परिहृतः। द्वितीयपादेन च निरीश्वरा नास्तिकवादा निराकृताः। तथा केवलानुमानिक ईश्वरवादस्त्वान्ताधिकरणे निराकृतः। इदानीं जन्माद्यस्य यत इति यद्ब्रह्मणः आकाशादिसकलप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वं लक्षणमुखेनोक्तं सामान्यतश्च परीक्षितं तदतिविशेषतः परीक्षणीयं तत्प्रसङ्गेनैव जीवस्य गौणयुत्पत्तिप्रतिपादनाय ब्रह्ममुख्यशक्तेर्जीवस्य नित्यत्वांशत्वचिन्मात्रस्वरूपत्वादिकं विस्तारतो विचारणीयं यत्तदर्थं तृतीयः पादः आरभ्यते।

न वियदश्रुतेः।

ननु जन्माद्यस्य यत इति यत्प्रतिज्ञातं तन्नोपपद्यते कुतः, वियदश्रुतेः वियति अश्रुते अर्थाज्जन्मादीनामित्यर्थः छान्दोग्ये तेजआदीनामिवाकाशस्य हि जन्मादि न श्रूयत इति भावः। अत्र सिद्धान्त माह।

अस्ति तु।

यद्यपि छान्दोग्ये नास्ति तथापि तैत्तिरीयकादिषु श्रुतिरस्ति वियज्जन्मादिबोधिनी "एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिरित्यर्थः तदेकवाक्यतया च छान्दोग्यीयसृष्टावपि वियत्सृष्टिः पूरणीया(*अथ वा जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनस्यैव श्रुतिष्वभिप्रेततया सृष्टौ तात्पर्याभावेन तन्न्यूनतायामपि न क्षतिरिति भावः[१])। पुनः पूर्वपक्षी सूत्रचतुष्टयेन स्वाभिप्रायं प्रकटयति।

गौण्यसंभवात्।

सत्यं श्रुतिरस्ति तथापि सा गौणी कुतो ऽसंभवात्, निरवयवस्य नभसः प्रकृतिपुरुषवदेव समवाय्यसमवायिकारणयोरसंभवात् अत एव वियतो विनाशश्रुतिरपि गौणीत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोरिवाकाशेऽप्यभिव्यक्तिरेव कार्य्यगुण इति बोध्यं न तु युक्तिप्राबल्यादस्यैव सूत्रस्य सिद्धान्तत्वं कथं नेष्यत इति चेन्न, एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यागाम्यतिदेशसूत्रानुपपत्तेः वायूत्पत्तेरगौणत्वादिति। ननु श्रुतिबलाद्युक्तिर्बाधनीया तत्राह।

शब्दाच्च।

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुतेश्चाकाशजन्मादिश्रुतिर्गौणीत्यर्थः तथा

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

निरंशत्वाद्विभुत्वाच्च तथा नश्वरभावतः ।
ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति । नन्वेवं "एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुरि"त्यादितैत्तिरीयकश्रुतावेकस्यैव संभवशब्दस्य वाय्वादिषु मुख्यत्वे वियति च गौणत्वे युगपद् वृत्तिद्वयविरोधः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।

यथैकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य तपोऽन्नहिरण्यगर्भादिषु गौणत्वं परमात्मनि च मुख्यत्वं तथैव संभवादिशब्दस्यापि स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मशब्दे व्यक्तिभेदान्न युगपत् वृत्तिद्वयविरोध इति चेत् संभवशब्दस्यापि वाय्वादिष्वनुषङ्गेन व्यक्तिभेदः समान इति भावः । ननु आकाशस्य नित्यत्वे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि"त्यादिप्रतिज्ञाया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च संकोचः स्यादाकाशेन द्वैतप्रसङ्गादित्याशङ्कां समाधत्ते ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ।

यथोक्तप्रतिज्ञयोर्हानिर्नास्ति कुतः शब्देभ्योऽव्यतिरेकावगमात् अव्यतिरेकस्यानतिरेकस्यैवाविभागाख्यस्य श्रुतिभ्योऽवगमात् न तु प्रलये गगनादीनामभावस्येत्यर्थः, तथा सतीदंशब्दवैयर्थ्यात्स-

दसतोः केनापि प्रकारेणाभेदानुपपत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुतरामनुपपत्तेश्च इतो ऽपि उक्तप्रतिज्ञे भवद्भिरप्यविभागलक्षणाद्वैतपरे एवाभ्युपगन्तव्ये न पुनरखण्डाद्वैतपरे यथा मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनेनाविभागलक्षणाद्वैत एव श्रुतेस्तात्पर्यावधारणात् तथा "ऽस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यत" इत्यादिश्रुतावपि संमिश्रणवाचकात्संपत्तिशब्दात् अविभागस्यैवावगमात् एवं न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतयो ऽप्यविभागलक्षणाव्यतिरेके प्रमाणानि, अत एव सूत्रकारो वक्ष्यत्यविभागो वचनादिति, तथा सांख्यशास्त्रे ऽप्यविभागावेव प्रलयसर्गकालयोर्विश्वस्योक्तौ यथा कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति (*अन्यथा चाविद्याद्रष्ट्रादीनां प्रलये सत्ताभ्युपगमो ऽपि भवतां नोपपद्येत तैरेवाखण्डताप्रच्यवादिति[१]) एवं च सत्याकाशस्य नित्यत्वे पि प्रकृतिपुरुषयोरिव ब्रह्मण्यविभागेनैवैकत्वप्रतिज्ञा (*तथा दुःग्धज्ञानेन दुःग्धघटनिःक्षिप्तजलबिन्दुज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मप्रलीनसर्वपदार्थज्ञानं चोपपद्यत इति[२]) (*तथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा चोपपन्ना कारणे कार्यस्याविभागेन दुग्धज्ञाना-

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

त्तदनुगतजलज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानाद्विभक्ताकार्यावस्था तु न ब्रह्मज्ञानेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपन्नमितिश्रुत्या विकारस्यासत्यत्वमुक्तं सत्यं वास्तवं नित्यमिति पर्यायः अविभागलक्षणाभेदस्यैव चानादितया अविनाशितया च वास्तवस्य त्वविभागस्य चाल्पकालस्थायितया मध्ये वाचारम्भणमात्रत्वं यदेव हि यदपेक्षया स्थिरं भवति तदपेक्षया सत्यं भवति यथा देहाद्यपेक्षया प्राणाः "प्राणा वै सत्यमि"तिश्रुतेः, तथा चाविभाग एव सत्य इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपन्नेति। अनेनैव पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाः प्रलयाद्वैतश्रुतयो व्याख्याता वेदितव्या इति[1]) इदानीं चतुःसूत्र्युक्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्

यदुक्तमाकाशस्योत्पत्तिरसंभवात् गौणीति तत्तदा स्याद्यदि प्रकृतिगुणात्मकस्य सूक्ष्माकाशस्योत्पत्तिः श्रुत्योच्येत पार्थिवादिपरमाणोरिव निरवयवत्वेन परमसूक्ष्माकाशस्य कार्यत्वासंभवात् नत्वेवं किं तु यावद्विकारं विकारपर्य्यन्तमेव वियदादीनां विभागः सृष्टिः श्रुतिषूच्यते न तु ब्रह्म प्रलीनपरमसूक्ष्मपर्यन्तमपि तेषां ब्रह्मण्यन्तर्भूततया ब्रह्मरूपेणैव कथनाल्लो-

(१) अथं पा० २ पु० ना० ।

कवल्लौकिकव्यवहारानुसारेणेत्यर्थः यथा लोके दार्वादौ पूर्वस्थितादेव सूक्ष्माग्न्यादेर्निर्मन्थनादिना ऽभिव्यज्यमानानां विकाराणामेवोत्पत्तिर्व्यवह्रियते तथैव प्रकृत्येकदेशात्सूक्ष्माकाशादभिव्यक्तस्य शब्दादिचमस्य कार्य्याकाशस्यैवोत्पत्तिः श्रुतिषु व्यवह्रियते न तु सूक्ष्माकाशस्य दारुगतसूक्ष्माग्नेरिवेति । ननु सावयवत्वेनाग्निरुत्पत्तुमर्हति न त्वाकाशं निरवयवत्वेनावयवसंयोगाख्यकारणाभावादिति चेन्न(*अहंकारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य चावयवत्वात् सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति चेन्न[1]) नियामकाभावाद्देहादीनां पाञ्चभौतिकत्वाच्च (*केवलविजातीयस्यैवारम्भकत्वानभ्युपगमात् केवलजलादिभ्यो घटाद्यनुत्पत्तेरिति एतेनाकाशात्तदनुगतवाय्वंशाच्च वा जलादिभ्यो घटाद्युत्पत्तिरित्येवं क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवगन्तव्येति[2]) ननु तथा ऽपि पूर्वावस्थितस्यैवाकाशस्य(*स्वकार्यजननाय प्रतिबन्धनिवृत्तिः सहकारिसंपत्तिर्वा कल्प्यतां[3]) (*सहकारिमात्रत्वमेव शब्दाद्युत्पादने कल्प्यतामिति[4]) आकाशान्तरकल्पने गौरवादितिमैवं ।

शब्दस्पर्शविहीनं च रूपादिभिरसंयुतं ।
त्रिगुणन्तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) अं० पा० १ पु० ना० ।
(३) अयं पा० २ पु० ना० ।
(४) अयं पा० १ पु० ना० ।

इत्यादिवाक्यैर्न्यायवैशेषिकाद्यभ्युपगतेभ्यः शब्दादिलिङ्गकत्वेन व्यक्ताख्येभ्यः आकाशादिभूतेभ्यो ऽतिरेकेणाप्यव्यक्ताख्यानामणूनामाकाशस्यश च सिद्धेः। अपि चैवं सति अवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः अवयवानामेव जलाद्याहरणादिकार्य्यजननाय स्वसंयोगविशेषस्यैव सहकारित्वकल्पनौचित्यात् अवयविकल्पने गौरवात्, अथैकत्वस्थूलत्वादिप्रत्ययानुरोधेनावयवी पृथक् सिद्ध्यतीति चेत्समानमाकाशे ऽपि (*घटाकाशगुहाकाशादीनां नानात्वोत्पत्तिप्रलयानां प्रत्यक्षप्रत्ययस्य पितृवैरित्वाभावात् तथा श्रुतिस्मृतिभ्यो ऽपि[१]) आकाशं प्रतिसर्गमुत्पादविनाशशालितया नानात्वेनाऽवगम्यते तथा प्रकृतिगुणापेक्षया स्थूलत्वेन चेति प्रामाण्यं च प्रत्यक्षशब्दयोरुभयोरेव समानमास्तिकानां प्रत्यक्षविरोधस्तु कारणव्युत्पादनेन निराकृत इति तस्मात्पृथिव्या इवाकाशस्यापि कारणसत्वेन प्रमाणसत्वेन वावयविरूपेणोत्पत्तिः समानेति। नन्वेवमात्मनो ऽपि यावद्विकारं काकार्य्यत्वं स्यादिति चेन्न, आत्मनोविकारित्वप्रतिषेधात् आत्मचैतन्यस्यानित्यत्वात्, प्रकृतेः कार्य्यत्वं तूत्तरसूत्रेण निराकरिष्यति तदेवं पृथिव्यादिवदेवाकाशो ऽपि नित्यानित्योभयरूप इति सिद्धं न्यायवैशेषिकाभ्यां चालिङ्गमव्यक्तं नाभ्युपगम्यते नित्येष्वेवाण्वादिषु गन्धादिलिङ्गाभ्युपगमात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यादिति

[१] अयं पा० २ पु० ना०।

न्यायसूत्राच्च अतस्ताभ्यां नित्य एवाकाशे शब्दमभ्युपगम्याकाशस्यानित्यत्वं पृथिव्यादिवत् नेष्यत इति। असाधारण्येन वाय्वाकाशयोरमृतत्ववचनं च कार्यावस्थामादायैवापेक्षिकं देवादीनाममृतत्ववचनवदिति सर्वं समञ्जसम्।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः।

एतेन वियदुत्पत्तिव्याख्यानेन वायुरप्युत्पन्नतया व्याख्यातः छान्दोग्ये वायूत्पत्तेरश्रवणेऽपि तैत्तिरीयके तच्छ्रवणात् आकाशाद्वायुरिति। असम्भवाशङ्का तु वायूत्पत्तौ नास्त्येव सावयवत्वे विवादाभावात् अमृतत्वश्रुतिश्चापेक्षिकीत्युक्तम्। इतराकाशवन्नित्यत्वश्रुतिर्नास्त्येव तत्सत्वे चाकाशवदेव व्यक्ताभेदेनाविरोधो बोध्यः वायूत्पत्तिश्चाकाशक्रमेणेत्यप्यनेनैव सूत्रेण सिद्धमिति। ननु नित्यत्वेन श्रुतस्याप्याकाशस्योत्पत्तिवाक्यादुत्पत्तिस्वीकारे प्रधानस्याप्युत्पत्तिरस्तु तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिवाक्येभ्य इत्याशङ्क्याह।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिषु तन्मात्रः पिण्डवदीक्षितब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् तस्य सतोऽव्यक्तस्य परमसूक्ष्माकाशादिरूपगुणत्रयात्मकस्य प्रधानस्य तु संभव उत्पत्तिर्नास्ति कुतः अनुपपत्तेः, तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासंभवा-

त्कारणकल्पने वा ऽनवस्थानादित्यर्थः अत एव पुरुषस्येव प्रधानस्याप्युत्पत्तिर्गौणीत्युक्तं कौर्मे संयोगलक्षणोत्पत्तिःकथ्यते कर्मजानयोरिति। महदादिविकाररूपेणानित्यत्वं च प्रधानस्यापीष्यत एव"चरं प्रधानममृतताचरं हर"इतिश्रुते.। आधुनिकास्त्विदं सूत्रं ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रतिषेधतीत्याहुः तन्न, ब्रह्मण उत्पत्तेः श्रुत्यभावेनाप्रसक्तत्वात् आत्मनित्यत्वप्रतिपादनेनैव सुतरां ब्रह्मनित्यत्वस्य सेत्स्यमानत्वाच्च। छान्दोग्यानुक्ते वियद्वायुसृष्टी पूरयित्वा छान्दोग्यसृष्टावन्यं विशेषमाह।

तेजोऽतस्तथाह्याह।

यद्यपि छान्दोग्ये सदाख्याद्ब्रह्मणस्तेजः सृष्टिः साक्षादेव श्रूयते तथापि अतो वायोस्तेजः संभवतीति ज्ञेयं कुतः, तथा हि तैत्तिरीयश्रुतिराह वायोरग्निरितीत्यर्थः छान्दोग्यश्रुतिश्च (*न क्रमपरा ब्रह्मप्रतिपादनमात्रपरत्वादितिभावः[१])।

आपः।

अतस्तथात्याहेत्यनुवर्तते तथा च यद्यपि श्रुत्यन्तरे "आप एवेदमग्र आसुरिति" जलस्यैव प्रथमं सृष्टिः श्रूयते तथापि अतस्तेजस एव आपो जायन्त इति बोध्यं कुतः तथाह्याह तैत्तिरीयश्रु-

(१) आकाशवायुद्वारकत्वेनोपपादनीयेति भावः इत्यधिकम् १ पु०।

तिरग्नेरापि इत्यर्थः उक्तश्रुतौ च पृथिव्यादिव्यपे-
क्षयैवाग्निशब्द उपपादनीय इति भावः एतेनाप एव
ससर्जादौ तासु बीजमवासृजदितिमन्वादिस्मृतिष्व-
प्यादावित्यादिशब्दः पृथिव्याद्यपेक्षयैव बोध्यः।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः।

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते अतो जलात्पृथिवी जायते तथा ह्याह सैव श्रुतिः "अद्भ्यः पृथिवीति"। ननु छान्दोग्ये "ता आप ऐक्षत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि ता अन्नमसृजन्ते" त्यनेन जलाद्व्रीहियवादिरूपस्यान्नस्योत्पत्तिरुक्ता तदेकवाक्यतया च तैत्तिरीयकेऽपि पृथिवीशब्दोऽन्न पर एवोचितः सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे लक्षणाद्यभावादित्याशङ्क्याह अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य इति सर्वश्रुतिषु जलात्पृथिव्येव बोध्या छान्दोग्ये अन्नशब्दस्य पृथिवीलक्षकत्वात् कुतः महाभूताधिकारात् तथा छान्दोग्ये "यत्कृष्णं तदन्नस्येति" सामान्यपृथिवीरूपस्य कथनात् अन्नरूपस्य शुक्लादेरपि दर्शनात् तथा "तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदि" ति श्रुत्यन्तराच्चेत्यर्थः। एवं तैत्तिरीयकश्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्मणः सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरवधारिता। तत्रायं संशयः किं परमेश्वर आकाशमेव स्वयं सृजति वाय्वादींस्तु परत एव पितामहइव पुत्रद्वारा पौत्रं किं वा वाय्वादीनपि स्वयं

सृजति यथा कुलालः स्वयं कपालं सृष्ट्वा तेनैव कपालेन स्वयं घटमपि सृजति आकाशादि देवानां च करचरणादिवदीश्वराधिष्ठिततदा स्रष्टृत्वोपपत्तेः कर्षणादिकर्मसु गोहलिकाद्युभयकर्तृकत्वदर्शनादिति तत्रोत्तरं पक्षं सिद्धान्तयति।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः।

स प्रकृतः परमेश्वरस्तत्तद्रूपेणावस्थितः सर्वं सृजति कुतः तदभिध्यानरूपात्तल्लिङ्गात् छान्दोग्यादौ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरूपं यदीश्वरस्याभिध्यानं तदेव हि परेश्वरस्य स्वतः सर्वस्रष्टृत्वे लिङ्गं, यदि ह्याकाशादयो देवाः स्वातन्त्र्येणैव स्वस्वकार्य्यस्रष्टारः स्युरीश्वरस्तु हेतुकर्तृमात्रस्तर्हि न ब्रह्माण्डादिसृष्टये तत्तद्देवतान्तर्य्यामी भूत्वा स्वयं सृज्यामीति परमेश्वरस्य संकल्पः स्यात् अपि तु सर्जयिष्यामीत्येव स्यात् अतो ऽवगम्यते देवादीनामप्यस्मदादिवदेव पारतन्त्र्याद्वाय्वादिसृष्टावपि परमेश्वरशेषतैव न स्यात् गोर्गमनादिषु गोपालवशतावदिति। अत्र तत्तेज ऐक्षतेत्याद्यभिध्यानं परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वे लिङ्गमिति केचित्, तन्न तादृशाभिध्यानानां तेजआद्याभिमानिदेवतास्वपि संभवात् "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या"मिति सूत्रेणैव

तादृशवाक्येष्वभिमानिव्यपदेशस्योक्तत्वाच्च। न च प्रकरणात्तत्तेज ऐक्षतेत्यादिष्वपि परमेश्वर एवाभिध्यातेति वाच्यं, प्रकरणात्तेजआदिशब्दस्य बलवत्वादिति। वस्तुतस्तु सृजतीति क्रियापदाध्याहारं विनैवेदं सूत्रमित्थं व्याख्येयं, जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञातत्वाद्ब्रह्मणो भूतजन्महेतुत्वं प्रतिपाद्यानेन सूत्रेणान्तर्यामित्वादिभिः स्थितिहेतुत्वमाह तदपि ध्यानादित्यादिना। तथा चायमर्थः तद्यथोक्तमाकाशादिभूतपञ्चकं स एव परमेश्वर एव अन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य शक्तिशक्तिमदन्यायेन देहदेहिवदविभागेन कार्य्यकारणाविभागेन च स्थितः कुतः।

प्रवेशाभिध्यानरूपादीश्वराभेदलिङ्गादिति।

अतः सिद्धं सर्वान्तयामः सर्वाधारश्च सन्स एव सर्वं धारयतीति तदेवं भूतपञ्चकसृष्टिस्थितिहेतुत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तत्प्रलयहेतुत्वं प्रतिपादयति।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च।

क्रमणं क्रमो गमनं ब्रह्मण्यप्यय इति यावत्स च प्रलयो विपर्ययेण जन्मनो वैपरीत्येन भवति कुतः अतः शब्दात्।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते वायौ ज्योतिः प्रलीयते॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते।

इत्यादि स्मृत्यनुमितश्रुतेरित्यर्थः । युक्तिमप्याह उपपद्यते चेति उपपद्यते चार्थवैपरीत्येन क्रमः मृद्घटादौ कारणेऽेव कार्य्याणां लयदर्शनादित्यर्थः । ब्रह्मणि पञ्चभूतजन्मादिहेतुत्वं विचारितम् इदानीं अन्तः करणजन्मादिहेतुत्वं विचारणीयं तत्र संशयः किं सांख्यानामिव भूतसृष्टेः पूर्वमेव बुद्ध्यहङ्कारसृष्टिरुत भूतसृष्टेः पश्चादिति तत्र सिद्धान्तमाह ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।

सदाकाशयोरन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी जन्मादिप्रतिभवतः शङ्कानिराकरणमुखेनैवात्र हेतुं वक्ष्यति विज्ञानं महदाख्याबुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमती मनश्च संकल्पादिवृत्तिमत् अनयोरेव चित्ताहंकारयोर्निवेशः एकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदेन प्राणादिवच्चतुर्द्धा विभागात् अन्तःकरणस्यैकत्वं च पञ्चवृत्तिमनोवदितिसूत्रात्वक्ष्यते तत्रैव चेदं विचारयिष्यामः । सांख्ययोगयोश्च महतो ऽहंकारः अहंकारान्मन इति कार्य्यकारणभावो वृत्त्यभिप्रायेणैकस्मिन्नेवान्तःकरणे प्रोक्तःधर्मिभेदे हि पातञ्जलभाष्ये व्यासवाक्यं विरुध्येत यथा क्लेशकर्मविपाकाशया मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति तत्र बुद्धिधर्माणां भो-

गादीनां मनोधर्मत्वोक्तेरिति। अत्र शङ्कते ननु क्रमे-णाकाशाद्यनन्तरमेव ते उत्पद्यन्ते कुतः तल्लिङ्गात्त-त्तेजोऽसृजतेति तेजः सृष्ट्यनन्तरमेव तत्तेज ऐक्ष-त बहुस्यामित्येवंरूपस्यान्तःकरणव्यापारस्य श्रवणात् एवं भूतान्तरेऽपि भूतसृष्ट्यनन्तरमेव तदीक्षणस्य श्रवणादित्यर्थः। समाधत्ते न अविशेषादिति अन्तरो-त्पत्तावपि लिङ्गानामविशेषात् अविशिष्टत्वात् ए-तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायु-र्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ पाठक्रमस्यान्तरोत्पत्तिलिङ्गस्य सत्वादित्यर्थः। मनः शब्देनात्रान्तःकरणसामान्यमेवोक्तं विशेषान्तराव-चनेन गोबलीवर्दन्यायानवकाशात्, नन्वेवं लिङ्गयो-रविशेषादन्तरैवान्तःकरणोत्पत्तिरिति कथमवधार्य-मितिचेत् अन्तरोत्पत्तौ यथोक्तलिङ्गद्वयस्यैवोपपत्तेः पूर्वोत्पन्नस्यान्तःकरणस्य पश्चाद्वृत्तिसम्भवात् पश्चादु-त्पत्तौ च पाठक्रमानुपपत्तेरिति अथ वा अन्तःक-रणस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीक्षणोपपत्त्यविशेषाल्लक्षणं लि-ङ्गमित्यर्थः किं च बाधकश्रुत्यभावेन स्मृत्या तद-नुमितश्रुत्या चान्तरेवान्तःकरणस्य जन्मादिकम-वधारणीयं, न चाकाशादिसृष्टिश्रुतिर्बाधिका भवति श्रुतिषु कुत्रापि समग्रसृष्ट्यकथनात् उपासनादि-परत्वेन श्रुतेः सृष्टौ तत्क्रमे वा तात्पर्य्याभावाच्च स्मृ-तौ तु सर्गप्रलयप्रक्रियायाः स्वपरत्वेन क्रमपरत्वेन च प्रकृते स्मृतेरेव बलवत्वादिति। यत्र त्र स्मृत्यन्तरेवा-

न्योन्यविरोधः सृष्टावंशतो दृश्यते तत्र कल्पभेदेन विरोधः परिहर्तव्य इति तस्मात्सिद्धं सदाकाशयोर्मध्येऽन्तःकरणसृष्टिरिति उत्तरपादे चापरेषां प्राणेन्द्रियसूक्ष्मभूतानामपि सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पत्तिं वक्ष्यति अतः श्रुतिस्मृत्योः सृष्टिप्रक्रियाऽविरुद्धैव मन्तव्या येतु सूत्राणामुज्ज्वलार्थं परित्यज्य स्मृतिविरुद्धां सृष्टिप्रक्रियां श्रौतत्वेन परिकल्प्य सर्वां मन्वादिस्मृतिमप्रमाणीकुर्वन्ति तैरिदं महाभारतवाक्यं न श्रुतम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ।

नन्वेवं सदाकाशयोर्मध्येऽन्तःकरणसृष्ट्यङ्गीकारे "ऽन्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तथा विराड्देहाद्धिरण्यगर्भस्य करणोत्पत्तिबोधकमन्वादिविरोधश्च यथा विराड्देहाधिकारे मनौ ।

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ।
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥
इत्यादि तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ।

चराचरं शरीरमाश्रित्यास्यान्तःकरणजन्मादेर्व्यपदेशस्तु भाक्तो गौणः स्यात् । कथं तद्भावभावित्वात् तेषां चराचरशरीराणां भावैर्धर्मैर्वृद्धिह्रासादि-

रूपैर्भावित्वाद्धर्मित्वाद्वृद्धिह्रासादिमत्वादित्यर्थः। तदेतत् श्रुत्या स्वयमेवोक्तं यथा एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्रज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि अत्र हि मनस एका कलावशिष्टा साऽन्नेन प्राज्वालीदित्येवोक्तं न तूत्पन्नमिति अतोऽन्ननिमित्तकवृद्ध्याख्यविकारादन्नमयं मन इत्युक्तम् एवमेव "आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागि"त्यादिश्रुतेरप्यर्थोऽवधारणीयः यच्चोक्तं मनुवाक्यं तत्रापि उद्बबर्हेत्यनेन धात्वर्थमर्यादया संवर्द्धितवानित्येवावगम्यत इति यदि च विराड्देहादेव हि हिरण्यगर्भबुद्ध्यादीनामुत्पत्तिर्मन्वभिप्रेता स्यात् तदा।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्ट्यनन्तरमित्येषा सृष्टिरादित इति वाक्यशेषो विरुध्येत आदितः सर्गादावित्यर्थः अतो मनआदिसृष्टिरेवमुख्या विराड्देहे करणसृष्टिस्तु प्रवृद्ध्याभिव्यक्तिमात्रेण गौणीति विवेक्तव्यम्। एवमन्येष्वपि पुराणेतिहासादिषु द्विधा श्रूयमाणा प्राणकरणसृष्टिर्विवेक्तव्या इदं त्ववधेयम् अन्तःकरणपरिमाणस्याचार्य्यैणानुक्तत्वादस्यर्हितेन योगशास्त्रेणोक्तं व्यासदेवैश्च पातञ्जलभाष्ये ऽनुमतं विभुपरिमाणमेवास्माभिरप्यभ्युपगन्तव्यम् अणवश्चे-

त्यागामिसूत्रेण च तन्मात्राणामेवोत्पत्तेर्वक्ष्यमाण-त्वात् एवं च सति नित्यानित्योभयरूपमेव आकाश-वन्मनोऽपि भवति तत्र कारणाकाशवन्नित्यं विभुम-न. घटमाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं । द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने इत्यादिस्मृतेः, ईशोपाधिदृष्टान्तेन सामान्यत आत्मोपाधित्वावच्छेदेनैव लाघवादिभुत्वकल्पनौचित्याच्च, तदेव च गुणान्तरसं-भेदेन दधिवत्कार्य्यं मनोरूपेणापि परिणमत इति मन्तव्यं केवलकार्य्यत्वे यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादित्यागामिसूत्रद्वयानुपपत्तेः केवलनित्यत्वे चैतस्माज्जायते प्राणो मन इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति तच्च कार्य्यं मनोऽदृष्टादिवशादनियतपरिमाणं भवतीति मनसो विभुमध्यमाणुपरिमाणानि शास्त्रेषु अवगम्यमानान्युपपद्यन्ते। इदानीं जीवस्याप्यन्तराल एवान्तःकरणद्वारकाभिव्य-क्तिरूपा गौण्युत्पत्तिः परमेश्वरांशरूपेण विचार्य्या त-दर्थं पादसमाप्तिपर्य्यन्तं जीवप्रक्रिया तत्रादौ जीवस्य उत्पत्तिं निराकरोति अंशत्वोपपत्तये वक्ष्यमाणमो-क्षोपपत्तये च ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ।

अत्रात्मशब्दो न परमात्मपरः अंशत्वस्य वक्ष्य-माणत्वात् (*नैनं पर इतिवक्ष्यमाणसूत्राच्च तथा च

अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्येति श्रूयमाणा[१]) आत्मा जीवो नोत्पद्यते कुतः अश्रुतेः जीवोत्पत्तेरश्रवणात् अनेन जीवेनात्मना ऽऽनुप्रविश्येत्यादिश्रुतिषु जीवानां पूर्वसिद्धताया एवावगमात्, ननु छान्दोग्ये जीवस्य सिद्धवन्निर्देशे ऽपि यथाऽऽ"ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता" इत्यादिषु जीवोत्पत्तिः श्रूयत इत्याशङ्क्याह नित्यत्वाच्च ताभ्य इति ताभ्यः श्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वाच्च जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इत्यादिरूपाभ्य इत्यर्थः च शब्दात् श्रुत्युक्तबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादयो ग्राह्या उक्ता चोत्पत्तिरौपाधिकी अभिव्यक्त्या गौणी-वेति भावः।

ज्ञो ऽत एव।

अत एव नित्यत्वादेव जीवो ऽज्ञः पूर्वानुभूतस्मर्त्ता भवति अनित्यत्वे हि पूर्वाननुभूतं स्तनपानेष्टसाधनत्वादिकं जातमात्रः स्मर्तुं न शक्नोति जन्मनः पूर्वमसत्वात् ततश्च स्तनपानादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरतो ऽज्ञत्वानुपपत्तिरतोज्ञत्वानुपपत्त्या ऽऽप्यात्मा नित्यः सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्यपि संस्कारस्मृत्यादीनां चित्तधर्मत्वमेव तथापि य एव चेतनो ऽनुभावाख्यवृत्तिद्वारा यस्य विषयस्य द्रष्टा भवति स एव

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

स्मृतिद्वारा ऽपि तस्य द्रष्टा भवति नान्य इति नियमो ऽस्त्येवेति भावः । इदानीं पितापुत्रवदंशांशिभावस्योपपादकं ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपादयितुं जीवस्य विभुत्वकर्तृत्वादयो ऽशेषविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते एवं ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वे ऽपि ब्रह्मांशत्वेन पितापुत्रवद्धेतुहेतुमद्भावसंभवाज्जन्माद्यस्य यत इति प्रतिज्ञा सेत्स्यति तथांशाश्यभेदेनाप्यात्मैक्यं सेत्स्यति सेत्स्यति च ब्रह्मात्मत्वम् आत्मेति तूपयन्ति चेत्यनेन वक्ष्यमाणं सेत्स्यति च साम्येनाप्युपासीति तत्रादौ जीवस्याणुत्वं निराकर्त्तव्यं तत्र च सूत्रत्रयात्मकमहावाक्येन जीवाणुत्वं शङ्कते ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ।

ताभ्य इत्यनुवर्त्तते नाणुरिति च साध्यं तृतीयसूत्रे वक्ष्यति सूत्रदैर्घ्ये दुर्बोधता स्यात् इत्याशयेन पृथक्सूत्रद्वयेनादौ हेतुद्वयनिर्वचनमिति बोध्यं तथा चायमर्थः नापुरुषो जीव इति यावत्स अणुः कुतः उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः न हि विभोरुत्क्रमणं गमनमागमनं वा संभवतीति भावः "स यदा अस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामती"त्यादिरुत्क्रान्तिश्रुतिः "ये चैके वाऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यादिर्गतिश्रुतिः "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म-

ण" इत्यादिरागतिश्रुतिरिति नित्यत्वव्यवस्थापनात्तु निरवयवत्वेन न मध्यमपरिमाणसंभव इत्याशयः हेत्वन्तरमाह ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ।

ताभ्य इत्यत्राप्यनुवर्तते इतश्च जीवो ऽणुः स्वात्मनोत्तरयोश्च ताभ्यः श्रुतिभ्य इत्यन्वयः अयमर्थः स्वात्मना खस्यात्मना सदाख्येन विभुना विशिष्टयोः संबद्धयोः उत्तरयोर्गत्यागत्योः प्रतिपादिकाः श्रुतयः "सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह" इत्याद्याः "सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह" इत्याद्याश्च न हीदं ब्रह्मणि गमनागमनं विभुत्वे सति जीवस्य संभवति द्वयोर्विभुनो संयोगविभागासम्भवान्न चान्तःकरणद्वारा भविष्यति अन्तःकरणे प्रमाणाभावादन्यद्वारकत्वकल्पने गौरवाच्चेति ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ।

नाणुरिति साध्यं पूर्वसूत्राभ्यां व्याख्यातं शेषार्थस्त्वायं ननु जीवो ऽणुर्न भवति अतच्छ्रुतेः अनणुश्रुतेः "अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति च श्रुतेरिति चेन्न, इतराधिकारात् तादृशश्रुतीनां परमात्माधिकारस्थत्वादिति इतश्च विभुत्वश्रुतयः परमात्मपरा एव न जीवपरा इत्याह ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च।

स्वस्य जीवस्याणुत्ववाचकशब्दात् एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिरूपात्तथा स्वस्य उन्मानात् अणुद्रव्यपरिमितत्वाच्चेत्यर्थः। बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः। ननु जीवस्याणुत्वे सति जलावगाहादौ सर्वदेहावच्छेदेन शैत्योपलब्धिर्न स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

अविरोधश्चन्दनवत्।

यथा हि चन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि शरीरव्यापिनमाह्लादं करोति तथैव देहैकदेशस्थोऽपि जीवः शरीरव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि।

नन्ववस्थितौ जीवचन्दनयोर्वैशेष्यं विशेषो वर्त्तते चन्दनं हि प्रत्यक्षत एव ललाटाद्येकदेशे दृश्यत इत्यगत्या तत्र युक्तिविरुद्धमपि कल्प्यते आत्मा त्वतीन्द्रिय इत्यवस्थाने प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषाज्जीवे युक्तिविरोधेन विभुत्वमेवोचितमिति चेन्न, आत्मनोऽपि स्थानविशेषस्य श्रुतित एव भवद्भिरभ्युपगमात् तत्रैकदे-

शमात्रेण श्रुतिं पठति हृदि हीति हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा हृदीत्यादिर्हि श्रुतिर्वर्त्तत इत्यर्थः ननु तथापि विषमो दृष्टान्तः चन्दनस्य सावयवत्वेनावयवद्वारा सकलदेहसंबन्धः संभवेत् आत्मा च निरवयव इति शङ्कायां दृष्टान्तान्तरमाह ।

गुणाद्वा लोकवत् ।

अविरोध इत्यनुवर्तते यथा प्रदीपादिरूप आलोको गेहैकदेशस्थोऽपि प्रकाशाख्येन रूपगुणेन गेहं व्याप्नोति तथैव शरीरैकदेशस्थोऽणुर्जीवोऽपि ज्ञानगुणेन देहं व्यापिष्यति नास्त्यत्र विरोध इत्यर्थः ननु गुणानामाश्रयगमनं विना देशान्तरव्यापनं क्वापि न दृष्टं स्वतोऽक्रियत्वादिति तत्राह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ।

यथा गन्धस्य केवलगुणस्यापि चम्पकादिभ्यो व्यतिरेकः दूरदेशगमनार्थं विभाग एवं दीपाद्यालोकस्यात्मचैतन्यस्य च स्यादित्यर्थः अनुभवबलाद् गुणानामपि क्रिया स्यादिति भावः ।

तथा च दर्शयति ।

तथा च स्मृतिरपि अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदीत्याद्या एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना सर्वगा यथेत्याद्या चैकदेशस्थितस्य चैतन्यगुणेन देह-

व्याप्तिं दर्शयतीत्यर्थः तस्मादणुर्जीव इति सिद्धं तदेवमात्माणुत्वे प्राप्ते सिद्धान्तमाह।

पृथगुपदेशात्।

जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक् कुतः उपदेशात्म चानन्त्याय कल्पते सवा एष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्यर्थः एवं नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलो ऽयं सनातन इत्यादिस्मृतयो ऽप्यात्मसामान्यस्यैव विभुत्वे प्रमाणानि बोध्यानि। नन्वेवमुत्क्रान्त्यादयो ऽणुत्वोन्मानहृदयप्रवेशादयश्च श्रुतिस्मृतिषूच्यमानाः कथमुपपद्येरंस्तत्राह।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्।

उपाधिभूतादणुगुणसारत्वात्तु अणुगुणव्यपदेशो जीवे यथा प्राज्ञ इत्यन्वयः अयमर्थः जीवोपाधिबुद्धिरणुः कार्य्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारमात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च स्वतो निर्गुणत्वात् अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते विभुत्वश्रुतिविरोधात्।

पुमान्सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः ।
कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्चेति अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः "यथा कस्मिन्नहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति तथा बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्टः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति अत्राद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद्द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तं तच्च स्वत आनन्त्यमौपाधिकपरिच्छेदापगममात्रम् । अथ वा उपाधिशुद्ध्या तस्य परिच्छिन्नविकारविगमे सत्युपाधिनैव सह विभुत्वाभिव्यक्तिः न पुनः साधनसाध्यं दिगम्बराणामिव मन्तव्यं सावयवत्वादिना विनाशित्वप्रसङ्गादिति प्राज्ञवदिति यथा प्राज्ञ ईश्वरे माया परमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सो ऽकामयत अणोरणीयान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् प्राज्ञेनान्वारूढ उत्सृज्य यातीत्यादिः तद्वदित्यर्थः तदेतज्जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वम् ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति श्रुत्या गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशव-

दिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमत्र सूत्रे तद्गुणसार-त्ववचनाज्जीवस्य कर्तृत्वादिप्रमुखः संसारोऽप्यौपाधिक इत्यायातम् । नन्वेवं यदि बुद्धिगुणा एव जीवस्य गुणाः न तु स्वतः सुखदुःखधर्माधर्मादिमत्त्वं तदा प्रलयादौ बुद्धेर्विनाशे सत्यात्मनो मोक्षापत्ति-स्तथा च प्राकृतप्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिर्न स्यात् मुक्तस्य च पुनरुपाध्युत्पत्त्या संसाराभ्युपगमे ऽनिर्मोक्षापत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्त-द्दर्शनात् ।

नोक्तदोषः कुतः, तस्य पृथक्शब्देनोक्तस्योपाधे-र्यावदात्मभावित्वात्, उपाधेरन्तःकरणस्य यावदा-त्मावस्थित्यवस्थानात् नित्यत्वादिति यावत्, तद्दर्शनात् यावदात्मभावित्वश्रवणात्, कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवन्ति कतम आत्माऽयो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिष्वित्यर्थः, (*विज्ञान-मयो बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारः यतो वा यदात्मभावि-त्वमर्थाच्छ्रुत्योक्तम्, अदृष्टानाश्रयत्वेनामादेरनन्तत्वात्[१]) विज्ञानशब्दश्च बुद्ध्याख्यकरणवाच्यपि भवति विज्ञा-नमयो मनोमयः प्राणमय इत्यादौ मनआदिभिः सह पाठात्, उक्तवाक्ययोश्च विज्ञानशब्दो न चैतन्य-

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

वाची, न वा कादाचित्कसंबन्धेन विज्ञानमयत्वं विवक्षितं परमात्मव्यावृत्त्यसंभवादिति मोक्षधर्मादिस्मृत्यनुमितश्रुतिभ्यश्च बुद्धेर्नित्यत्वमवसेयं, यथा मोक्षधर्मे बुद्धिपुरुषौ प्रकृत्य ।

सृजते च गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा[1] ॥

इति प्रलयमोक्षादौ च ज्ञानादिहेतुः संयोगविशेष एव नश्यति न तु[1] संयोगसामान्यमतः सर्वदा संप्रयोग उक्तः । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे ऽनिर्मोक्षः स्यादिति चेन्न, कर्मादिरूपनिमित्तकारणनाशे दग्धबीजवत्स्थितादन्तःकरणात्संसारासंभवेन मोक्षसम्भवात्, अन्तःकरणस्य च सत्वादिगुणान्तःपातिन इतरगुणवत्प्रलये विलयान्न तेन ब्रह्मणो ऽद्वैतं तथा ह्युक्तं प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इतिसूत्रेणेति बोध्यम् । नन्वेवमन्तःकरणस्य नित्यत्वे अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यादिसूत्रोक्तं बुद्धिजन्मानुपपन्नं तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यादिश्रुतयः प्रकृतेर्महान् महतो ऽहङ्कार इत्यादिस्मृतिर्यथानुपपन्ना इत्याशङ्कामपाकरोति ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ।

---

(१) महा० मो० अ० २४७ श्लो० २३।

(१) स्वस्वाभिमानोऽपि इति १ पु० पा० ।

यावदात्मभाव्येवान्तःकरणं पुंस्त्वादीनामुपस्थेन्द्रियादीनामिवास्यान्तःकरणस्य सतो विद्यमानस्यैवाभिव्यक्तेर्योगात् युक्तत्वादित्यर्थः। पुंस्त्वादिवदित्यनेन घटादिवैलक्षण्यमुक्तं घटादीनां ह्यतीतानागतावस्थया प्रलये सत्वम्, अन्तः करणस्य तु वर्त्तमानावस्थयैव सत्त्वं, यथा चक्षुरादिभिः सह बाल्ये ऽपि उपस्थेन्द्रियं तिष्ठति किं त्वनभिव्यक्ततया कार्य्यकारं न भवति, तदेव तु यौवने ऽन्नादिना वृद्ध्याख्यविकारं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति एवमेवान्तःकरणं प्रलये विभुरूपेण विद्यमानमप्यनभिव्यक्तं कार्य्यक्षमं न भवति सर्गादौ तु गुणान्तरोपष्टम्भेन आकाशवदंशतः परिणामविशेषं गच्छदभिव्यक्त्याख्यकार्य्यतां प्राप्नोति घटादिकं तु नैवम, अत एव जीवादपि वैलक्षण्यम्। जीवस्य अंशतो ऽपि वृद्ध्यादिविकाराभावेनैतादृशाभिव्यक्तिरूपोत्पत्त्यभावात् अतो जीवोत्पत्तिर्गौणी नान्तःकरणस्येति विभागः। नन्वेतादृश्युत्पत्तिष्टं द्विलक्षणा प्रकृतेरपि संभवतीति कथमसंभवस्तु सत इति सूत्रेण प्रकृत्युत्पत्तिर्निराकृतेति चेन्न, सदाख्यात्सूक्ष्मरूपेणैव प्रकृतितद्गुणानामुत्पत्तेस्तेन सूत्रेण निराकृतत्वात् सूक्ष्मान्तःकरणस्य च प्रकृतिगुणमध्ये प्रवेशाज्जन्मप्रतिषिद्धमेव तेन सूत्रेणेति मन्तव्यम्। कार्य्योपाधिरयं जीव इत्यादिश्रुतिस्तु जीवोपाधेरन्तःकरणस्य कार्य्यकारणोभयरूपत्वादुपपद्यते जीवेषु कार्य्यावस्थोपाधिधर्माणामेवदर्शनाच्च(*प्रतिबिम्बनन्तु कार्य्यमात्रोपाधित्वव्य-

वहारः[1]) धर्माधर्माद्यवस्थानार्थं त्वव्यवहार्य्यो बीजवत्कारणोपाधिरिष्यत एव, अन्यथा प्रलये जीवस्य धर्माधर्मवासनानामाश्रयासंभवात् । न च प्रकृतिरेव तदाश्रयो ऽस्तु किं नित्यान्तःकरणस्वीकारेणेति वाच्यम् । अन्तःकरणादिसूक्ष्मावस्थारूपसत्वादिगुणेभ्यो ऽतिरिक्तायाः प्रकृतेरनभ्युपगमाच्च । अतो बीजाङ्कुरवज्जीवोपाधिर्नित्यकार्य्योभयरूप इति । नन्वात्मनो ऽन्तःकरणमेव कथं स्वीक्रियते तत्राह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽऽन्यथा ।

अन्यथा ऽन्ततःकारणानङ्गीकारे स्वत एवात्मनः अर्थाकाररूपार्थग्रहणाभ्युपगमे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः विभोः सदा सर्वसम्बन्धात् । तदनभ्युपगमे च नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः । अथोच्यते आत्मनो विषयस्य वा ऽन्यतरस्य आकारजननशक्तिप्रतिबन्धान्नोपलब्धि नित्यता न वा ऽनुपलब्धिनित्यता प्रतिबन्धापगमे ज्ञानोत्पत्तेरिति । एवमपि आत्मविषयात्मत इति नियमः कल्प्यः स्यात् नियमनं नियमः शक्तेः प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धककल्पनापेक्षया करणकल्पनैव लघीयसीति भावः । यद्यपि पुरुषस्य ज्ञानं नित्यं तथापि चेतने प्रतिबिम्बरूपेण विषयाकारतारूपे वि-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

षयसंबन्धे बुद्धेः करणत्वम्।

गृहीतानीन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति।
अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः॥

इतिस्मृतेरिति बोध्यम्। एवं ज्ञानाख्यभोगानित्यत्वार्थं सुखदुःखानि, विविधरूपपरिणामाय च धर्माधर्मादिकमपि जीवस्यापेक्षितं तदाधारतयाऽप्यन्तःकरणं कल्पनीयमित्यपि बोध्यम्, एवं तावदन्तःकरणे युक्तिरुक्ता श्रुतिश्चोच्यते "अन्यत्र मना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति। तच्चान्तःकरणं स्वसाक्षिणि स्वामिनि केवलचिद्रूपे स्वसंसारसंक्रामकत्वेन स्फटिके जपावदुपाधिरित्युच्यते। तथा च कौर्मे।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फाटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः॥
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फाटिको मलः।
उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते[1]॥

इति इदानीं जीवः कर्त्ता भवति न वा कर्तृत्वेऽपि तत्कर्तृत्वं चैतन्यवत्स्वधर्म एव, उतौपाधिकं ब्राह्मणत्वादिवत् औपाधिककर्तृत्वेऽपि तत्किं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वेति कर्तृत्वगोचरो

(१) कू० पु० उ० अ० २ श्लो० २७।

विचारः क्रियते । कर्तृत्वं चात्र कार्य्यजनककृत्याश्रयत्वम् । ननु ब्रह्मविचारः प्रतिज्ञातः किमर्थं जीवस्यातिविशेषः परीक्ष्यत इति चेन्न, वक्ष्यमाणब्रह्मांशत्वोपपादनाय ब्रह्मसारूप्यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् सर्वकर्त्रीश्वराभ्युपगमे जीवस्याऽकर्तृतापत्त्या विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यदोषस्य परिहर्त्तव्यत्वाच्च । किं च सकलशक्त्यादिविशिष्टब्रह्मविचार एवाभिप्रेतः प्रतिज्ञासूत्रस्य शक्तिद्वारैव हि ब्रह्मण ऐश्वर्य्यादिकं चेतनाचेतनशक्तीनामन्योन्यमुत्कर्षापकर्षाभ्यां तारतम्येनोपासनाभेदाश्च विवेचयितुं शक्यन्ते अतः शक्तीनामप्यशेषविशेषो विचार्य्य इति ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् ।

अत्रायं संशयः "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो वशी सर्वविद्य" इत्यादिश्रुतिषु परमात्मन एव कर्तृत्वं श्रूयते जीवेन सहप्रवेशश्च जीवस्य भोगसंपादनार्थं तथा स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ च जीवस्य कर्तृत्वं श्रूयते तत्किं परमेश्वर एव कर्त्ता किं वा जीव एव आहोस्विदुभावेवेति । तत्रायं पूर्वपक्षः कर्तृत्वं कर्मतत्फलादिषु ब्रह्मण एव जीवकृत्यभावे दैवमात्रादपि कार्य्यसिद्धेः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्किंचित्कुरुते नरः ।
तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यश्च(*तथा च न्यायस्य पूर्वपक्ष सूत्रम्, ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनादिति स हि कर्त्तेत्यादिजीवप्रकरणस्थश्रुतिश्च[1]) कार्य्याणां पुरुषार्थप्रयुक्ततया रथो गच्छतीत्यादिव गौणत्वेनाप्युपपद्यत इति । तत्र गुणप्रधानरूपेणोभयोरेव कर्तृत्वं सिद्धान्तयितुं जीवस्यापि कर्तृत्वं सिद्धान्तयति कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात्, जीवोऽपि स्वव्यापारे कर्त्ता भवति कुतः शास्त्रार्थवत्वात् विधिप्रतिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायेत्यर्थः । जीवकर्मविनाऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वे विधीनां ह्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं स्यात् । तथा ब्रह्मणो वैषम्याद्यापत्तिश्चेति भावः । स्वर्गादिकर्तृत्वं नाऽदृष्टद्वारा जीवस्य बोध्यम् । अत एव ऐहिककर्माभावस्थले प्राक्तनं कर्म कल्प्यं, पुरुषव्यापारेऽपि फलानिष्पत्तिरीश्वराख्यकर्त्रन्तराननुग्रहात् कर्मवैगुण्यादिभ्यो वेति मन्तव्यम् । अन्यथा हि स हि कर्त्तेत्यादिश्रुतौ गौणत्वमप्यन्याय्यं स्यात्, ज्ञानतोऽज्ञानतो वापीत्यादिवाक्यानि च प्रकृष्टं स्वातन्त्र्यलक्षणमेव कर्तृत्वं प्रतिषेधन्ति, न तु पारतन्त्र्येण कर्तृत्वमपि त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमित्यादिस्मृतेः । तथा च न्यायस्य सिद्धान्तसूत्रं न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति तत्कारितत्वादहेतुरिति च अहेतुरिति पुरुषकर्मनैष्फल्यं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । ई-

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।

श्वरस्य सर्वकर्तृत्वं चात्मकृतेः परिणामादित्यनेनोक्तम्, अत उभयोरेव जीवेश्वरयोः कर्तृत्वं विशेषस्त्वयान् जीवो ऽदृष्टद्वारैव महदादिषु संयोगभावात् कर्त्ता ईश्वरस्तु साक्षात्कृत्यैव सर्वकर्त्तेति। इतश्च जीवः कर्त्ता।

विहारोपदेशात्।

विहारः क्रीडा स्वेच्छया चेष्टनं तस्योपदेशात् यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरूपादित्यर्थः। यैस्तु स्वाप्ने रथादिसृष्टिरेव विहारशब्देन व्याख्यायते तैरपि स्वाप्नीसृष्टिरदृष्टद्वारैव जीवकर्तृका वाच्या तच्च जाग्रत्सृष्टावपि समानमिति विशेषवचनं न युक्तं, न च स्वाप्नसृष्टौ जीवमात्रकर्तृकत्वाद्विशेष इति वाच्यम्, अपसिद्धान्तात्सर्वकर्मेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वसिद्धेरिति। इतश्च जीवःकर्त्ता।

उपादानात्।

"तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति प्राणान् गृहीत्वे"ति च श्रुतिभ्यां सिद्धात् जीवस्य सुषुप्तौ स्वेच्छया करणवर्गग्रहणाच्चेत्यर्थः। यद्यपि जीवानां करणगोचरः साक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यम्। किं च।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः ।

"मनसा संकल्पयति वाचा ऽभिलपति कर्मणा चोपपादयति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते ऽपि चे"त्यादिषु शब्देनैव क्रियायां कर्त्तृत्वव्यपदेशाच्च । न चेज्जीवः कर्त्ता किं त्वीश्वरस्य करणमेव सः तदा संकल्पत इत्यादिरूपो निर्द्देशस्य विपर्य्यय एव स्यात् युज्येतेत्यर्थः । एवं जीवस्यापि कर्त्तृत्वं मीमांसितम् । इदानीं तस्य कर्त्तृत्वस्यौपाधिकत्वं प्रतिपादयितुं चैतन्यवन्नित्यं न भवतीत्यवधारयति सूत्रद्वयेण ।

उपलब्धिवदनियमः ।

तस्य च कर्त्तृत्वस्योपलब्धिवन्नियमो नित्यता नास्ति यथा जीवस्याग्न्यौष्ण्यवच्चैतन्यं नियतं यावद् द्रव्यभावि नैवं कर्त्तृत्वं भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानमप्यात्मनो न नियतं सुषुप्त्यादावभावादिति चेन्न, तदापि ज्ञानस्य सत्त्वात् कूटस्थासङ्गस्यात्मनः करणस्वापेन वासनाविरहेण च तद्वारकविषयाकारत्वाभावादेव तदानीं विषयास्फुरणात् बुद्धिवृत्त्याख्यस्य तदानीमभावेनैवास्फुरणात्, यथाग्नेरौष्ण्य सत्वे ऽपि तृणादिदाह्यासंबन्धाददाह इति असङ्गत्वं चात्मनः सयत्तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्या-

दिश्रुतिः। न चात्मनि लेपाख्य एव संयोगः प्रतिषिध्यत इत्युक्तं, सत्यं, तथापि संयोगमात्रं न ज्ञाननियामकं प्रतिबिम्बस्यैव तन्नियामकत्वस्योक्तत्वात्, तथापि तदानीं चैतन्यमस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् "न द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्"। ननु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः न तु तद्द्वितीयमस्ति संबद्धमित्यर्थः। तथा लाघवतर्कानुगृहीतमनुमानमपि चैतन्यनित्यत्वे प्रमाणं बोध्यम्, अधिकं तु आभास एव वेत्यत्र वक्ष्यामः। ननु सुषुप्ते चैतन्यवदकर्तृव्यवहारदशायामप्यनभिव्यक्तं कर्तृत्वं स्यात्, "न वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेर्लाघवतर्कस्य च साम्यादित्याशङ्क्याह।

शक्तिविपर्ययात्।

आमवातजडीकृतस्य गमनादिशक्तिविपर्ययात् सामर्थ्यस्याप्यभावात्सामर्थ्यसत्वे हि कदाचिदभिव्यक्तिरपि स्यात् इच्छादीनां साधनान्तराणां विद्यमानत्वात्, अतो ऽवगम्यते चिच्छक्तिरिव कर्तृत्वशक्तिर्न नियतेति(*ननु कर्मेन्द्रियाणां कृतिलक्षणा वृत्तिरेवात्मकृतिर्व्याप्नुकीति वाच्यम्, अत आमवातस्य करणाद्-

त्यनुत्पत्त्या आत्मकर्तृत्वानभिव्यक्तिः स्यादिति मैवम्, कर्तृद्वये कल्पनागौरवात् ज्ञानज्ञेयभावानुरोधेन तु ज्ञानस्य द्वैविध्यं कल्प्यते वृत्तीनां स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधादिति[१]) नवक्तुरित्यादिश्रुतिस्तु योग्यतापरेति भावः (*वक्तृत्वादियोग्यता च चिद्रूपतयैव सांन्निध्यमात्रेण वागिन्द्रियप्रेरकतादीनामेव चित्ते वक्तृतादिरूपत्वात्किं च[१]) ।

समाध्यभावाच्च ।

आत्मनो नित्यकर्तृत्वे समाधेर्व्यापारोपरमस्याभावप्रसङ्गाच्च न नियम इत्यर्थः । ज्ञानोपरमो हि विषयासंबन्धादेवोपपद्यते कर्तृत्वोपरमस्तु विषयसंबन्धकाले ऽपि दृश्यमानो न कर्तृस्वभावत्वे सत्युपपद्यत इति भावः । अभिव्यञ्जकान्तरकल्पने च तस्यैव स्वतः कर्तृत्वमुचितम् अहंकर्तेत्यादिप्रत्ययानां चाहं गौर इत्यादिभ्रमान्तःपातितया कर्तृत्वाभावबोधकश्रुतिस्मृतिभ्यां बाधिततया च न स्वविषयव्यवस्थापनक्षमतेति तस्मान्न जीवः कर्तृस्वभावः । यदर्थं जीवस्य कर्तृत्वमनित्यमिति व्यवस्थापितम् । तदिदानीं प्रतिपादयति सिद्धे चैवं जीवस्य कर्तृस्वभावत्वाभावे जीवः स्वतःपरतश्चाकर्तृकर्तृरूप एष्टव्य इति ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

यथा च तक्षोभयथा ।

यथैकरूप एव तक्षा वास्याद्युत्कर्षादिभिरुत्कर्षादिमानुपाधिवशात्स्वतस्तु परमार्थतस्तद्रहित इत्युभयथा भवति एवं जीवो बुद्धिकर्तृत्वादेवोपाधिवशात् कर्त्ता स्वतस्तु परमार्थतो ऽकर्तेत्युभयथा मन्तव्यम्, अन्यथा अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्कामादिकं मन एवेत्यादिश्रुत्या ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च कर्तृत्वप्रतिषेधानुपपत्तेरुपाधिधर्मत्वप्रतिपादनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः, एवं च सति तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति सूत्रानुसारेणैव कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रे जीवस्य कर्तृत्वे व्यपदेशः कृत इति मन्तव्यम्, औपाधिककर्तृत्वेनापि शास्त्रार्थवत्त्वोपपत्तेरिति । केचित्तु यथा च तक्षणो वास्यादिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वं तथा जीवस्य बुद्धिनिमित्तं कर्तृत्वं तद्वियोगे वा ऽकर्तृत्वमिति सूत्रार्थः । यद्यपि दृष्टान्ते वास्यादिनिमित्तेन तक्ष्णः कर्तृत्वं स्वत एव भवति न त्वौपाधिकं दार्ष्टान्तिके तु बुद्धेरेव कर्तृत्वं जीवे समारोपितमित्येवाभिप्रेतमतो वैषम्यं तथा ऽप्ययं न सर्वांशे दृष्टान्तः किं तु उपाधिसंयोगवियोगाभ्यां कर्तृत्वाकर्तृत्वमा-

त्वांशे दृष्टान्त इत्याहुः। अत्र कालादिभेदात् कर्त्तकर्तु-भयरूपत्वं तु न सूत्रार्थः कर्तृत्वप्रतिषेधकश्रुतिस्मृति-विरोधात् निर्विकारत्वश्रुतिविरोधाच्च। उपलब्धिवद-नियम इत्यनेनैव गतार्थतया सूत्रस्य मन्दप्रयोजनता-पत्तेश्च। ननु निर्विकारत्वश्रुतिर्जन्मादिविकारप्रतिषे-धत्वेनोपपादनीयेति चेन्न, (*स समानः सन्नुभौ लो-कावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि[२]) अवि-नाशि वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्ति धर्मेति श्रुत्याऽऽत्म-नः कूटस्थताया अपि वक्ष्यमाणत्वात्, आभास एव चेत्यत्र तथा कूटस्थनित्यताबोधकस्मृत्यनुमितश्रुतेरपि कूटस्थता जीवानां सिद्धेति नात्मनः कर्तृत्वं तत्त्वण इव वक्तुं शक्यत इति मन्तव्यम्। यदेतदुक्तं जीवस्यौ-पाधिकं कर्तृत्वाऽणुत्वादिकं यच्चानौपाधिकं तत्वं तत्सर्वमीशपारतन्त्र्येणैव स्यान्न स्वातन्त्र्येणेत्यपरं विशेषमाह।

परात्तु तत् श्रुतेः।

तज्जीवस्य कर्तृत्वादिकं परात्परमेश्वरादेव भ-वति न स्वातन्त्र्येण अश्वस्य विविधसंचार इवाश्वा-रोहात्, कुतः श्रुतेः,"य आत्मानमन्तरोयमयति अ-नेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-नीषते एष उ एवाऽऽसाधुकर्म कारयति तं यमधो नि-

(२) अं० पा० १ पु० ना०।

नीषत" इत्यादिश्रुतेः, स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च, तथा केनोपनिषद्वाक्याच्चेत्यर्थः, यथा केनेषितोपनिषदि परमेश्वरपरीक्षार्थमागतमग्निं शिवरूपो परमेश्वर आह कोऽसीति तदनन्तरमिदमाम्नायते जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयमिति तस्मै तृणं निदधावित दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तं न शशाक दग्धुं स तत एव निववृत इत्यादि अत्राग्न्यादीनां ब्रह्मणा सह संवादेऽग्न्यादीनां तत्पारतन्त्र्येणैव दग्धत्वादि न स्वातन्त्र्येणेत्यवधारितुं तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
न केवलं मद्धृदयं स विष्णु
राक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।
स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्
समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥

इत्यादिस्मृतेरपीत्यपि बोध्यम्, अनेन सूत्रेण कारयितृत्वमेवोक्तं साक्षात्कर्तृत्वं च व्याकरवाणीत्यादिश्रुतिषु सिद्धम्, अत ईश्वरः कर्त्तापि कारयितापि भवतीति सिद्धम्, एतेन जीवस्याप्यात्मा परमेश्वर इत्यप्युपपादितं भवति यथा देहेन्द्रियादीनामात्मा जीवः

एवं जीवस्यापि चेतयितृकारयितृतया तदध्यक्ष ईश्वरस्तस्यात्मेति तथा च श्रुतिरेष त आत्मा अन्तर्य्याम्यमृतः तत्वमसीत्यादिः । स्मृतिश्च तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिः, चेतयितृत्वं चेत्थं परमेश्वरस्य मन्तव्यम्, सर्वे जीवाः चिच्छक्तिमन्तोऽपि फलोपधानाभावात्प्रलये ऽचेतना एव मृतदेहवत्तिष्ठन्ति तानीश्वरो देहवत्स्वसंकल्पेन योगीव प्रविश्य बुद्धिसंयोगेन चेतनीकरोतीति प्रत्यहं चैतत्सुषुप्तावनुमेयम्, अतः प्रबोधो ऽस्मादिति सूत्राच्च, तथा जीवगताशेषज्ञत्वादपीश्वरस्तस्यात्मा तथा च श्रुतिर्नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेत्यादिः जीवे द्रष्टृत्वफलोपधानस्य कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रत्वं स्वप्नवदित्यतो नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति पारमार्थिकात्माभिप्रायेणोक्तम् । ईश्वरस्य कारयितृवैषम्यनैर्घृण्यनिरासाय विशेषमाह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ।

कृतप्रयत्नापेक्ष एव जीवात्मा परमेश्वरात्कर्त्रादिरूपो भवति । ईश्वरो जीवकृतशुभाशुभसापेक्ष एवान्यत् शुभाशुभं कारयतीति यावत् कुतः विहितप्रतिषिद्धयो रवैयर्थ्यार्थमि यर्थः स्वयं हि यद्विहितमाज्ञप्तं वेदमुखेन कर्म यद्वा प्रतिषिद्धन्तदननुसरणे व्यर्थमेव

तदुभयं कर्म स्यादिति । अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वकर्मोनुसरणं सम्भवतीति भावः । आदिशब्देन चानिर्मोक्षादिप्रसङ्गादयो ग्राह्याः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादितिसूत्रेण सुखदुःखादिभोजयितृतया वैषम्यादिप्रसङ्गो निराकृतः, अनेन च सूत्रेण सुखदुःखादिसाधनकर्मकारयितृतया वैषम्यादिकं निराक्रियत इति न पौनरुक्त्यं तदेवं जीवस्य नित्यत्वादयो विशेषाः प्रोक्ताः तत्र चेदमाशङ्क्यते । ननु यदि जीवो नित्यः स्वीकृतः कथं तर्हि एतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूता इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्मकार्य्यत्वं जीवानामुपपद्येत न चाकाशान्तःकरणादिवद्बीजाङ्कुरन्यायेन सतामपि विकारलक्षणोत्पत्तिर्जीवानां वक्तव्येति वाच्यं, चेतनानामविकारित्वादिति । किं च कर्तृत्वकारयितृत्ववैधर्म्येण जीवेशयोर्भेदसिद्धेः स्थलेस्थले भेदस्य प्रतिपादितत्वाच्च कथं स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः स एव मायापरिमोहितात्मत्याद्या जीवेश्वराभेदप्रतिपादिका श्रुतय उपपद्यन्त इति तामिमामाशङ्कां पितापुत्रवदंशांशिभावेन समाधत्ते (*समाधातुमीश्वरस्यांशो जीव इति प्रतिपादयति तथा विभुत्वादिवदपरोऽपि विशेषो जीवानां श्रूयते ब्रह्माभेदः स किमखण्डत्वाद्रूप आहोस्विदंशताद्रूप इदं च निर्णीयते[२]) ।

---

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जीवो ब्रह्मणो अंशः पितुरिव पुत्रः तथा च पितापुत्रयोरिवाग्निविस्फुलिङ्गयोरिव वाविभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्य्यकारणभाव उपपद्यते।

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्॥

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया अपि कार्यताया उक्तत्वादिति। अभिव्यक्तिश्चात्र स्वव्यापाराद्दृढता अंशत्वे श्रुत्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति। नानेत्यादिना। तत्रादौ अंशत्वं विना ऽत्यन्तमभेदे भेदे वाऽऽभ्युपगम्यमाने भेदाभेदवाक्ययोरेकतरव्याघातः स्यादित्याह नानाव्यपदेशादन्यथा चेति दलद्वयेन तत्र चेतनानां नानाव्यपदेशो यथा "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" द्वासुपर्णेत्यादि अन्यथा चेति अनानात्वेन च व्यपदेशो यथा स ब्रह्मा स शिवः मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन। एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुव इत्यादिशतशः। ननु लाघवतर्कसहकारेण बलवत्यभेदश्रुतिमखण्डताबोधनेन बाध्यतां तत्कथं भेदाभेदौ संभ-

वेतामित्याशङ्क्यांशत्वं विना श्रुत्यन्तरानुपपत्तिमप्याह अपीत्यादिना एके शाखिनो दाशकितवादिरूपत्वमपि ब्रह्मणो ऽधीयते च ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा उत त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुख इत्यादिभिरित्यर्थः दाशाः कैवर्त्ताः दासाः भृत्याः कितवाः धूर्त्ता इति विशिष्य निकृष्टजीवाभेदवाक्यानि सर्वत्र न सन्तीत्याशयेनैक इत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति भेदाभेदाभ्यामंशत्वमेव शास्त्रार्थो नाखण्डत्वं यत आथर्वणिकानां श्वेताश्वतराणां ब्रह्मस्तवो ब्रह्मदाशा इत्युदाहृतवाक्यद्वये प्रतीयते स वाऽऽयं स्तवः कैवर्तभृत्यधूर्ता आदिभिर्ब्रह्मणो ऽखण्डत्वेन नोपपद्यते प्रत्युत निन्दैव स्यात् अतः स्तुतित्वोपपत्तये कार्य्यकारणाय विभागलक्षणाभेदपरमेव यथोक्तं निकृष्टजीवाभेदवाक्यम्। आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिवत् नाखण्डतापरमित्यभ्युपेय तदेकवाक्यतया च स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सो ऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालो ऽग्निः स चन्द्रमा स एष इह प्रविष्ट इत्यादीन्यपि वाक्यानि विभूतिभिः सह कार्य्यकारणाद्यभेदमेव बोधयन्ति न त्वखण्डत्वमिति। केचित्तु अन्यथा वापीत्यादिः जीवसामान्याभेदोपपादनायैकएव हेतुरिति तन्न तदा हि दाशकितवादिविशेषवचनं तदर्थं चैक इति शाखिविशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। सर्वास्वेव शाखासु सकलजीवाभेदस्य ब्रह्मणि

स्फुटं गीयमानत्वात्। ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र संभवेतामिति चेन्न, अन्योन्याभावलक्षणभेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधात्। विभागाविभागरूपयोरपि भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेन चाविरोधाच्च। नचायमभेदो गौण इति वाच्यं लवणं जलमभूत् दुग्धं जलमभूत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् आप एवेदमग्र आसुः वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येनाविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च।

परमात्मा जगद्रूपो सर्वसाक्षी निरञ्जनः।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो ऽसौ परमेश्वरः॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदविरोधो प्रामाणिक इति। ननु भवतु भेदाभेदयोरविरोधः तथा ऽप्यंशत्वं न संभवति जीवे मुख्यं ब्रह्मणो निरवयवत्वादिति चेन्न, अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति[1] कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्। अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः विभागश्च लक्षणान्यत्वम्, अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत्, ईदृशस्यांशो निरवयवस्यापि संभवति या च अंशो भागः पाद इति पर्य्याय प्रसिद्धिस्तस्याप्ययमेवार्थः यथोक्तमंशत्वमेव त्ववयवसाधारणमिति (*यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव

[1] विभागाविभागयोग्यत्वमि० २ पु० पा०।

जीवे अंशशब्दो गौणो युक्तो न तु घटाकाशादिवत् प्रकाशान्तरेण गौणः भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्त्तव्यत्वादिति[1]) अस्य च सूत्रस्य पितापुत्राग्निविस्फुलिङ्गादिवदेवांशत्वमर्थो न तु गौणं गगनस्य घटाकाश इवांशत्वमिति व्यासशिष्यवैशंपायनवाक्यादवधारणीयं मुमुक्षुभिः यथा मोक्षधर्मे ।

बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ।

इति प्रश्नत्रयस्य प्रत्युत्तरे वैशंपायनवाक्यम् ।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥
संक्षेपतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति । अस्यार्थः विशेषविचारतः सांख्ययोगयोश्चेतनबहुत्वमेव सिद्धं यत्र व्यासो विशेषविचारं विना संक्षेपतः समासतो जीवानां ब्रह्मणि प्रवेशतश्चेतनैकत्वं प्रोक्तवांस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादौ तत्तुभ्यं तच्छिष्योऽहं वक्ष्यामि तदेव व्याख्यायते यथा बहूनां पुत्रादिचेतनानामंशानामेकः

[१] अबं पा० २ पु० ना० ।

पितृचेतनो ऽंशो योनिरेकैव भवति अविभागात् तथैव तमेकमेव कारणं ब्रह्म पुरुषं पश्चाद्विवेचयिष्यामीति अत्र बहूनामित्याद्येकश्लोकेनैव प्रश्नत्रयस्योत्तरं दत्तं ततश्च प्रकरणशेषे पुरुषबहुत्वमेवोपसंहरता तदेव सिद्धान्तितम् ।

एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथा क्रमम् ।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणःस्मृतः ॥

इति (*नन्वेवमखण्डैकात्म्यश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेन्न, तत्वतो जीवानामप्यात्मत्वबोधनेनैवाखण्डस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मतया श्रुतिस्मृत्योरुक्तत्वात्[1]) तथा चैतस्माद्वाक्यात्पितापुत्रवदंशांशिभाव एव व्यासाभिप्रेत इति स्पष्टम् । आधुनिकास्तु घटाकाशवदंशत्वं वदन्ति तत्र अंशशब्दस्य गौणत्वापत्तेः । न च विष्णवादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेष्वंशशब्दप्रयोगबाहुल्यादिदं गौणत्वं न दोषायेति वाच्यम् । तत्र बाधकाभावेनात्माखण्डतायां लाघवेन च तत्सिद्धौ गौणांशताया ग्रहणात् । उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिकांशताया वा विवक्षितत्वात् ब्रह्मजीवयोस्तु भेदग्राहकश्रुतिविरोधेनाखण्डताया एवासिद्धेरौपाधिकं गौणं चांशत्वमन्याय्यमसम्भवि चेति (*किं च ।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यं सर्वव्यापि तथा पुमान् ।
सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥

---

[१] अयं पा० १ पु० ना० ।

इति विष्णुपुराणे विभोरपि जीवस्याकाशमण्डलकल्पब्रह्मांशत्वलाभात् । घटाकाशावच्छिन्नतामात्रेणांशत्वमिति[1]) स्यादेतत् अविभागलक्षणाभेदाप्रतिपादने प्रयोजनाभावादखण्डताप्रतिपादने च जीवस्यासंसारित्वावगमसम्भवादखण्डतापराण्येवाभेदवाक्यानि भवन्ति प्रयोजनाभावेन भेदनिन्दाश्रवणेन च दुर्बलतया भेदवाक्यानामनुवादमात्रत्वान्न तद्विरोधः । लाघवतर्कानुग्रहादपि च भेदवाक्यानामखण्डतापरत्वमेव न्याय्यमिति ततो न पितापुत्रवद्भेदेनांशांशिभावो वेदान्तार्थ इति । अत्रोच्यते अविभागलक्षणाभेदप्रतिपादनमेव जीवपर्य्यन्ताभिमाननिवर्त्तकब्रह्मात्मताज्ञानहेतुतया महाप्रयोजनं न त्वखण्डताप्रतिपादनं घटाकाशवदंशताप्रतिपादनं च अखण्डताज्ञाने ऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाभिमानानिवर्त्तकत्वात् । ब्रह्मप्रकरणे जीवासंसारित्वप्रतिपादनपरत्वे वाक्यभेदापतेश्च । नचोपासनार्थं तत्प्रतिपादनं स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तात्पर्य्यविषयस्योपासनास्यास्मदुक्तांशांश्यभेदेनैवोपपत्तौ न श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धाखण्डतापरत्वं सम्भवति तदेतद्विस्तारितं पञ्चसूत्र्यां । यच्चोक्तं भेदप्रतिपादनं निष्फलत्वादनुवादमात्रमिति तदपि न, भेदधियो ब्रह्मण्यौपाधिकसंसारित्वदुःखभोक्तृत्वादिदोष-

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

निष्ठत्यवगतिफलकत्वात् । ब्रह्मात्मताज्ञानहेतुत्वाच्च अत्यन्ताभेदे ह्यात्मात्मीयभावासम्भवात् तस्य स्व-स्वामिभावरूपत्वात् । यो हि यस्माद्भिन्नो भवति स एव तस्यात्मा लोके दृश्यते यथा बुद्धिः पुरुष इति कथं वा प्रमाणान्तरानधिगतस्य ब्रह्मणो जीवेन सह भेदो वेदान्तैरनूद्येत । न च वेदान्ताधिगते सर्वज्ञादि-रूपे ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंबन्धाद्भेदो ऽनुमातुं शक्यत इति वाच्यम् । अवच्छेदभेदेनाविरोधसम्भवात्प्रत्युत लाघवतर्केणाभेदस्यैवानुमातुं योग्यत्वादिति । भेदनि-न्दावाक्यानि च प्रकरणभेदाद्विभागवैधर्म्यादिलक्षण-भेदपराण्येव पूर्वापरालोचनया तथैवावगमात् अवि-भागादिलक्षणाभेदस्यैव वेदान्तार्थतया तद्विपरीतस्यैव निन्दार्हत्वाच्च । भिदिर्विदारण इत्यनुशासनेन विभा-गस्यापि मुख्यभेदत्वात् । यच्चोक्तं लाघवादखण्डैका-त्म्यमिति तन्न, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो ऽभिचाकशीतीति श्रौतविभागानुपपत्त्या "य एतद्विदु-रमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रौत-बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदगौरवमेव ह्याद-र्त्तव्यं बुधानां न तु लाघवमिति दिक् । एतदन्यच्च सर्वं पञ्चमूर्च्यामतिविस्तरेण करामलकवत्प्रतिपादि-तमस्माभिरिति । आकाशमेकं हि यथेत्येवं विधवा-क्यजातं च तत्रैव व्याख्यातं ग्रन्थवाहुल्यभयात् नेह पुनः प्रस्तूयते तस्मात्पितापुत्रवदग्निविस्फुलिङ्गसूर्य्य-तत्किरणादिवच्चैव ब्रह्मजीवयोरंशांशिभावो मन्तव्यः

तथा च श्रुतिः यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाक्षराद्विविधः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्यादिरिति तथाचांशांशिभावेन ब्रह्मजीवयोर्हेतुहेतुमद्भावो जीवानामात्मा ब्रह्मेति च सिद्धं सूर्य्यांशानां चक्षुरादीनां सूर्य्यादिकार्य्यत्वसूर्य्याद्यात्मकत्वयोः स्मृत्यादिषु दर्शनादिति । न केवलं भेदाभेदान्यथानुपपत्त्यैवांशत्वं कल्प्यते अपि तु साक्षात् श्रुतेरपीत्याह ।

मन्त्रवर्णात् ।

"तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो ऽपि जीवो ब्रह्मांश इत्यर्थः । पादो भागो ऽवयवो अंश इत्येकपर्य्यायः तथा मैत्रेयोपनिषदि अंशशब्द एवास्ति यथा तत् सत्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्रवत्तत्सांशो ऽयं यश्चेता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिः तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यादिषु ईश्वरेण प्रेरितं योनिस्थानीयं सत्वं लक्षीकृत्य शुक्रस्थानीयो रसो जीवः क्षरितः तत्तस्मात्स रस ईश्वरांश इत्यर्थः(*सांश इति विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिश्छान्दसः[१]) ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अपि च स्मर्यते।

स्मर्य्यते ऽपि ब्रह्मांशो जीव इति।
एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान्।
सो ऽप्यंशःसर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
अव्यक्तरूपो भगवान् शतशो ऽथ सहस्रधा॥
कोटिशश्च करोत्येव प्रत्यगात्मानमात्मना।
यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते॥
प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहून्।

इतिविष्णुपुराणगीतामोक्षधर्मादिष्वित्यर्थः। एक इति समष्टौ व्यष्टीनामविभागाद्बोध्यं गुणानंशानित्यर्थः नन्वेवमंशांशिनोरैकरूप्यस्य लोके दर्शनात्तस्मादेकाकी बिभेतीत्यादिश्रुत्या हिरण्यगर्भांशेषु[1] भयेन हिरण्यगर्भस्य भयानुमापनाच्च परमात्मापि स्वांशजीववत्संसारी स्यादित्याशङ्कामपाकरोति।

प्रकाशादिवन्नैवं परः।

अंशित्वे ऽपि परः कारणं ब्रह्म एवं जीववन्न भवति प्रकाशादिवत् यथा प्रकाशस्त्वालोकः।आकाशवाय्वादयस्त्वांशिनश्चक्षुःश्रोत्रत्वगादीनां स्वांशानामुपघातादिदोषवत्त्वे ऽपि नोपहताः कदापि भवन्ति तथैवेत्यर्थः तदुक्तं श्रुत्या "सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

१ हिरण्यगर्भवत्त्रयादिश्रवणाच्चेति १ पु० पा०।

चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य” इति पितापुत्रयोर्हिरण्यगर्भतदंशयोश्च द्वयोरेवोपाधिदोषसाम्यादौपाधिकदोषादीनां साम्यं दृश्यते ईश्वरोपाधेस्तु निर्दोषत्वात्कथं दोषसाम्यं स्यात् यथा गोलकेषु तिमिरादिदोषेऽपि सूर्य्यादिरूपाणां प्रकाशादीनां मण्डलेषु नित्यनिर्दोषत्वाच्चक्षुरादिभिर्नोपघातसाम्यमितिभावः । ये त्वखण्डैकात्म्येन घटाकाशवदंशत्वं मन्यन्ते तेषामेवायं दोषः स्यात् । उपाधिभेदेऽपि कायव्यूहवत्सर्वोपाधिभिरेकस्यैवात्मनि विविधानामौपाधिकव्यावहारिकसंसाराणां ब्रह्मणापि दुष्परिहरत्वादिति ।(*न च पृथगुपाधिविशिष्टयोर्जीवेश्वरत्वे शक्येते वक्तुम् अंशांशिभावानुपपत्तेर्लक्षणापत्तेर्वा[1]) स्मरन्तिच परमात्मा नैवंरूप इति ।

स्मरन्ति च ।

व्यासादयो भारतादिषु ।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥
कर्मात्मा पुरुषो यो ऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

इत्यादिना (*चकारेण ।

न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतयः समुच्चीयन्ते[१]) । नन्वेवमंशांशिभावतो मा भवत्वीश्वरे संसाराद्याशङ्का जीवस्य तु संसारो नोपपद्यते न हि महाराजपुत्रस्य दैन्यादिकं सूर्य्यांशकिरणस्य वा शैत्यादिकं दृष्टम् अंशिसरूपतायाः एवांशस्यौचित्यादित्याशङ्कां समाधत्ते ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।

सत्यमंशिसरूपा एवांशा भवन्ति जीवे ऽपि कर्त्तृत्वादिप्रमुखसंसारस्याभास एवेत्यादिसूत्रैर्निराकरिष्यमाणत्वात्, यौ पुनर्जीवेष्वेवंरूपत्वस्य संसारस्यानुज्ञा अनुमतिरनुवाद इति यावत्, ब्रह्मणि च तत्परिहारः श्रुतिषु वर्तेते ।

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिषु तावंशिनो ब्रह्मणो अंशतो देहसंबधादुपाधिसंबधादेव ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिःसामान्यस्यांशतश्चन्द्रमण्डलसंबन्धाच्छैत्यानुज्ञा महाभूताख्येव कारणतेजसि तत्परिहारो यथा वा जलादीनामंशतः पृथिव्यादिसंबन्धात्कटुत्वाद्यनुज्ञा महाजलादौ च कारणे तत्परिहार एव इत्यर्थः । (*नन्वेवमप्यंशिगतैश्वर्यभावेन

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

न साक्ष्यमिति चेन्न, "त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना" इत्यादिश्रुतिभिर्जीवे ऽप्यविद्याद्यैश्वर्यवचनात्, अन्यथा असदनुत्पत्त्या हिरण्यगर्भभावे ऽप्यैश्वर्य्यसम्भवात्, वस्तुतस्तु[1]) (*नन्वेवमप्युपाधिविगमे मोक्षदशायां जीवानामंशिभावादंशिगतैश्वर्यमेवाभिव्यज्येतेतिनात्यन्तिकलयः सम्भवतीति चेन्न[2]) ऐश्वर्य्यस्यौपाधिकतया अंशिकुक्षावप्रवेशात्, चिन्मात्ररूपस्य हि जीवस्य ब्रह्मचिन्मात्रमेवांशी भवति चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरितिवक्ष्यमाणसूत्रात्, तथा वांशिसाक्ष्यमैश्वर्य्यासत्त्व एव जीवानां भवतीति नोक्तदोषावकाशः। तथा च सांख्यसूत्रं समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादिब्रह्मरूपता च सांख्यमते पूर्णता औपाधिकपरिच्छेदविगम इति यावत्। अस्माकं तु ब्रह्मसाक्ष्यं केवलचिन्मात्रस्यैवैश्वर्य्योपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थतेति जन्मादिसूत्रे प्रतिपादितत्वात्। इदानीमंशत्वबाधकस्य स्वाभाविकस्य ब्रह्मवैरूप्यस्य निराकरणाय जीवस्यापि ब्रह्मवदसङ्गत्वचिन्मात्रत्वं च क्रमेण सूत्रद्वयेनाह।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः।

स च जीवो ऽव्यतिकरः नास्ति व्यतिकरो व्यति-

---

(१) अयं पा० १ पु० ना०।

(२) अयं पा० १ पु० ना०।

षङ्गः संबन्धविशेषो लेपाख्यो यत्रेत्यव्यतिकरोऽसङ्ग इत्यर्थः । अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोरिति-कोषात् । असङ्गत्वे हेतुमाह अमन्ततेरिति मन्ततिः कार्य्यं विकार इति अविकारित्वादित्यर्थः । सङ्गे हि विकारित्वं स्यादिति भावः।अविकारित्वं च(*स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव[१]) अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादिश्रुतेः । नास्त्युच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिस्तादृशो धर्मो यस्य स अविनाशिधर्मेत्यर्थः । अन्यथा अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः(*यद्यपि संयोगादयो धर्मा जीवे ऽप्यनित्याः सामान्यगुणातिरिक्ताश्च धर्मा न सन्ति तथापि राहोः शिर इतिवत् चैतन्यस्यात्मधर्मत्वविवक्षयेदमुक्तम्[२])असङ्गत्वे ऽप्यियं श्रुतिः स यत्तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । अयं भावः आत्मा चैतन्यस्वरूप इत्युत्तरसूत्रेण वक्ष्यामः । तथा च यद्यात्मनि पदार्थसङ्गः स्यात् तदा सर्वपदार्थानामात्मनि विभौ नित्यं सङ्गः सदा सर्वं भासेत अतः सङ्गानुपपत्तिः पदार्थभानं तूपाधिद्वारा प्रतिबिम्बादित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र । नन्वेवमात्मनोऽसङ्गत्वे कथं प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सर्गमाणा सृष्टिरुपपद्येतेति चेन्न, ज्ञानादिहेतोरेव संबन्धविशेषस्यात्मनि सङ्गशब्देन प्रतिषिधात्, न तु गगन-

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

[२] अयं पा० १ पु० ना० ।

वाय्वादिवत्संयोगस्य विकाराजनकस्येति विशेषादिति (*ननु विभुनित्यादिरूपो जीवो ऽपि चेदात्मा तर्हि नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेत्यादिश्रुत्युक्तस्य परमात्मत्वस्य विरोध इत्याशङ्कां परिहरति ।

आभास एव च ।

आत्मेत्युपक्रान्तत्वात् आत्माभास एव च प्रकृत आत्मा जीवः हेत्वाभास इवेत्यर्थः । जीवानां च परमार्थिकात्मत्वाभावो जन्माद्यस्य यत इतिसूत्रे व्याख्यातः । अथ वा जीवस्य किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह[1]) । आभास एव च स च जीवो ब्रह्मवदाभासमानः प्रकाशमात्रश्चिन्मात्र इत्यर्थः । आभासशब्दस्य रूढिभ्यां प्रकाशशब्दतुल्यार्थः सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमितिगीतादौ न तत्स्वाभासमितियोगसूत्रादौ च प्रकाशवाचित्वदर्शनादिति तथा च जीवो निर्विकारत्वादसङ्गत्वाच्चिन्मात्रत्वाच्च । निर्विकारासङ्गचिन्मात्रस्य ब्रह्मणो अंशः सूर्य्यादीनामिव किरणादाविति भावः । तत्र चिन्मात्रत्वे श्रुतयः स यथा सैंधवघनो ऽनन्तरोवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे ऽय मात्मान न्तरो ऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवं चेता मात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रत्यगस्थूलो

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

ऽचक्षुरप्राणो ऽमना ऽकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादयः। स्मृतयश्च।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादयः ज्ञानं बन्धाय चेष्यत इति ज्ञानमेव जीव इत्यर्थः। सूत्राणि च वेदान्तसांख्ययोगेषु चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वात्। जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः। द्रष्टा दृशिमात्र इति(*तथा कामादिकं मन एव सर्वेषां संकल्पानां मनएकायनं अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथमितिश्रुतिस्मृतिभिः कामाद्यखिलविकाराणामुपाधिधर्मत्वकथनेनात्मनो ज्ञानमात्रत्वं सिध्यति[1]) तथा लाघवतर्कादपि ज्ञानस्वरूप एवात्मा अन्यौष्ण्यवद्व्यभिचारादर्शनादिति मन्तव्यम्। ननु जीवानां ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचार इति न च यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः। सुषुप्तेऽपि स्वरूपज्ञानं सेत्स्यतीति वाच्यम्। तद्वाक्यस्य शक्तिसत्तामात्रपरत्वात्, अन्यथा यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिवाक्ये-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

स्तत्सहपठितैर्वेदनादीनामप्यात्मस्वरूपतापत्तेः। सुषुप्त्यादौ वचनादिसत्तायाः केनाप्यनभ्युपगमादिति। नैवम्। एवमपि अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिभिर्धर्मोच्छेदप्रतिषेधेन ज्ञाननित्यत्वसिद्धेः। किं च बुद्धिवृत्त्यभावे[1] चेतने सुषुप्त्यादौ विषयसंबन्धाभावादेव विषयाज्ञानोपपत्त्या तदानीं ज्ञानाभावे प्रमाणाभावात् चैतन्यनित्यत्वमेव लाघवादनुमीयते व्यभिचारसंशयस्य च नित्यत्वात्माभेदग्राहकलाघवतर्कसत्वेनानवकाशात्। न च विषयवासनावत्त्वाद्विषयसंबन्धस्तदानीमप्यस्तीति वाच्यम्। स यत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्यात्मनो वासनालेपादिपर्य्यायस्य सङ्गस्य प्रतिषेधात्। अन्तःकरणस्य च वासनाधारस्य तदानीं विलयात्, अथैवं ज्ञानस्य नित्यत्वे घटज्ञानं नष्टं पटज्ञानं जातं कुड्यज्ञानं भविष्यतीत्यादिषूह्यमानो[2] प्रपञ्चैरन्निति चेन्न। गुहाकूपशिख्यादीनां विनाशादिप्रत्ययवद्विशेषणनाशेनोपपत्तेः। विशेषणं च विषयतासंबन्धेन घटादौ घटादौ च विषयता आत्मप्रतिविम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमिति अथ तथापि जानामीत्याधाराधेयप्रत्ययानुपपत्तिर्ज्ञानात्मनोर्भेदाभावादिति चेन्न। केवलज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वात्, आकाशे श्रोत्रमित्यादि प्रत्ययवदात्मनि घटादिज्ञानमित्याधारा-

१ भविष्यतीतिप्रत्ययानोपपद्यरन्निति १ पु० पा०।

२ बुद्धितमः प्रतिबिम्बेनावृते ६० पु० पा०।

धेयताप्रत्ययोपपत्तेः, अन्यथा श्रोत्राकाशस्यापि महाकाशादतिरिक्ततापत्तेः। नन्वेवं कामसंकल्पादिकं मन एवेति श्रवणादन्तःकरणमपि कामादिस्वरूपमेव लाघवादस्तु न तु कामादिधर्मकमिति चेन्न, कामक्रोधादिवृत्तीनां कालभेददर्शनादैकात्म्यकतानुपपत्त्या तेषामन्योन्यं भिन्नानामेकान्तःकरणरूपतानुपपत्तेरिति तस्मादखण्डं प्रतिपुरुषमेकैकमेव नित्यं वस्तु गगनस्य गुहा राहोः शिर इत्यादिवद्धर्मधर्मिभावेन कल्प्यमानं ज्ञानमिति ज्ञातेति चोच्यते नास्त्यत्र गुणगुणिभावो।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः।

इत्यादिकौर्म्यपुराणात् निर्गुणत्वाच्च न चिद्धर्मेति सांख्यसूत्रात्, लाघवाच्च अग्न्यौष्ण्यदृष्टान्ताभावादेवोच्यते न पुनः सोऽप्यत्र सर्वांशे दृष्टान्तः चक्षुषा औष्ण्यग्रहणेऽप्यग्निग्रहणेन तत्र भेदाभेदयोः सत्वात् ज्ञानात्मनोस्त्वखण्डत्वादिति। नैय्यायिकवैशेषिकौ तु यथोक्तवस्तुनि विषयाकारवद्बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमेवास्मदभिप्रेतं ज्ञानशब्देन परिभाष्य तस्यात्मधर्मत्वमनित्यत्वं बहुत्वादिकं च हेतुरिति विवेक्तव्यं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदानङ्गीकाराच्च। कामादिविकाराणामप्यात्मधर्मत्वमभ्युपगच्छत इति मन्तव्यम्। ननु ज्ञाननित्यत्ववादिना नया बुद्धिवृत्तयः कल्पनीया इति कथं लाघवमिति उच्यते ज्ञाने जन्यत्वाभ्युपगमे ऽपि तदतिरिक्ता बु-

विवृत्तिरवश्यं कल्प्या स्वप्नमनोरथादौ बाह्यघटवद-न्तर्घटादीनां वासनानिर्मितानां दर्शनात् त एव बा-न्तर्घटादयो बुद्धिपरिणामविशेषा विषयाकारबुद्धिवृ-त्तय इत्युच्यन्ते । न च ता एवात्मधर्मत्वेन परिकल्प्य ज्ञानमिति वक्तुं शक्यन्ते तासां बाह्यघटादिवदेव दृ-श्यत्वेनात्मधर्मत्वाभावस्यानुमानात् । (*किं चान्तरु-पलभ्यमानानामखिलवृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ला-घवात्तासामेकमेव ज्ञानं कल्प्यते तदेव चात्मेति गी-यते तथा च योगसिद्धान्तो बुद्धिबोधात्मा पुरुष इति वृत्तीनां च ज्ञेयत्वं ज्ञानेच्छादीननुभवामीत्यनुभवात्[1]) रूपादिवदप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानज्ञेयविभागव्यवस्था-रस्यान्तरसम्भवापत्तेश्च । अपि च कामादिकं सर्वं मन एवेति श्रवणात्, सृजते च गुणानेकएको न सृजते गुणान् कूटस्थो ऽचर उच्यत इत्यादिस्मरणाच्च । आ-त्मनो विषयाकारपरिणामकल्पमानौचित्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधेनाहमिच्छामीत्यादिप्रत्ययानां त्वहं गौर इत्यादि प्रत्ययवदप्रामाण्यमवसेयम् । आत्म-नश्चानन्दरूपत्वं परमप्रियत्वमेव सुखरूपत्वं तु ज-न्मादिसूत्रे निराकृतं[2] सत्तावत् ध्वंसप्रागभावाप्रति-

---

१ रूपादिदृष्टान्तेनेत्यधिकं १ पु० ।

(२) अयं पा० १ पु० ना० ।

* असंभवाच्च यदि विषयात्माकारवृत्त्यादयश्चेतनधर्माः स्युस्तदा चेतनधर्म्युपरागेसाहश्य न स्युः धर्मिभाने कर्मकर्तृविरोधात् तथात्मज्ञानमपि नोपपद्येत कर्मकर्तृविरोधात् नामात्माद्याकाराणां बुद्धिनिष्ठत्वे तु यथा न कर्मकर्तृविरोधस्तथा विवेचितम् ज्ञानोत्पत्तेः प्र-यायां शास्त्रयोनित्वादित्यत्र तथा निराकारात्मज्ञानेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वमनन्योपाधि प्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वं चानतर्मामि तत्रैव विवेचितम् द्र० आध० १ पु० ।

योगित्वमबाधितत्वं वा उभयथैवाभासरूपतया अ-धिकरणास्वरूपमेवेति न तयाऽऽत्मनश्चिन्मात्रत्वक्षति-रिति अतः सिद्धमाभासस्वरूप एवात्मा न तत्रा-न्यरससंभेदोऽस्तीति तथा चोक्तं पराशरेण ।

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इति तदेतज्जीवतत्त्वं संक्षेपतो ब्रह्ममीमांसा-यामुक्तम् । अतिविशेषतस्तु सांख्ययोगयोर्जीवप्रधान-योरवगन्तव्यमितिदिक् । ननु आत्मैक्यश्रुत्यनुरोधेन सर्वात्मनामखण्डत्वमेवास्तु किमिति जीवानामात्मा-भासत्वमिष्यते तत्राह[1] ।

अदृष्टानियमात् ।

सर्वात्मनामखण्डत्वे अदृष्टव्यवस्थानुपपत्तेरित्य-र्थः । न केवलमदृष्टाख्यधर्माधर्मयोरेवाव्यवस्था अपि तु संकल्पादीनामपीत्याह ।

अभिसंध्यादिष्वप्येवम् ।

स्पष्टं तदुक्तं सांख्यसूत्रेण जन्मादिव्यवस्थातः पु-रुषबहुत्वमिति ।

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ।

ननु प्रदेशादवच्छेदभेदादौपाधिकधर्माणां भो-गापवर्गयोश्च व्यवस्था स्यादिति चेन्न । अन्तर्भा-

[1] प्रतिज्ञातं जीवस्याभासमात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति इ० १ पृ० पा० ।

वात् नारकादिरूपेष्वप्यात्मप्रदेशेषु परमेश्वरादिरूपाणामात्मप्रदेशानामन्तर्भावाद्भेदाभावादव्यवस्था स्यादित्यर्थः। अन्यथा परमेश्वरादीनां जीवान्तर्यामित्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः। एतच्च जन्मादिसूत्रे ऽस्माभिः प्रपञ्चितम्। आभास एव चेति सूत्रस्य द्वितीयव्याख्याने चेयं त्रिसूत्रीत्थं व्याख्येया प्रतिज्ञातं जीवस्य चिन्मात्रत्वं सूत्रत्रयेणोपपादयति अदृष्टानियमात् अदृष्टानां धर्माधर्मविषयवासनादीनामतीन्द्रियाणां धर्माणामनियततया ऽनित्यतया कूटस्थात्मधर्मत्वासंभवाच्चिन्मात्ररूप एवात्मेत्यर्थः। अभिसंध्यादिष्वप्येवं न केवलमतीन्द्रियेष्वेवानियतत्वान्नात्मधर्मत्वम्। अपि तु प्रत्यक्षेष्वभिसंध्यादिधर्मेष्वप्यनियतत्वादनित्यत्वान्नात्मधर्मत्वमतो जीवश्चिन्मात्र एवेत्यर्थः। अभिसंधिश्च इदमाप्नुयाम, इदं परिहराणीत्यादिरूपः संकल्पः। प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात्।नन्वाभासरूपत्वमपि जीवस्य न संभवति शरीरप्रदेशमात्रे जीवस्य चैतन्यरूपप्रकाशात् अत आभासस्याप्यात्मनि बहिरवच्छेदेनाभावान्नात्मस्वरूपत्वमिति चेन्न, अन्तर्भावात् बहिरपि जीवे चैतन्यप्रकाशस्यान्तःसत्वादनभिव्यक्तगूढभावेन सत्वादित्यर्थः। उपाधिगमनदशायां सर्वदेशेष्वेव चैतन्यप्रकाशदर्शनात् नानाचैतन्योत्पत्तिकल्पने च गौरवादिति भावः। तथा च श्रुतिः।

घटसंहृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः॥

इति। आधुनिकास्तु आभास एव चेति सूत्रस्य जीवः परमात्मप्रतिबिम्ब इत्यर्थः। तथा च बिम्ब प्रतिबिम्बरूपेण ब्रह्माभिन्नजीवस्य जलसूर्य्यवत्परिच्छिन्नतया च तत्कर्मादिभिः फलादिभिश्चेश्वरस्य न संकर इति। तत्र परिच्छिन्नप्रतिबिम्बरूपतोपपादनाय जीवस्य विभुत्वं निराकरोति परसूत्रद्वयेन तेषामर्थश्च जीवानां विभुत्वे सति सर्वात्मनां सर्वदेहेन्द्रियमनआदिभिः सन्निकर्षाविशेषात्सर्वेष्वेवात्मस्वविशेषतो धर्माधर्माभिसंध्याद्युत्पत्त्या संकरः स्यात् पूर्व पूर्वधर्मादीनां नियामकत्वे चानवस्था स्यात् अन्यथोपपत्त्या च तादृशानवस्थायां न बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वम्। अथ शरीरादिप्रदेशरूपावच्छेदभेदेन धर्माद्यसांकर्य्यं स्यादिति चेन्न, सर्वात्मनां सर्वशरीरान्तर्भावात्कस्य किमवच्छेदकमिति नियामकाभावादित्याहुः। तत्तु कुतर्केण सूत्रप्रहारमात्रं प्रतिबिम्बे अंशत्वव्यवहाराभावेनांशसूत्रविरोधापत्त्यास्य सूत्रस्य प्रतिबिम्बार्थता ऽनौचित्यात् तेषामप्यंशसूत्रस्थया घटाकाशवदंशत्वव्याख्यया अत्रत्यप्रतिबिम्बरूपत्वव्याख्यानस्य विरुद्धत्वाच्च। यदपि जीवः परिच्छिन्नो अविद्याकृतश्चेत्युक्तं तदतीवहेयम्। सूत्रकारेणैव नाणुरतच्छ्रुतेरित्यादिना जीवविभुत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। परैरपि विभुत्वपरतयैव तत्सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्, अनिर्वचनीयस्य जीवस्य ब्रह्माभेदायोगाच्च। यदपि जीवानां विभुत्वे सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धात्तु ध-

मीद्युत्पत्तौ सांकर्य्यमुक्तं तदपि बाल्यमात्रम् एवं भवदीयकुतर्केण ईश्वरे व्यापके सर्वज्ञे वाऽदृष्टादिसङ्करप्रसङ्गात्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोष इति सूत्रेण प्रतिनियतनित्योपाधीनां प्रतिपुरुषं व्यवस्थापिततया धर्माद्युत्पत्तिव्यवस्थाया सम्भवाच्च। आत्मनामुपाधीनां च नित्यात्मनादिस्वस्वामिभावस्यैव भोग्यभोक्तृभावनियामकतया सांख्ये योगे चोक्तत्वात्। यच्चोक्तमनवस्था अप्रामाणिकीति तदपि तुच्छं, तद्धजीवो नभोपम इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवविभुत्वान्यथानुपपत्त्या यथोक्तानवस्थाया बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वात्, यच्चोक्तं जीवः परमात्मप्रतिबिम्बमिति तत्र प्रमाणाभावात् अंशानां प्रतिबिम्बैरेव बुद्धिषु परमात्मप्रतिबिम्बश्रुतिस्मृत्युपपत्तेः। सूत्रकारश्च मायाद्युपाधिष्वंशांश्यविशेषेण ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव वक्ष्यति अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवत् वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति सूत्राभ्यां न तु परमात्मनः प्रतिबिम्बं जीव इति जीवप्रकरणात्। प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षभागित्वानौचित्याच्च। बन्धमोक्षावपि तुच्छावेवेति चेन्न, एवं सति वेदान्ततः सामान्यतस्तुच्छत्वश्रवणमात्रेणाकृतसाक्षात्कारस्यापि मननादिकं तस्मात्पुरुषार्थनिश्चयासम्भवात्। किं च श्रुतिषु प्रतिबिम्बावच्छेदांशत्वादिषु दृष्टान्ता बहवः सन्ति तदनुसारेण विरुद्धतत्तद्रूपत्वं ब्रह्मणाप्युपपादयितुं न शक्यते अतो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्या-

दिवाक्येषु दृष्टान्तभावं विना साक्षादेवांशताश्रवणात् युक्तिसिद्धत्वाच्चांशश्रुतिरेव मुख्या प्रतिपत्तव्या आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थ जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिवाक्येषु च प्रतिबिम्बावच्छेदादीनां दृष्टान्तद्वारावगमेन दुर्बलतया युक्तिविरुद्धतया च तत्श्रुतयः किं चित्किं चिदंशमात्रेणांशत्वाद्युपपादिका एवेति निर्णयम्। अन्यथा अंशसूत्रव्याकोपात् युक्तिविरुद्धच्छायातपदृष्टान्तस्याप्यादरापत्तेश्च। तत्र जीवप्रकरणेष्वाकाशमेकं हीत्याद्युक्तवाक्यैरेकरूपयो जीवेश्वरयोरंशांशिनोरौपाधिकपृथग्रूपत्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम्, अन्यथा शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन इति भेदघटितसाम्यवाक्यानुपपत्तेः। सर्वात्मना साम्यलक्षणैकरूपताज्ञानादेव संसारनिवृत्तिसंभवाच्च अखण्डताज्ञाने ऽप्यवच्छेदभेदेन संसारासंसारयोः सम्भवेनाखण्डताज्ञानस्याभिमाननिवृत्त्यादिफलासंभवात्परमेश्वरप्रकरणे त्वाकाशमेकं हीत्यादिवाक्यैर्विभागमिथ्यात्वमात्रे दृष्टान्तप्रदर्शनम्। ईश्वरमात्रस्यात्मत्वप्रदर्शनायेत्यादिकं विस्तरेण प्रोक्तं तत्र तत्रेति अत एकताप्रतिपादकवाक्यानि नाखण्डतापराणि किं तु सामान्यात्मप्रकरणेष्वेकरूपतापराणि ब्रह्मप्रकरणेषु त्वविभागलक्षणाभेदपराणीति। तस्माद्ब्रह्मणों ऽश एव जीवो न प्रतिबिम्बमिति जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बताबोधकवाक्यमत्वे तु तद्वाक्यं प्रतिबिम्बसमाक्रान्तेतिवाक्यवद्बोध्यं जीवस्य ब्रह्मानुसारि-

त्वात् छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्तीत्यादिवच्छायादृष्टान्तेन ब्रह्मानुकारित्वस्य सिद्धेरिति[1] दिक् ।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

पूर्वपादे पञ्चभूतोत्पत्तिप्रलयौ विचारितौ ततश्च परमात्मवियतोरन्तराले ऽन्तःकरणस्यापि तौ विचारितौ ततश्चान्तराल एव जीवोत्पत्तिरंशरूपेण गौणीति विचारिते तेनैव च परमेश्वरात्प्रकृत्युत्पत्तिरपि शास्त्रोक्ता गौणीत्युक्तप्रायमतःपरमन्तरालएवाऽपरा सृष्टिर्विचारणीया ।

तथा प्राणाः ।

यथा विज्ञानमनसी सदाकाशयोरन्तराले जन्मादिमती तथैव प्राणाः दशेन्द्रियाण्यपि परमेश्वरात्तयोरन्तराल एव जायन्ते सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलीयन्ते परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति कुतः अविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुतौ अन्तराले जन्मादिलिङ्गस्य पाठक्रमस्याविशेष इति भावः । श्रेष्ठश्चेत्यागामिसूत्रेण पञ्चवृत्तिप्राणस्योत्पत्त्यादिविचारणादस्य सूत्रस्येन्द्रियपरत्वमवधार्यम् प्राणशब्दस्येन्द्रियमुख्यप्राणोभयवाचित्वात्,

१ यदि च ब्रह्मण एवमुख्यात्मत्वाज्जीव आत्माभासो ब्राह्मणाभासवदिति सूत्रार्थ उच्यते तदा संभवत्यपि तस्मिन्नर्थे अदृष्टानियमादित्याद्युत्तरसूत्राणां कष्टार्थता स्यादिति १ पु० पा०

प्राणशब्दश्चेन्द्रियेषु प्रयुक्तस्ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्योचुरित्यादौ प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादौ च तेषां च प्राणत्वं त एतस्यैव सर्वेरूपमभवत् तस्मादेतएतेनाख्यायन्त इति श्रुतेः। अन्ये तु अनेनाधिकरणेनेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति विचारः क्रियत इत्याहुः, तच्च इन्द्रियोत्पत्तौ वादिविप्रतिपत्त्यभावेनाऽऽस्यतः संशयासम्भवात् उत्पत्तिकाले च इन्द्रियभौतिकत्ववादिनैय्याकविप्रतिपत्तिसत्वात्, उभयथा व्याख्यानसंभवे ऽपि भूतसृष्टेः प्रागिन्द्रियोत्पत्तिबोधकस्मृत्यनुसारेण तन्निर्णयपरताया एवौचित्याच्च। ननु तेजोमयी वागितिश्रवणाद्भूतानन्तरमेवेन्द्रियोत्पत्तियुक्तेति तत्राह।

गौण्यसंभवात्।

असंभवात्तु श्रुतिर्गौण्यपि भवतीत्यर्थः तथा च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिर्गौणी कुतः असंभवादितिभावः। अत्र हि वाक्ये आपो मयः प्राण इत्यनन्तरं अपां सोम्य पीयमानानां यो ऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीयति स प्राणो भवतीति मुख्यप्राणस्याप्युत्पत्तिः श्रूयते सा च मुख्या न संभवति प्राणसंबन्धात् प्राक् पानाद्यसंभवात्केवलस्याग्नेः सविशेषाजनकत्वाच्च। बाह्याग्नौ तथा दर्शनाभावात्। तथा च सांख्यसूत्रं भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गा-

दिति भोक्तृरधिष्ठानाद्भोक्तुः शुक्रे प्रवेशात् अत्र भोक्ता करणप्राणादिविशिष्ट एव भोगफलोपधानाभिप्रायेणोक्तः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति अतः शरीरे प्राणोत्पत्तिर्वृत्तिलाभमात्रेण गौणीति सिद्धं तत्साहचर्याच्च तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिरपि वृत्तिलाभेन गौणी अन्नाद्यनुगतैर्हि करणादिसूक्ष्मांशैः करणादीन्युपचीयन्ते। इतश्चेन्द्रियाणां शरीरादुत्पत्तिर्गौणीत्याह।

तत्प्राक् श्रुतेश्च।

तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वियदादिभूतेभ्यः प्रागपि प्राणानां सत्ता श्रवणाच्च। यथा "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदग्र आसीत् ऋषयो वा वत अग्रे सदासीरन्तदाहुः के ते ऋषय इति अत्र इदंशब्दवाच्यानां भूतशरीरादीनामसत्ता काले ऽपि प्राणानां सत्ता ऽवगम्यत इत्यर्थः। सूत्रद्वयेन तेजोमयी वागितिश्रुतेर्गौणत्वं व्यवस्थाप्य इदानीं येन गुणेन गौणत्वं तमाह।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः।

वाचो वागिन्द्रियकार्य्यस्य शब्दस्य तत्पूर्वकत्वात् पूर्वपादोक्ततेजोरूपभूतपूर्वकत्वादित्यर्थः। अग्निरूपेण तेजसा देवतया ऽधिष्ठितं वागिन्द्रियं शब्दप्रयोगहेतुतया ऽभिव्यज्यते अतो वृत्तिलाभगुणेन तेजोमयी वागिति

गौणयुत्पत्तिश्रुतिरिति भावः । (*यच्चेन्द्रियाणां भौतिकत्वं न्यायाद्यभ्युपगतं तत्कल्पभेदेनार्थवादिकं स्मृतिषु कुत्रचिदेव तद्दर्शनात् उत्सर्गतस्त्वभौतिकत्वमाहंकारिकत्वस्मृतिबाहुल्यादिति विभागः[१]) इदानीं कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थापयितुं सप्तेन्द्रियवादिनमुत्थाप्यापाकरोति सूत्रद्वयेन ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ।

ननु चक्षुरादिपञ्चकं बुद्धिमनसी चेत्येवं सप्तैव प्राणा इन्द्रियाणि भवेयुः न वागादिकं कुतः गतेर्गतिवाक्यात्सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्तेत्येवं रूपात् सप्तसप्तेति वीप्साप्रतिपुरुषाभिप्रायेण । ननु ते सप्त प्राणाः किं वृत्तिभेदान्मुख्यः प्राण एव किं वा इन्द्रियाणि इन्द्रियत्वे ऽपि किं कर्मेन्द्रियाणि किं वा ज्ञानेन्द्रियाणीति कथमवधारणीयं तत्राह विशेषितत्वाच्चेति "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत"इति श्रुतौ विज्ञानवत्वेन प्राणानां विशेषितत्वादपि ज्ञानसाधनानि सप्तैव प्राणाख्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुत्या शिरस्थत्वेन विशेषितत्वाच्चेन्द्रियाण्येव ग्राह्याणि न मुख्यप्राणाः शिरसि

[१] अयं पा० १ पु, ना० ।

हि चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं घ्राणद्वयं रसना चेतीन्द्रियाण्यत्र सप्तप्रसिद्धान्युपपद्यन्ते च मुख्यप्राणपरिग्रहे मूर्द्धन्य-नाड्यादिनाधिक्यप्रसङ्गात् । ननु सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यनन्तरं द्वावांचाविति श्रवणान्नवैव प्राणाश्चा-वगम्यन्ते तथा श्रुत्यन्तरेषु नवैव पुरुषे प्राणाः नाभि-र्दशमी दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यादिना नानाविधाः संख्या श्रूयन्ते तत्कथं सप्तैवेत्यवधार्य्यत इति चेन्न, लाघवान्न्यूनसंख्यावधारणे सति वृत्तिभे-देनाधिकसंख्यानामुपपत्तेरिति तत्र शीर्षण्यसप्तप्रा-णवृत्तित्वस्याग्रेऽस्माभिः प्रसाध्यत्वात् सिद्धान्तमाह ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ।

हस्तादयः स्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्यादिना ग्रहो जीवबन्धकः श्रुत्यन्तरे च सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादि-क्रमेण कर्मेन्द्रियपञ्चकं समग्रमेव श्रूयत इति एवं स्थिते सिद्धे सति अतो हेतोर्नैवं भवति यत्सप्तैवे-न्द्रियाणि इतीत्यर्थः । प्राणानां सप्तत्वविज्ञानवत्त्वयो-र्वचनं तु प्राधान्याभिप्रायेण बोध्यं, सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति श्रुतिश्च नवच्छिद्रद्वारा मुख्य-प्राणस्य नववृत्तीरेव प्रतिपादयति न पुनरिन्द्रिया-ख्यान्प्राणान् श्रुत्यन्तरे नवैव पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी-

तिवचनात्, नाभेरनिन्द्रियस्येन्द्रियदशमत्वानौचित्यात् नन्वेवमिन्द्रियाणां संख्यानिर्णयः कथं स्यात्, न च दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इतिवाक्यादात्मशब्दोक्ता मनसा सहैकादशसंख्यासिद्धिरिति वाच्यं, तत्रापि दशमध्ये ऽनिन्द्रियस्य नाभेः पठितत्वेन मुख्यप्राणवृत्तीनामेव दशत्वालाभात्, आत्मशब्देन च मुख्यप्राणावचनात् प्राणस्य हि नवद्वारैर्नववृत्तयः नाभिच्छिद्रे दशमीवृत्तिः सर्वनाडीषु रोमकूपादिषु च मुख्यप्राणवृत्तिरित्युपपन्नमेकादशत्वमिति। अत्रोच्यते, दशैव ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियाणि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादिक्रमेण दशेन्द्रियवचनात्। यच्च तत्र बुद्धिमनसोः पठनं तत्करणविधयैव न त्विन्द्रियविधया श्रुत्यन्तरस्मृत्येकवाक्यत्वात्, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादिश्रुतिषु मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तपः। इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यादिषु स्मृतिषु च इन्द्रियाद्भेदेन तयोः पाठात् क्वाचित्कं च एकादशेन्द्रियवचनम्, इन्द्रियप्रवर्तकतया मनसीन्द्रियत्वोपचारात्। मचैवमुक्तवाक्ये ऽत्रेव गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनं कथं नोच्यत इति वाच्यम्। इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् इन्द्रियत्वं ह्येकजातीयमात्रव्यापारे करणत्वं वाच्यम्, अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, अतः करणं च चाक्षुषादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्मणोः करणमि-

ति । यत्तु सात्त्विकाहंकारोपादानकत्वमिति सांख्योक्तमिन्द्रियलक्षणं[1] तत्तद्दर्शनसिद्धान्तानुसारेणैव अत्र तु दर्शने दशैवेन्द्रियाणि न मनः आचार्य्यैः पूर्वपादे बुद्धिमनसी विचार्य्य पृथगत्र प्राणाख्यानामिन्द्रियाणां परीक्षितत्वात् । ननु बुद्धिमनसोरपि प्राणखचिततया प्राणशब्देनान्तःकरणमपि कथं न गृह्यत इति चेन्न, अन्तःप्राणखचितत्वाभावात् बुद्धिमनसोः पृथग्विचारितत्वाच्च । इदानीं तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतापरनाम्नामुत्पत्त्यादिकालमवतारयति ।

अणवश्च ।

तथेत्यनुवर्तते अणवः सूक्ष्मभूतान्यपि तथा परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तराल एवोत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते च परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः । अन्तरोत्पत्तिः लिङ्गं च पाठक्रमो यथा भूतानि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्त इति च मैत्रेयोपनिषदीति तथा मन्वादिस्मृतिमूलत्वेनानुमिताभ्यः श्रुतिभ्यः साक्षादपि क्रमः प्रत्येतव्य इति भावः । परे तु अनेन सूत्रेण इन्द्रियाणामणुत्वमुच्यत इत्याहुः । तन्न । इन्द्रियाणामणुत्वे सकलदेहव्यापिन्याः स्पर्शसंवित्तिरसंभवात् अथाणुशब्देन विभुत्वनिरासाय मध्यमपरिमाणं विव-

१ तदपि लक्षणं मनसि नास्ति अन्तःकरणस्यैकतयोऽहंकारस्य मनोवृत्तिमात्रोपादानत्वादिति १ पु० पा० ।

नणीयमिति चेन्न, कार्य्यत्वादेव मध्यमपरिमाणत्वा-विभुत्वयोः सिद्धेः किं चैवमणुत्वे सूत्रकारस्य हेत्वप्र-दर्शनन्यूनतापत्तिः तथा समग्रस्रष्टृकल्पनन्यूनताप-त्तिः स्यादिति।

श्रेष्ठश्च।

तथेऽत्यत्राप्यनुवर्त्तते तथा श्रेष्ठः पञ्चवृत्ति प्राणोऽपि परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषात् एतस्मा-ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पाठक्रमद्व-यलिङ्गाविशेषात् ज्येष्ठत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः। प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेतिश्रुतेर्ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्यावग-म्यते तत्र ज्येष्ठत्वं सर्वप्रथमोत्पन्नत्वात्। शरीरे प्रथमं वृत्तिलाभाच्च। अन्यथा शुक्रस्य पूतिभावप्रसङ्गात् रस-संचारं विना बुद्ध्यादिकरणवर्गस्य गोलकनिर्माणासं-भवाच्च, अत एव श्रेष्ठत्वमपि सर्वकरणादीनामाधार-त्वादिभिरात्मत्वाच्च प्राण एवैकधा भवति तेन यद्-श्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति यस्मिन्नु-त्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते सवः श्रेष्ठ इति। प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं। तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै-तद्वाणमवष्टभ्याभिधारयामीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तदेवं

भूतसृष्टेः प्रागेव बुद्ध्यादीनां प्राणान्तानामुत्पत्तिः श्रुतिस्मृत्यनुसारतो विचारिता अत्रावान्तरो यः क्रमः परिमाणभेदश्च स सूत्रानुक्तोऽप्यस्माभिरणुश्चेत्यागामिसूत्रे विवेचयिष्यत इति। ननु प्राणस्य वायुरूपत्वादत्र पञ्चभूतेभ्यः प्राक् तस्य जन्मादि संभवति किं च मुख्यप्राण ऊर्ध्वाधोगमन प्राणापानादिनामो वायोःक्रिया विशेषावच्छिन्नपरिणामविशेष एव सच शरीर एव संभवतीति कथं शरीरात्प्राक् तस्योत्पत्तिः स्यादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्।

मुख्यप्राणो न वायुः नापि शरीरस्योर्ध्वाधोगमनलक्षणा वायुक्रिया धर्मधर्मिणोरभेदात्तदवच्छिन्नपरिणाम इति यावत् कुतः, पृथगुपदेशात् प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेत्यादिश्रुतौ स प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धा खं वायु ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमित्यादिश्रुतौ च प्राणस्य वायुतः पृथगुपदेशात् तथा ऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिश्रुतिषु शरीरतत्त्वाभ्यः पञ्चवृत्तिभ्यो अंशेभ्यः पृथगंशिनः प्राणस्योपदेशादित्यर्थः। न चैवमपि वायोर्विकारान्तरं प्राणः स्यादिति वाच्यम्, प्राणात् श्रद्धा खं वायुरित्युक्तश्रुतौ वायोः प्राणकार्य्यत्वावगमात्।

नन्वेवं यः प्राणः स एव वायुः पञ्चविध इति श्रुतिविरोध इति तत्राह।

चक्षुरादिवत्तु तत्सह शिष्ट्यादिभ्यः।

यथा चक्षुरादिरभौतिको ऽपि स्वाधिष्ठातृतेज आद्यभिन्नस्तथा श्रेष्ठो ऽपि स्वाधिष्ठातृवायुदेवोभिन्नः तथा चोक्ता श्रुतिः शक्तिशक्तिमतोश्चक्षुःसूर्य्ययोरिवाधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदं बोधयति प्राणनादिवृत्तिपञ्चकोत्पत्तौ प्राणस्य वाय्वधिष्ठेयत्वात्, ननु विजातीययोरधिष्ठेयाधिष्ठातृभावो न युक्त इति चेन्न, स्वतः क्रियावत्वेनोभयोः प्राणवाय्वोः साजात्यात्, यथा चक्षुःसूर्य्ययोराजससात्त्विकाहङ्कारकार्य्ययोः परस्परविजातीयत्वे ऽपि भास्वरत्वसाजात्येनाधिष्ठेयाधिष्ठातृत्वमिति। चक्षुरादीनां सूर्यादिदेवताकत्ववत् प्राणस्य वायुदेवताकत्वे हेतुमाह तत्सह शिष्ट्यादिभ्य इति, "सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राण" इत्यादिश्रुतिषु सदैवैश्चक्षुरादिभिः सहशासनात् आदिशब्दात् "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च"इत्यादिश्रुत्यादयो ग्राह्या इति। नन्वेवं चक्षुरादिभिः सह पाठेन प्राणस्याहङ्कारिकत्वमपि स्यात् तथा च करणजन्यत्वेन ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वहानिरित्याशङ्क्याह।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति।

चशब्दादभूतत्वाच्चेत्यवगन्तव्यं तथा चाकरणत्वा-दभूतत्वाच्च नाहंकारजन्य इति न ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वयोर्हा-निरित्यर्थः। तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणस्याकरणत्व-मपरिच्छिन्नसर्वाधिकारित्वेन यथा "साह वागुवाच यद्वा ऽहं वशिष्ठोऽस्मि। त्वं तद्वशिष्ठोऽसीति यद्वाऽहं प्रतिष्ठा ऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठो ऽसीति चक्षुः"। यद्वा "ऽहमायतन-मस्मि त्वं तदायतनमसी"ति मन इत्यादिना बाह्या-भ्यन्तरसर्वकरणाध्यक्षत्वात्प्राणस्याकरणत्वं दर्शयति। करणं हि परिच्छिन्नविषयकमेव राजादीनां दृश्यते अमात्यत्वमेव त्वपरिच्छिन्नविषयकमिति प्राणस्य च बुद्ध्यादिसकलसङ्घातधारणादिलक्षणो ऽसाधारणो व्यापार इति मन्तव्यं "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं प-रिगृह्योत्थापयति" इति श्रुतेः। नन्वेवं प्राणस्य किं का-रणमिति चेत् प्रकृतिरेव महत्तत्त्वं ह्येकमेव प्रकृतेरुत्प-द्यमानं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बुद्धिप्राणशब्दाभ्यामभि-लप्यत इति स्मृतिष्ववधारितं "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण" इत्यादिश्रुतिषु च।

अत एव महत्तत्त्वसृष्टेः पृथक् प्राणसृष्टिः श्रुति-स्मृतिषु प्रायशो न श्रूयते आचार्य्यस्तु नित्यत्वादि-शङ्कानिरासार्थं मनस इव प्राणस्यापि वृत्तिभेदेन पृ-थगुत्पत्तिमुक्तवान् अत एव सांख्यशास्त्रं सामान्यकर-णवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति। अस्यार्थः सामान्य-सर्वकार्य्यसाधारणं यत्करणं महत्तत्त्वं तस्यैव वृत्तिभे-दा प्राणापानादयः पञ्च ते च वायुदेवताकत्वाद्वा-

युतुल्यसंचारादा वायव इति । ननु वायोः प्रागुत्पन्नस्य प्राणस्य कथं वायुर्देवता स्यादिति चेन्न, प्राणस्य प्राणनादिरूपपञ्चवृत्तावेव वायोः प्रेरकत्वेन देवतात्वात् पूर्वोत्पन्नवस्तुनः कार्य्यविशेषप्रेरकं चेतरोत्पन्नमपि सम्भवत्येवेति प्राणस्य सूत्राख्या च वृत्तिर्वायोः प्रागेव जायते तथा चोक्तं सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवमिति अत्र महतो बुद्धेरपि पूर्वेन्द्रियाशक्त्या सूत्रनाम्नः प्राणस्योत्पत्तिरुक्ता प्राणात् श्रद्धामित्युक्तश्रुत्यनुसारात् । धर्मधर्म्यभेदेन बुद्धेरेव श्रद्धाशब्देन तत्रोक्तत्वात् आकाशादिदिव्यैः सहपाठात् जीवमिति जीवोपाधिमित्यर्थः । (*सूत्राद्युपाधिविशिष्टजीवा एव वा सूत्रदिशादिशब्देनोक्ता इति बोध्यम्[१]) इदानीं प्राणस्य संख्या विचार्य्यते तत्र संशयः किं पञ्चघटवदेकजातीयाः व्यक्तिभेदाः पञ्च प्राणाः आहोस्विद्वृक्षवदेकव्यक्तिरेव प्राणः शाखाभेदतुल्यैरंशभेदैः पञ्च व्यपदिश्यत इति तत्रायं निर्णयः ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ।

एकैव प्राणव्यक्तिः पञ्चवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते मनोवत् अन्तःकरणवदित्यर्थः । यथा ह्येकैवान्तःकरणव्यक्तिर्निश्चयादिचतुष्टयवृत्तिका शास्त्रेषु व्यपदिश्यते तथैवैकैव प्राणव्यक्तिः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्यपञ्चवृत्तिकोच्यत इति अत्र व्यपदिश्यत

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

इति व्यपदेश एव हेतुरभिप्रेत इति तद्यथं न भवति अयं भावः कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया बुद्ध्या-दिचतुष्टयस्य वृत्तिचतुष्टयं व्यपदिश्यते पृथक्पृथक् कुत्र-चिच्च भेदाविवक्षया अव्यवस्थातो वृत्तिसांकर्य्यमपि व्य-पदिश्यते यथा "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"त्यादौ अत्र हि धीशब्दवाच्या बुद्धिवृत्तिः सर्वशब्दोक्ताश्चाभिमान चिन्तादयो ऽपि वृत्तयो मनस्येवोक्ताः स चायं व्यपदेशो न व्यक्तिभेदे सम्भवति नाप्यत्यन्तमभेद इति तथा-स्मृतावपि सङ्करव्यपदेशो यथा वायौ ।

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा सम्विच्चितिश्चेति स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥

इति तथा पातञ्जलभाष्ये ऽपि क्लेशादीनां चित्त-धर्मत्वं मनोधर्मत्वं चोक्तं त एते क्लेशादयो मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्त इति चतुर्विंशति तत्त्व-कथनं तु बीजाङ्कुरादीनामिवावस्थावस्थिनोर्भेदविवक्ष-येति अत एकैकव्यक्तिरन्तःकरणं वक्तव्यम् एवमेव कुत्र चिद्वाक्ये ऽवान्तरभेदविवक्षया पञ्च प्राणा उच्य-न्ते कुत्र चिच्च भेदाविवक्षया अपानादयो प्राणस्यैक-स्यैव वृत्तित्वेनोच्यन्त इति अत एवैव व्यक्तिः प्राणो ऽपीति सिद्धं, यद्यपि प्राणान्तःकरणयोरप्येकव्यक्ति-त्वमेव तथापि क्रियाशक्तेरवान्तरभेदाः पञ्च, ज्ञानश-क्तेरवान्तरभेदास्तु चत्वार इति भावः सम्भवत्येवेति मन्तव्यं वृक्षशाखोपशाखादृष्टान्तेन चैतदवसेयं

तथा ऽवान्तरकार्यकारणयोरपि बीजाङ्कुरमहाहृत्त्वादिदृष्टान्तेनावधारणीय इति अवान्तरविभागकार्य्यकारणभावयोः शास्त्रेषु प्रतिपादनं च योगाभ्यास उपयुज्यते प्राणान्तःकरणयोरिति न तद्व्यर्थम् एतेन वैशेषिकाणामेकान्तःकरणाभ्युपगमो ऽपि लाघवतर्कमूलको वेदाविरुद्ध इति द्रष्टव्यम् । तत्र प्राणस्य पञ्च वृत्तयः कथ्यन्ते प्राग्वृत्तिर्नासाग्रसञ्चारी प्राणः उच्छ्वासादिकर्मा अवाग्वृत्तिरपानो अधः सञ्चारी पाय्वादिद्वारैर्मलाद्यवसारकः व्यानस्तयोःसंधिवीर्य्यवत्कर्महेतुः उदान ऊर्द्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः समानः सर्वशरीरवृत्तिरशितपीतादिसमीकरणहेतुरिति एतेषु च प्राणो जीववन्मुख्यः सर्वेषां कारणं शाखादीनां मूलमेवेति बोद्धव्यम । अत एव प्राणशब्देनापानादयो बुद्ध्यादयश्चोच्यन्ते न त्वपानादिशब्देन प्राण इत्युपपद्यते अत एव च चक्षुरादयो ऽपि प्राणा इत्येवोच्यन्ते न त्वपानव्यानादयो वेति, यद्यप्यपरे ऽपि प्राणव्यापाराः कूर्मादिरूपा अनन्ताः सन्ति तथापि तेषामप्राधान्यान्नात्र गणनाकृतेति न न्यूनता, अपरे तु मनो ऽपि पञ्चवृत्तिकं प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इतियोगसूत्रानुसारेण मनोवदिति दृष्टान्तेनात्र प्रदर्श्यत इत्याहुः । तन्न । तेन हि सूत्रेण साक्षाद्धिरोध्यानां वृत्तीनामेव पञ्चत्वमुक्तं न तु कामाद्याद्यवृत्तयो असंख्याता निराकृता इति ।

अणुश्च ।

तथेत्यनुवर्तत एव तन्मात्रकार्य्यः स्थूलमहाभूताणुरपि सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति लिङ्गाविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः "यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्यैषो ऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठती"त्यादिश्रुतिः पार्थिवाणुप्रतिपादिका सकलमहाभूतसूक्ष्मे तस्यान्तरालोत्पत्तौ च लिङ्गं तथा एवोर्माचाविनाशिन्यो दशार्द्धानां तु याः स्मृताः ताभिःसार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश इतिमन्वादिवाक्यान्यपि तयोः प्रमाणानि तथा पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः पञ्चस्थूलभूताणूत्पत्तिप्रक्रिया प्रोक्ता सैव इहापि ग्राह्या अत्र विशेषतो ऽनुक्तत्वात्, तथा तद्भाष्यं शब्दादीनां मूर्तिसजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवकः तेषां चैको ऽयं परिणामः पृथिवी गौर्वृक्ष इत्यादि एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रसरमवकाशदानान्युपादाय विशेषविकारारम्भः समाधेय इति अस्यार्थः शब्दादितन्मात्राणां मध्ये मूर्तिसजातीयानां कठिनजातीयानां तन्मात्राणां वैशेषिकपार्थिवपरमाणुस्थानीयानां सूक्ष्मभूतानामेकः परिणामः स्थूलपृथिव्या अणुस्त्रसरमावधिर्वैशेषिकद्व्यणुकस्थानी तेषां चैकः परिणामः इयं महापृथिवी एवं स्नेहजातीया-